



धन्यवा योसातबहादुरशास्त्रिण
धलिनभारतीयसंस्कृतसाहित्यमन्मेतनाप्य॥

समर्पणपत्रम्

भारतीयसंस्कृते , विश्वशान्ते , भारतीयजनतायाश्च
चिरसञ्चितानाम् आशानाम्, उज्ज्वलस्य च भविष्यस्य
केन्द्रविन्दुभूतस्य भारतप्रधानमन्त्रिण , अखिल
भारतीयसंस्कृतविद्यापीठशासननिकायस्य चाध्यक्षस्य
श्रद्धेयस्य श्रीलालबहादुरशास्त्रिणः
करकमलयो सादर समर्पयति

प्रधानमन्त्रिनिवास
दिल्ली, ७ अगस्त, १९६५

बल्लोरामभगतः
योजनामन्त्री भारतसर्वकारस्य

अनन्तश्रीविभूषितानां श्रीकृपात्रस्वामिचरणानां—

भूमिका

इतिहासपुराणाम्यां वेद समुपगृह्येत ।

विभेषव्यभुताद् वेदो मामर्थं प्रहरिष्यति ॥

पुराण मानवो धर्मं साक्षो वेदश्चिकित्सितम् ।

भाषासिद्धानि चत्वारि न हातव्यानि हेतुभिः ॥

पुराणपारिजातस्य विद्यास्कन्धो नाम द्वितीय प्रकरण मम सम्मुख-
मुपस्थितम् । अस्म्य प्रणेता महामहोपाध्यायो गिरिधरशर्माचतुर्वेद । अनेन
च विदुषा व्याकरणमधीत, मन्त्रब्राह्मणात्मकेषु समष्टेषु वदेषु नितान्त
परिश्रान्तम्, पङ्क्त्यान्वलोडितानि, दर्शनानि गुरुभ्य स्वयं च सुशिक्ष्याव-
गतानि आगमा निभासिता । आचरिताचाय धर्माणाम् । 'चतुर्भिश्च
प्रकारैर्विद्योपयुक्ताभवति' इति गारमर्थं वचन समन्वेत्यमुम् । पुराणानि
भगवतो वेदस्य प्रहरिण । धोवृष्णद्वैपायनस्य, 'अचतुर्वदनो ब्रह्मा दिवाहुरप-
रो हरिः । अभाललोचनं दाम्भुर्भगवान् दादरायण' इत्येव विश्रुतस्य
व्यासस्य तथापि, ज्ञानविवर्तानि, व्याकृतया ब्रह्मणामिद्वनिर्माणरहस्यस्य
किलैतानि । निखिलपुमथसाधनेषु, ग्रथितधार्मिकतत्त्वेषु, विस्तृतदशन-
व्याख्यानोपव्याख्यानेषु, प्रतिपद विविधचमत्कारपरिपूर्णेषु समुन्मूलित-
जगत्सृष्टिस्थितिसंहारविधानबैभवेषु सत्त्वेषु पुराणमहाप्रथराशिषु आपातता
विलसद्नेकवैभवेषु येषु निप्रतिपद्यन्ते माह्व्या वैतानिकाश्च सब्रह्म
परमेश्वरस्य सृष्टिकर्तृत्वे, विरह्यन्ति त्रयोतिपिका घराया आदशरूपताया
मूर्त्यस्य मेहमन्त्रिकर्षविप्ररर्पाग्निं सजायमानत्वं उत्तरायणदक्षिणायनया,
विवदन्ते दार्शनिका परमतत्त्वसमोन्नाया, मुह्यन्ति वैदिकम्मन्था प्रामाणि-
वरवे, ग्लायन्तिभोगालिका द्वोपादिगस्यासमुद्भावेन । नात्र माधारणाना-

मल्पज्ञानामथ्र्दालूनामपरिशोलितभार्यसीयविवेचनापारिपाट्याताम् ध्रुवैः
सफल सम्भवति । स्त्रणसौरभसयोग इव गिरिधरशर्माऽत्र समुपलब्ध ।
अस्य महोपायनयं सरम्भ ध्रुव फलेग्रहोस्यादिति मुदुहो मे विश्वास ।
परिहृता स्यु सर्वे विरोधा , समाहिता स्युनिलिला शङ्का , माजितानि
भवेयु समस्तानि वैमत्यानि । यत्पर शब्द स शब्दाय इति न्यायेन निष्कले
निरञ्जने सर्वभेदातोतेऽद्वितीये ग्रहाणि परम चरम चैदम्पर्यं पुराणानाम् ।
'हरि सर्वत्र गीयत' इति हि तेषा दिण्डिमघोष । सर्वत्रैव तेषा समन्वय
परस्पर वेदैश्च । विदुतमेतत्सनातनधर्मोद्धारादिनिबन्धेषु विवरोप्यते चात्र
निबन्धेऽपि बहुत्र । भवविदाध्यात्मिकप्रक्रियया अन्यभाधिभोतिकप्रकारण,
इतस्त्वाधिदैविकप्रसङ्गेन कुरुवन वैद्यादिभक्तिपारवश्येन सर्व एवाभावा
समाहिता समाधायिष्यन्ते च ।

अस्मिन्च पुराणपारिजातस्य द्वितीयऽध्याये सृष्टिप्रक्रिया विस्तरश
उपवर्णिता । तत्र साहस्य, वदान्त , भगवान् शंकराचार्य , श्रीरामानुजाचार्य ,
श्रीवल्लभाचार्य , जैनागम , विद्यावाचस्पतिरेतदीय आचार्य , विभिन्नानि
पुराणानि च समुपलब्धानि । वैज्ञानिकीश्च चर्चा समुत्थाप्य तत्र पौराणिक
टिप्पणभुट्टङ्कितम् । विद्यावाचस्पतिविशेषा समृद्धिशान्त्यानन्दादिभि
प्रकरणैर्गूरिभा रमणीयताभावहृति । आशासे विश्वेश्वरस्य भगवत अनपूणि-
जानेरकम्पयानुकम्पया सपूर्णतामचिरेणासादयन्निबन्धोऽय पारिजाताऽ
पारिजात स्मात्, पुराणबद्धपरिकराया सनातनधर्मश्रद्धाममोचामामजत्वा
आयजनताया सर्वकामजाया पूरयिता कल्पवृक्ष एव प्रादु ष्यात् ।

सम्पादकीयम्

अखिलभारतीयसंस्कृतविद्यापीठस्य प्रकाशनमालाया प्रथमपुष्पतया पुराणपारिजातस्येव भाग प्रकाशयत् तत् किमपि गौरवमिवात्मन्यनुभवति । इदं संस्कृतविद्यापीठम् अखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्यैव महिम-
शालिनी प्रवृत्तिरस्तीति नाविदितं विदितवेदितव्यानाम् । सम्मेलनस्य संस्थापकेषु महामहोपाध्यायधीनिरिधरशर्मचतुर्वेदानां किमपि गरिमाञ्चित-
पदं विद्यते । संस्कृतविद्यापीठयोजनाया अपि तत्रभवन्तः प्रमुखप्रवर्तका-
एवाभवन् । इत्थं विद्यापीठसम्मेलनाभ्यामुभयभ्यामपि साकमेतेषां विद्वद्-
गरिष्ठानां घनिष्ठाऽऽत्मीयतास्तीति प्रयितचरम् । अस्या स्थितौ विद्या-
पीठप्रवर्तिताया प्रकाशनमालाया समुपक्रमोऽपि तैरेव लिखितेन पुस्तकेन
सम्पद्येतेत्यस्मादधिकतरं कतरं सोभाम्पादतरं स्याद् विद्यापीठस्य ।

एतामात्मीयतामन्तरापि नूनमस्माकं गौरवान्वयस्य प्रचुराणि कार-
णानि सन्ति । महामहोपाध्यायधीनिरिधरशर्मचतुर्वेदा भारतस्य तेषु
विख्याततमेषु विद्वत्स्वन्वयतमा वर्तन्ते, यैरेव देशो गवंवान् भविनुमहति ।
सहस्राधिकं शिष्यैः, सताधिकं सस्यानैः भूयोभित्तैः, प्रभूतैश्च व्याख्या-
नैरेव राष्ट्रस्य भारतीयाया संस्कृते संस्कृतस्य च जागरणे महत्त्वगती
योगस्तं प्रदत्तः, यः सर्वेषां अनुत्तरीय एव वर्तते । तेषामिमां सेवां राष्ट्रस्य
विभिन्नैर्वर्गैः काले काले सविशेषं सममान्यन्तः । त्रिटिकाशासनवाते भारत-
सर्वकारेणते महामहोपाध्यायपदवीप्रदानेन, स्वतन्त्रे च भारते राष्ट्रपतिना
विशिष्टेन सम्मानपत्रेण, 'साहित्य एकादमी' मस्यानेन च संस्कृतविद्वत्सु
सर्वप्रथमतया पञ्चसहस्ररुप्यकात्मकेन सर्वोच्चेन साहित्यकार-पुरस्कारेण
व्यभूष्यन्तः । वाशीर्यहिन्दुविश्वविद्यालयेन 'बाबत्पनि' रदेन प्रयागस्थेन
हिन्दीसाहित्यसम्मेलनेन च 'साहित्यवाचसपति' पदव्या चतुर्वेदमन्त्रामायाः

सदक्रियन्त । एवं विधाना सुप्रतिष्ठता विदुषा कृतिविद्यापीठेन प्रकाशनार्थं प्राप्येतेत्यतो महतो हर्षस्य विषय को नामान्य सम्भवति ।

प्रस्तुता कृति श्रीचतुर्वेदचरणं कृतस्य पुराणानां गम्भीरस्य माहात्म्य-
शालिनस्य चिन्तनस्य परिणतिर्वरीवति । गतेभ्यः पञ्चदशाधिकभ्यः
सर्वसरेभ्यः पुराणानामनुगोलन विधाय तैरासन्नसहस्रद्वयेषु पृष्ठेषु किम-
प्यगाध विवेचन समुपन्यस्तमस्ति । तस्य प्रथमो भाग 'काशिराजग्यासे'
प्रकाशनार्थं प्रदत्त, द्वितीयस्तावदधम् । अस्मिन् भागे सृष्टेः, शक्तेः,
सच्चिदानन्दसक्षणस्याऽऽत्मनः स्थापनाया, सत्त्वरजस्तमसा गुणानां च
विवेचनादिकैर्विषयैर्गूढबुद्धतराणि रहस्यानि वैज्ञानिक्या समन्वयात्मिकया
च सरण्या प्रस्तूय महामहोपाध्यायै काचिन्नूतना दृष्टि ससृष्टजगत
समक्षमुपस्थापिता विद्यते ।

विधेयत पुराणानां सम्बन्धे एतादृश विवेचन भृशमपेक्ष्यते ।
'इतिहासपुराणाभ्यां वेद समुपवृह्येत् ।' इत्यादिसूक्तं प्रतिपादित पुरा-
णानां महत्त्व कतिम्यश्चिद् शताब्दीभ्यो मलिनवितु दुर्मेषस प्रायतन्त ।
नूनमिदमास्माकीनस्य राष्ट्रस्य कृतेऽपराधुनमेवाजायत । वैदिके ज्ञानविज्ञाने
लौकिकस्वरूपप्रदानेन पुराणैर्मानवजीवनस्य सान्निध्यमानेतु यन्महनीय
कर्म सम्पादितम्, तस्य निष्क्रममिद राष्ट्र कदाचिदपि दातु न पारयिष्य-
तीति सत्यम् । वस्तुतो भारतीयाया ससृष्टैर्यत् स्वरूप वयमद्य निरूपयाम,
तस्य प्रतिष्ठापकानि पुराणान्येव । पुराणान्येव शताब्दीर्यावदाम्माकीनानां
काव्यानाम्, शास्त्राणां चिन्तनानां वा प्रेरणाश्रोतास्यवसन्त । इत्यभूतस्य
शाश्वतजीवनोपस्य श्रोतस सम्बन्धो यदि द्रुतश्चन राष्ट्रात् वरमाच्य
वा साहित्याद् विच्छिद्यते, तदा सतोऽधिक विमपीतरद् अपराधुन न
सम्भाव्यते । अनया दृष्ट्या पुराणानां चिन्तनमाने तदीयनत्त्वानाञ्च
प्रकाशनमस्मिन्नुपे विषयमहत्त्वमायत्त इति सेसनमनपेक्षितम् ।

ममैव हर्षप्रवर्धेतुमिदं विद्यापीठेनैव मूलाख्यमङ्गीकृतम् । तेनात्मन



म० म० गिरिधरशर्मा चतुर्वेद

अनुक्रमणिका

| क्रमसंख्या: | विषयः | पृष्ठाङ्कः |
|-------------|--|------------|
| १ | विद्यास्कन्धः | १ |
| २. | सृष्टि वल्ली | २ |
| ३. | आदिसृष्टिः | ६ |
| ४. | मूलतत्त्वे दार्शनिकी प्रक्रिया | ६ |
| ५. | शक्ति-निरूपणम् | १४ |
| ६ | प्रागमशास्त्र-प्रक्रिया | ५० |
| ७. | समन्वयरूपा मूलतत्त्वस्य वैज्ञानिकी प्रक्रिया | ६६ |
| ८. | सत्ताज्ञानामन्द-निर्वचनम् | ७२ |
| ९. | आत्मसंश्लेषननिरासः | ८८ |
| १०- | ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपात्रिपुटीप्रादुर्भावः | ९८ |
| ११ | वैज्ञानिकप्रक्रियाया शक्तिव्याख्या | १०५ |

पुराण-पारिजातः

विद्यास्कन्धः



धर्मीय ब्रह्माद्भुतस्तुःकदाशक्तमोक्षयं-

जन गुणगुणाधिनस्त्रिविधमेव तारं करोत् ।

अशेषभुवनोद्भवपरिग्रहितयाज्ञं पश्यतीक्ष्ण-

मूर्तं कमलया मुखा कुशलाशमोदे हरिम् ॥ १ ॥

अनुक्रमणिका

| क्रमसंख्या | विषयः | पृष्ठाङ्कः |
|------------|--|------------|
| १. | विद्यास्कन्धः | १ |
| २. | सृष्टि वल्ली | २ |
| ३. | आदिसृष्टिः | ६ |
| ४. | मूलतत्त्वे दार्शनिकी प्रक्रिया | ६ |
| ५. | शक्ति-निरूपणम् | १४ |
| ६. | आगमशास्त्र-प्रक्रिया | ४० |
| ७. | समन्वयरूपा मूलतत्त्वस्य वैज्ञानिकी प्रक्रिया | ६६ |
| ८. | मत्ताज्ञानानन्द-निबन्धनम् | ७२ |
| ९. | भारतमण्डननिरासः | ८८ |
| १०. | ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपात्रिपुटीप्रादुर्भावः | ९८ |
| ११ | वैज्ञानिकप्रक्रियाया शक्तिव्याख्या | १०५ |

अयं भाव — पूर्वं सर्गस्त्रिविधः प्राकृत, वैकृत, मिश्रश्च । साक्ष्य-
दर्शने हि एकामूलप्रकृतिः, सप्त प्रकृतिविकृतयः, षोडशविकाराः,
एकस्तु पुरोऽप्रकृतिविकृतिः — इति चत्वारो वर्गाः सर्वेषां तत्त्वानां कृताः ।
तत्र मूलप्रकृतिः प्रकृतिविकृतिरित्युभयमपि प्रकृतिसन्धेन गृहीतवा तै-
त्तिरीयसंहितायां प्राकृत उच्यते । विकृतिसन्धेनोक्तं महामूर्तरिन्द्रियसंज्ञोऽपि-
दितः प्राणिसर्गो वैकृत उच्यते । यद्यप्यनुग्रहसर्गो यक्षसर्गः प्राकृत एव
यस्तु युक्तः, परं भूतानोन्द्रियाणि चाश्रित्य तुष्टिसिद्धिजादीनां स्वरूपसंघटना-
त्स वैकृत्येऽपि गण्यते । यत्र तु विकृतिसद्वृत्तायाः प्रकृतेः कर्तृत्वम्, सोऽयं
मिश्रः प्राकृतवैकृत इति । तत्र मत्स्यसर्गो ब्रह्मसर्गो वा प्रथमः, (अथैवा-
विद्यासर्गोऽप्यन्तर्भवतीति वज्रवे उच्यते) भूतसर्गो द्वितीयः, ऐन्द्रियसंज्ञ-
तीयः, इति त्रयं प्राकृताः सर्गाः । वृणाशोनाम्, पश्वादीनाम् देवानां
मनुष्याणामिति चत्वारः प्राणिसर्गाः । इन्द्रि भेदानां तुष्टिसिद्धिशक्तीनां
सात्विकस्तद्विपरीतानामनुष्टयसिद्धयश्चानीनां च तामस इत्येवोऽनुग्रहसर्ग इति
पञ्चवैकृताः । कौमारः सर्गस्तु प्राकृतवैकृतः, यो हि —

भूतादिकानां भूतानां षष्ठः सर्गः स उच्यते,
ते परिग्राहिणः सर्वे सविमग्नस्तु ते ।

श्रीदेवाः प्राप्स्यशीलाश्च ज्ञेया भूतादिकास्तु ते ।

इत्येव विवृतः, तद्विदमये स्फुटीभवित्यति । त एने नवसर्गविभागाः केयु-
चित्पुराणेषु स्मृताः । श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे दशमाध्याये तु वै-
दित्यं दृश्यते । तत्र हि महतः सर्गः, अहकारसर्गः, भूतसर्गः, इन्द्रियसर्गः,
वैकारिको देवसर्गः, तामसः सर्गश्चेति षट् प्राकृताः सर्गाः उच्यन्ते । मुख्यपद-
वाच्यो वृणादिसर्गः, तिर्यक्सर्गः मनुष्यसर्गश्चेति त्रयो वैकृताः, इत्येव

सृष्टि-वल्ली

[सृष्टि-भेदाः]

सर्गं प्रतिसर्गं वक्ष्यस्यानुचरितं मन्वन्तराख्येषु पञ्चसु पुराणविषयेषु सर्गं
एव मुख्यो विषयः । सोऽयं सर्गः सृष्ट्यपरपर्यायः पुराणेषु नवधा प्रस्तूयते ।
तदुक्तं पाद्ये सृष्टिस्रष्टे तृतीयाध्याये—

प्रथमो महत्त.सर्गो द्वितीयो ब्रह्मणस्तु यः ॥ ७६ ॥

सन्मात्राणो द्वितीयस्तु भूतसर्गो हि स स्मृतः ।

वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्गोऽवैन्द्रियकः स्मृतः ॥ ७७ ॥

इत्येव प्राकृतः सर्गः सभूतो बुद्धिपर्यकः ।

मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या ये स्यादरा स्मृताः ॥ ७८ ॥

तिर्यक्प्रोक्तास्तु यः प्रोक्तस्तिर्यग्गोम्यः स उच्यते ।

ततोऽर्धप्रोक्तसो वष्टो देवसर्गस्तु स स्मृतः ॥ ७९ ॥

ततोऽर्धाक् प्रोक्तसो सर्गः सक्षमः स ॥ मानुषः ।

अष्टमोऽनुब्रह्मः सर्गः सात्त्विकस्त्वामस्तु यः ॥ ८० ॥

एन्द्रेणैवैव स्मृताः सर्गाः प्राकृतास्तु त्रयः स्मृताः ।

प्राकृतो वैवृत्तश्चैव कोमाती नवमः स्मृतः ॥ ८१ ॥

एते तत्र समाख्याताः नवसर्गाः प्रजापतेः । इति ।

एषमेव वैष्णवे प्रथमोऽनो ५ अष्टमश्चैव, अष्टमश्चाष्टमश्च यः ।

अथ भाव — पूर्वं सर्गस्त्रिविधः प्राकृत, वैकृत, मिथश्च । साक्ष्य-
दर्शने हि एकामूलप्रकृतिः, सप्त प्रकृतिविकृतयः, षोडशविकाराः,
एवमुक्तं पुरुषोऽप्रकृतिविकृतिः—इति चत्वारो वर्गाः सर्वेषां तत्त्वानां कृताः ।
तत्र मूलप्रकृतिः प्रकृतिविकृतिरित्युभयमपि प्रकृतिशब्देन गृहीत्वा तैह-
त्वादितः सर्गः प्राकृत उच्यते । विकृतिशब्देनोक्तं महाभूतैरिन्द्रियबोत्सा-
दितं प्राणिसर्गो वैकृत उच्यते । यद्यप्यनुग्रहसर्गो बध्यमाणः प्राकृत एव
वक्तुं युक्तः, परं भूतानोद्भूतानि चाधित्यं तुष्टिसिद्ध्यादीनां स्वरूपसंघटना-
स्तं वैकृतेषु गच्छते । यत्र तु विकृतिसहकृतायाः प्रकृतेः कृतत्वं, सोऽपि
मित्रं प्राकृतवैकृत इति । तत्र मत्सर्गो बह्मसर्गो वा प्रथमः, (अथैवा-
विद्यासर्गोऽप्यन्तर्भवतीति ब्रह्मवे उक्तम्) भूतसर्गो द्वितीयः, ऐन्द्रियकस्तृ-
तीयः, इति त्रयं प्राकृताः सर्गाः । वृक्षादीनाम्, पश्यादीनाम्, देवानां
मनुष्याणामिति चत्वारः प्राणिसर्गाः । बुद्धिभेदानां तुष्टिसिद्धिशक्तीनां
सात्त्विकस्तद्विपरीतानामनुष्टम्भसिद्धयशक्तीनां च तामस इत्येवोऽनुप्रसर्ग इति
पञ्चवैकृताः । कोमारः सर्गस्तु प्राकृतवैकृतः, योहि—

भूतादिकानां भूतानां षष्ठः सर्गः स उच्यते,

ते परिग्राहिणः सर्वे सविमग्नरास्तु ते ।

योऽनां आप्यश्रीलाश्च ज्ञेयाः भूतादिस्थास्तु ते ।

इत्येव विवृतः, तदिदमग्रे स्फुटीभविव्यति । त एने भवसगविभागा केपु-
चित्पुराणेषु स्मृताः । श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे दशमाध्याये तु वैल-
क्षण्यं दृश्यते । तत्र हि महत् सर्गः, अहकारसर्गः, भूतसर्गः, इन्द्रियसर्गः,
वैकारिको देवसर्गः, तमसः सर्गश्चेति षट् प्राकृताः सर्गाः उच्यन्ते । भुक्तपद-
वाच्यो वृक्षादिसर्गः, तिर्यक्सर्गः मनुष्यसर्गश्चेति त्रयो वैकृताः, इत्येव

अवसर्गा । उभयात्मनस्य कौमारसर्गस्यापि योऽने तु दश सर्गा भवन्तीति ।
 एषामवान्तरभेदा अपि तत्र निरूपिता । श्री भगवद्बल्लभाचार्यधरानु-
 गामिनि श्रीगोस्वामिपुरुषोत्तमैस्तु प्रस्थानरत्नाकरे पूर्वकारणकार्य
 स्वरूपभेदेन त्रिविधत्वं सृष्टेः प्रतिपाद्य ग्रहा स्वरूपम् "बहुस्पाम्"
 इतोच्छा-इति द्विविध स्वरूपम्, सच्चिदानन्दाविर्भाव कारणसृष्टि-
 रेका, तत सदशा प्राण-लोकदेव-भूतानि, विदशौ जीवान्तर्यामिणौ, कार्या-
 न्तरसृष्टिश्च नामरूपात्मिकेति त्रिविधा कार्यसृष्टि व्याकृत्य षोढा सृष्टि-
 र्यदस्यापि भागवताधारेण । तत्र च नामरूपसृष्टेरपि बहुविभागा
 प्रदर्शिता—द्रव्यम्, कर्म, काल, स्वभाव, जीव, इति पञ्चधा रूपसृष्टि,
 एका च नाम सृष्टिरिति । श्री गुरुचरणविद्यादावस्पतिमहाभागेस्तु वेदा,
 यज्ञा, प्रजा, लोका धर्मश्चेति पञ्चाना स्रष्टव्याना भेदात् पञ्चधा
 सृष्टि स्वग्रन्थेषु प्रतिपादिता । भूतसृष्टि लोकसृष्ट्यावेव तेजतर्भावयन्ति ।
 तदित्येव वक्तुरिच्छया वर्गीकरणमनेव चा सम्भवति । सर्वतत्त्वसृष्टिप्रतिपादन
 एव सर्वेषा तात्पर्यम्, वर्गीकरण सौकर्याय यथा तथा वा भवतु, तत्र न
 कोऽपि विरोधः । तदिह वयमपि प्रतिपादन सौकर्याय प्रवरणमिदं पञ्चधा
 विभजामहे (१) 'आदि सृष्टि' भूतोत्पत्तेः तन्मूलभूत तन्मात्रा-सृष्टेश्च
 प्राक् सर्वमत्र समावेश्येत । प्राणानाम् वैज्ञानिक वेदानां प्राणभेदानाम्-
 पिपितृ-देवादीनां महदहकारादीनां सृष्टिरश्वेवान्तरभूता पुराणोक्तकौमार-
 सर्गादपि चानैव संगृहीत ।

२—भूतसृष्टि (मूलभूतानां तन्मात्राणां सृष्टिरप्यत्रैव संगृहीता स्यात्)

३—लोकसृष्टि ।

४—प्राणिसृष्टि ।

५—धर्मसृष्टिरिति । पुराणोक्तोऽनुग्रहमगोऽनैव संगृह्येत वेदशास्त्रा-
दीनां सृष्टिरप्यत्रवान्तर्गता स्थान् ।

आत्मा सर्वसागवि सृष्टोना तार्किकं विवरणं श्रुतिषु तु मन्त्रमृतम-
स्त्येव, श्रुतिमूलकस्यान् सर्वेणां शास्त्राणाम् । यदि परोक्षबोधः श्रुतिषु
न श्रुतोऽभविष्यत्, तर्हि शास्त्रान्तरेषु केनाधारेणा प्रत्यपादयिष्यत । परं
श्रुतिषु यज्ञाङ्गभूतवर्णनानामुपपत्तये यज्ञाङ्ग प्रधानाख्येण वा सर्गा इमे तत्र
तत्र ब्राह्मणेषु प्रतिपादिता इति उपक्रमेण सुस्पष्टं सृष्टिविवरणं तैकत्र
सुलभम् । उपनिषत्सु यद्यपि मन्त्रसृष्टिः प्राणिसृष्टिश्च तत्र तत्र प्रकरणे
संबद्धा श्रूयते । परमतिसंक्षिप्ता । तत्राप्यात्मतत्त्वमेव मुख्यतया विवेच्यम्,
सृष्ट्यादिकमङ्गभूतमेवेति । मन्त्रभागे त्रिणाणि सूक्तानि अन्यत्रापि केचन
मन्त्रादयः सृष्टिप्रतिपादकानि सन्ति, परं तत्राप्यति संक्षेपेणैव ध्वन्यम् ।
दशानेषु तु केवलमादिसृष्टेर्धर्मसृष्टेश्च त्रैविद्या-विवक्षितं । लोकसृष्टिः
प्राणिसृष्टिर्वा न तत्र विचार्यते ।

स्मृतिषु भगवतामनुना प्रथमाध्याये लोकसृष्टिः प्राणिसृष्टिश्च विवृता ।
परं साध्यतिसंक्षिप्ता । आगमशास्त्रेषु तन्त्रयामकादिष्वप्यस्ति सृष्टिविवरणं
प्रधानप्रतिपादोपासनाङ्गख्येण । तस्मात् सर्वविद्यानां सृष्टोना सोपक्रमम्
सोपसंहारं क्रमवद्धं विस्तृतं वर्णनं प्रधानख्येण पुराणेष्वेव लभ्यत-इति नाम
वम्पाप्यालोचकस्य संशयः स्यात् । तस्मात् पुराणानामत्र विषये संक्षेपेण
मिद्वान्तं दिङ्मात्रं प्रदर्शयितुमुद्यता कथमादिसृष्टिमेव प्रथमं प्रस्तुय । श्रुत्या
शास्त्रान्तरैश्चाप्येववाक्यता सम्पादयितुं यथाशक्ति प्रयत्न्येत । वदन्तु
श्रोमद्भगवद्वल्गवाचार्याणां सुशोचिनोवोचिनः सृष्टिशब्दार्थं सततं सर्वैः
स्मृती स्थाप्य —

अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागम ।

नि यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यञ्चेति सा त्रिधा । इति ।

अर्थात्—यानि तत्त्वानि नित्यान्यपरिच्छिन्नानि च, तत्राविर्भावापर-
ययाय प्राकट्यमेव सृष्टिशब्दार्थः । नित्येषु परिच्छिन्नेषु च परस्परम्,
एकस्येतरेण वा भगमनं सृष्टिपदाभिधेयम् । अनित्येषु तु उत्पत्तिरेव
सृष्टिः । यद्यपि सत्कार्यवादे वास्त्रसम्भवे उत्पत्तिरप्याविर्भावात्तात्तिरिष्यते
तत्त्वतः, परं व्यवहारदशायाम् सत्रोत्पत्तिरेव सर्वैरभ्युपगम्यत इति पृथगेवा-
चार्यं सूच्यते । अनयैव रीत्या प्रकरणेऽस्मिन्नुपास्य सृष्टिशब्दं सर्गशब्दो
वा नाशेषयोग्य इति ।

आदि सृष्टिः

(मूलतत्त्वनिरूपणम्)

सत्र तावत् सर्वस्याप्यनेकं ब्रह्माण्डविस्तीर्णस्य मनसाप्याकलयितुम-
शक्यस्यानन्तभेदस्य स्थावर-जङ्गम-जडवेतनादि रूपस्य प्रपञ्चस्य मूल-
मेकवाद्वितीयं सद्-ब्रह्म ज्ञान-रसादिपदैरुपलभ्यमानं किमपि तत्त्वमिति
श्रुत्यनुगामिना पुराणानामेकमत्येनोद्घोषितं मिथ्यान्तः । यथा हि-पाद्ये-
स्वर्गलण्ड नाम्ना प्रसिद्धे सर्गलण्डे द्वितीयेऽध्याये सूतस्योक्तिः —

आदिसर्गमहन्तावत् कथयामि द्विजोत्तमा ।

ज्ञायते येन भगवान् परमात्मा सनातन ॥ १ ॥

जगत् प्रलयान्मूर्ध्वं नासोत्किञ्चिद्विजोत्तमा ।

ब्रह्मसंज्ञमभूदेवं ज्योतिष्यं सर्वकारकम् ॥ २ ॥

नित्य निरञ्जन शान्त निमल नित्यनिमलम् ।

भानन्दसागर स्वच्छ यत्काङ्क्षन्ति मुमुक्षव ॥ ३ ॥

सर्वज्ञ ज्ञानरूपत्वादनन्तमजमव्ययम् ।

अविनाशि सदा स्वच्छमध्युत व्यापकं महत् ॥ ४ ॥

तस्मात्प्रधानमुद्भूतमित्यादि ।

पादमे सृष्टि खण्डेऽपि द्वितीयोऽध्याये पुलस्तयो भोगममाह स्म—

पर पराणां परम परमात्मा पितामह ।

रूपवर्णादिनिर्दिष्टो विशेषेण विवर्जित ॥ ८५ ॥

अपक्षयविनाशोऽपि परिणामविन्ममभि ।

गुणैर्विवर्जित सर्वं समस्तोति हि केवलम् ॥ ८६ ॥

सर्वव्यापी समश्चापि असम्भ्रानुपमो मत ।

भावयन् ब्रह्मरूपेण विद्वद्भि परिपठ्यते ॥ ८७ ॥ इत्यादि ।

विष्णुपुराणे प्रथमेशे द्वितीयेऽध्याये—

ज्ञानस्वरूपमस्य त निमलं परमार्थत ।

तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदशनत स्थितम् ॥ ८८ ॥

विष्णु प्रसिष्णु विश्वस्य स्थितौ सर्वे तथा प्रभुम् ।

प्रणम्य जगतामीशमनमश्चयमव्ययम् ॥ ८९ ॥

कथयामि यथापूर्वं दक्षाद्यैर्मुनिसत्तमे ।

दृष्ट प्रोवाच भगवाननन्तयोनि पितामह ॥ ९० ॥

पर पराणां परम परमात्मात्मसंस्थित ।

रूपवर्णादिनिर्देशविशेषेण विवर्जित ॥ ९१ ॥

अपक्षयविनाशाय्यां परिणामधिर्जन्मभिः ।

वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति केवलम् ॥ १० ॥

सर्वत्रासौ समस्तं च वस्तुत्यग्रेति वै यतः ।

ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥ ११ ॥

तद्ब्रह्म परमं नित्यमजमक्षयमन्ययम् ।

एकरूपं ॥ सदा हेयामावाच्य निर्मलम् ॥ १२ ॥

तदेव सर्वमेवैतद् व्यक्ताव्यक्त स्वरूपवत् ।

तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम् ॥ १३ ॥

श्री भागवते द्वितीय-स्कन्धे पञ्चमोऽध्याये ब्रह्मणः पद्मयोगेनैकित्तनारिदं

प्रति—

तस्यापि क्षुद्ररीशस्य कूटस्थस्यातिलोमनः ।

सृज्यं सृजामिसृष्टोद्गमैक्षयैवामिचोदितः ॥ १४ ॥

उपसंहारेऽपि पष्ठेऽध्याये—

स एष भावः पुरुषः काले काले सृजत्यजः ।

आत्मात्मन्यात्मनात्मानं संयच्छति च पाति च ॥ १५ ॥

विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक् सम्यगवस्थितम् ।

सत्यं पूर्णमनाद्यन्तं निगुणं नित्यमद्वयम् ॥ १६ ॥

ऋषे विदन्ति मुनयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः ।

यदातदेवासक्तकंश्चिरोधीयेत विप्लुतम् ॥ १७ ॥

तृतीयस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायेऽपि भैरवेविदुरसवादे—

मगधानेक आसीदमग्र आत्मात्मना विभुः ।

आत्मेच्छानुगतावात्मा नानामत्युपलक्षणः ॥ २३ ॥

स वा एष सदा द्रष्टा नापश्यद्दृश्यमेकराट् ।

मेने सन्तमिद्यात्मानं सुप्तशक्तितलुप्तहक् ॥ २४ ॥

त्रिकालावाध्यतया सदैव सद्रूपोऽपि द्रष्टृत्वाद दृश्याभाव निविषय
दर्शनासम्भवात् स्वरूपमप्यसदिव मन्यत इत्यर्थः । अतएव क्वचित् सदस-
स्पदेनाप्ययमात्मा व्यवहृत इति स्मृतव्यम् । उपसंहारणि—

यतो प्राप्य यवर्तन्त वाचश्च मनसा सह ।

अहं चान्य इमे देवास्तस्मै भगवते नमः ॥ ४४ ॥

एव पुराणान्तरेष्वपि सर्वत्र विनयेन—

अत्र सबन्ध नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो न व्योमापरो यत'
(कृ० स०) । 'सदेवमोम्येदमग्र आसीदेवमवाद्धितोयम्, (छा-दोग्य) ।
यतो वा इमानि भूतानि जायते—' (छंतिरोमे) । 'यतो वाचो निवर्तन्ते
अप्राप्य मनसा सह इत्याद्या मूलतत्त्वप्रतिपादिना धृतय एवानूदिता ।

आसीदिदं तमोभूतमप्रजातमसंक्षणम् ।

अप्रत्ययस्यमञ्जोऽयं प्रसुप्तमिवसर्वतः । (मनुस्मृति अ० १)

इत्यादिना भगवता मनुनाप्येवमव तत्त्वमिदं प्रतिपादिनम् । आग
मशास्त्राणि च परनिवनाम्ना मूलतत्त्वमेवविधमव विवृण्वते । दान्तप्यतिम
वन्तान्तानमपि ग्रहणमव जगमूल दग्यति । अयानि तु दग्नानि
स्थूलारघ्थोन्यायन, साक्षाच्च-यायन वा भूधमतत्त्व क्रमण बुद्धि प्रवरायितु
प्रवृत्तानीति दान्तिवे नव-धे प्रतिपादयितुमहं नाप्राप्रवृत्तया विवध्यम् ।

मूलतत्त्वे-दार्शनिकी प्रक्रिया

एवम् एव, अद्वितीयम् इति पदव्ययन धृत्या राजाजीयविज्ञातीय,
स्वगतभेदास्त्रयोपि तत्र निरस्यते, यथा हि घटस्य घटाग्निरभ्या भद
राजाजीयभेदः, स नास्मिन् परतरव सम्भवति, मूलतत्त्वद्वय-व-पनाया प्रमा
णाभावात् ननापि प्रमाणन द्वितीयस्य मूलतत्त्वस्याप्रमिद्धे । आरम्भवाद

परिगृह्यन्तो नैयायिका यद्यपि मूलतत्त्वमूलेषु परमाणुषु सजातीय-भेद-
 म्युपगच्छन्ति, परं न तच्छ्रुतिस्मृत्यादिषु क्वाप्यनुमोद्यते । युक्तयश्चापि
 तेषां वेदान्त-भाष्यादि-ध्वाभास्यन्त इति न तत्प्रमाणकोटौ प्रवेशयितुम-
 हम् । न च परमाणवः सर्वस्यापि मूलतया तैरम्युपगताः, आत्माकाशा-
 दीना नित्यद्रव्याणां पृथक् स्वोद्भूतत्वादिति श्रुतिसमन्वयस्य मन्योऽपि तत्र
 न सम्भवति । प्रत्यक्षं परिदृश्यमानो विज्ञानसिद्धश्च भूतानामन्योन्यविनिमय
 एवमूलकता सर्वेषां व्यापयन् तत्पक्षे उपपादयितुं शक्यते । स्फुटं हि
 दृष्टिजलेन तृणान्महावृक्षादीनामुत्पत्तिर्दृश्यते । तत्र दृष्टिजलस्य निमित्तमा-
 श्रित्वं प्रकल्प्यकुतश्चिदागतानां पार्थिवपरमाणूनां समवायित्वप्रकल्पन
 विज्ञानविद्वद्वत्कल्पनामाश्रमिति क्रमेण सूक्ष्मतत्त्व निरूपयितुमारम्भिको
 प्रक्रियैव संप्राप्ता तैरनुसूतेत्युक्तमनुपदमेव । एव घटादिभ्यो पटस्य भेदो-
 विजातीयभेदः, सोऽपि मूलतत्त्वे निराक्रियते—उत्पत्तेः प्राकतत्वात्तराणां
 केनापि प्रमाणेन साधयितुमशक्यत्वात्—इति प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या मूले विजा-
 तोयभेदस्यासिद्धेः । प्रकृतेर्मूलतत्त्वतावादिभिः साक्षरैर्यद्यपि तद्विजातोय
 पुरुषोऽम्युपगम्यत इति प्रकृती विजातोयभेदस्तन्मते सम्भवति, तथापि
 श्रुतिपुराणादिषु मूलतएव प्रकृतिपुरुषभेदो नाम्युपगत एव, तेषामपि
 च युक्तयोः वेदान्तभाष्यादिषु सपरिकर खण्डिताः । न च मूलत एव भेदे
 बुद्धिपुरुषयोः सम्बन्धोऽनुभूयमानः शक्यसम्भव इति सोऽपि पक्षो न प्रमा-
 णम् । दशनात्मा क्रमेण एकमूलतत्त्वबुद्धौ प्रवेशयितुं साप्येका शाखेति
 तदुपयोगोऽपि न्यायवदेव समर्थनीयः । अथ घटे 'मुखोदराधोभागादीनां
 परस्परं भेदः स्वगतभेदः, सोऽपि मूलतत्त्वे नास्ति, तस्य सावयवत्वासम्भवात्,
 सावयवस्य नित्यत्वाप्रसिद्धेः, अनित्यत्वे च मूलान्तरकल्पनायामनवस्था

प्रसगात् । यद्यपि साख्यैर्गुणनितयात्मिकाया प्रकृतेर्मूलत्वकल्पनात्सत्त्वा-
दीना परस्परं भेदे मूले स्वगतभेदः सम्भवति, परं न सोऽपि तेषां पक्षः
परिग्राह्यः । वस्तुत्रयसमुदायस्य नित्यतायां साधयितुमशक्यत्वात् । स्वय-
मपि च तैरव्यक्तस्य साव्यवत्वं नाभ्युपगम्यते इति विविधैव सा प्रक्रिया ।
वस्तुतस्तु तदभ्युपगता प्रकृतिर्न द्रव्यत्वा अपितु शक्तिरूपेणैव स्पष्टीकरि-
ष्याम, शक्तिश्च न भाव्यया भवतीति न तत्रापि स्वगतभेदकल्पनाव-
काशः । सोऽयं, भेद-त्रय-निरासः पुराणेष्वपि “एकं वै ज्योतिः” “निर-
ञ्जनम्” “निर्मलम्” “नित्यनिर्मलम्” “स्वच्छम्” “अविनाशि” “व्याप-
कम्” “विशेषणविवर्जितं” “गुणैः सर्वैर्विवर्जितं” “विशुद्धम्”
“बैवल्यं” “निगुणम्” इत्यादिभिः पदैः पुनः पुनरभ्यस्तैरुक्तेषु पक्षेषु
स्फुटोक्त एव ।

शाङ्कर-वेदान्त-प्रक्रिया

निर्णिगं निर्धर्मकं तत्त्वं शब्देन केनापि च प्रतिपादयितुमर्हम्, शब्दानां
गुणधर्मपुरस्कारेणैव प्रवृत्तत्वात्, न च मनसापि चिन्तनीयम्, मनसोऽपि-
धर्मविशेष-पुरस्कारेण इतरभेदपुरस्कारेण च चिन्तनस्वाभाव्यादिति वाङ्म-
नसातीति सदुच्यते । श्रुतिभिस्तदस्वरूपज्ञमात्रेण तत्कथमभ्युपगम्यते,
तत्तद्वर्णननिषेधपूर्वकं वा निषेधाधिकरणरूपेण शेषतया बुद्धावारोध्यते ।
यत्रापि “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादौ भावबोधकं शब्दं प्रतिपादनं भूयते,
तत्रापि वाङ्मनसातीतत्वबोधकश्रुत्येकवाक्यतया निषेधमुपेन प्रतिपादनं
एव तात्पर्यमवसेयम् । सत्यपदं सत्यपदं वा न तत्र सत्तत्त्वमित्येवमाह अपितु
असत्त्वावस्तुत्वाद्यभावम्, त्रिकालवाच्यत्वाभावः च । अतएव नामदीप-
सूत्रे “नासदासीन्नोसदासीत्तदानोम्” इति मृष्टे पूर्वं सदपि प्रतिषिद्धम् ।

सत्ताश्रयत्वेन सम्भाव्यमानस्य सत् प्रतिषेधः, असद्वस्तु विलक्षणस्य सत्तस्तु
 आसीत् पदेन पूर्वभावोपनिबन्धनमित्युभयमप्युपपद्यते । भगवद्गीतास्वपि
 च 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति यदुक्तं तदप्येवमेव सगमनीयम् । सत्ताश्रयत्वा-
 भावेन न सत्, अवस्तु विलक्षण्येन च नासदिति । ज्ञानपदमपि अचेतनत्वाज्ञा-
 नित्वाद्यपरपर्यायस्य जडत्वस्याभावाद्माह, अनन्तपदन्तु तत्प्रवृत्तित्वेन
 स्पष्टमेव परिच्छिन्नत्वाभावबोधकम् । एवम् 'आनन्दो ब्रह्मेति वदजानात्'
 'आनन्द ब्रह्मे'त्याद्यपि भयवम्पादिरूपदुःखाभाव आवपति, न तु
 सुखधर्मिताम् । तथैव 'रसो वै स' इत्यादौ रसपदमपि भयवम्पादुःखाभावा-
 परपर्यायशान्त्यानन्दबोधकम् । ब्रह्मपदमपि ब्रह्मण्यर्थकं जगदुत्पादकत्वं
 तदस्यलक्षणमेव बोधयति, न तु स्वरूपलक्षणम् । इदं च जगदुत्पत्त्यनन्तरं
 ज्ञातुं शक्यते—इति मूलं तत्त्वं न केनापि शब्देनाभिधीयते । अतएव "यतो
 वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इत्याद्या श्रुतिः सगच्छते । श्री
 भागवते च दशमस्कन्धे वेदश्रुतिप्रकरणे "अनिर्देश्ये ब्रह्मणि श्रुतं यं कथं
 चरन्ति" अर्थान् यदा ब्रह्म वागगोचरं तदा श्रुतिभिः कथं प्रतिपाद्यत इति
 परीक्षितं प्रश्नं वेदानां मुखेनैव समादधता श्री मुक्ताचार्येण वेदवृत्ता श्रुति
 "त्वयि हि कलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधना" इत्युपगृह्यता । अथ "भयन्नि-
 धना त्वयि हि फलन्ति" इत्यादिना अवसाने ब्रह्मण्येव श्रुतीनां तात्पर्य-
 मिति स्पष्टीकृतम्, परं तत्र प्रतिपादनप्रकारं 'अतन्निरसनेन' इति तृतीया
 विभक्त्या, 'अतन्निरसनम्', अर्थान् बृद्धयुगादुत्तमभावरोधनमेवेति
 स्पष्टमुक्तम् । शिवमहिम्नस्तोत्रे—श्री पुण्ड्रिकान्त्याचार्येणापि—

"अतद्व्यावृत्त्या चरितमभिधत्तेधुतिगवि"

इत्यभिधानप्रकारः, अतद्व्यावृत्तिरूप एव स्वीकृतम् । तस्मात्तदस्य-

लक्षणेन अभावमुखेन वा श्रुतिपुराणादिषु निर्गुणनिर्धर्मकमूलतत्त्वप्रति-
पादनमिति जगद्गुरु श्री शंकराचार्यचरणसिद्धान्तमनुसरता न्यायाः ।

अन्येषामपि समन्वयः

उपासनामार्गमेव प्रधानतयाऽभ्युपयन्त श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यचर-
णास्तु सर्वज्ञगमूलधारण भगवन्त परमात्मान प्राकृतगुणदोषलैक्षान्य
मप्यलौकिकाप्राकृतानन्तवल्यागुणनिधिं मन्यन्ते । श्री भगवद्बल्लभा-
चार्यचरणारब्ध निर्गुणसगुणत्वे कार्पाससूत्रन्यायेन समावेशयन्ति । तथा हि-
कार्पासं पूर्वं न सूत्राधारम्, किन्तु तदेव सूत्राणि सृजति, अनन्तरं च वेष्टनेन
स्वयमपि सूत्रवत् समवति, तथा-परं द्रव्यापि मूले न गुणवत्, किन्तु सर्वेषां
गुणानामुत्पादकं, उत्पादनामन्तरं च तान् गुणान् गृह्णतु सगुण भवत्येवेति ।
चिदानन्दावपि सद्विच्छया तत एव मूलादाविर्भवः । सोऽविकृतएव चिदानन्द-
रूपेण परिणमनोति यावत् । भावमशास्त्रेण च निर्गुणेऽपि परमसिद्धे स्वा-
तन्त्र्यं नाम धर्मोऽभ्युपगम्यते, तेन स्वेच्छया वा सर्वं कर्तुं सर्वरूपेण वा भवितुं
शक्नोतीति । सूक्ष्मरूपेण क्रियमाणे विमर्शे नैतेषु सिद्धान्तेषु कश्चन विराधः,
केवलप्रतिपादनप्रक्रियाभेदमात्रम्, वयं हि जीवा प्राकृतेरेव गुणं परि-
चिताः, तानेव तत्तच्छब्दशब्दोभ्यान् जानीमहे, मत्प्रकृतानलौकिकान्
गुणान् परिचिनुमः, तदा कथं तत्तच्छब्दवाच्यता तेषां गृहीमहि, तथा
लौकिकाप्राकृतानन्तगुणगणनिधिरपि यः भगवानस्मद्द्रष्टव्य निर्गुण एव,
अस्मत्परिचितानां प्राकृतानां गुणानामभावात्, गृह्यते सर्वगुणोत्पत्तिस्तु
सर्वरूपि स्वीकृत एवेति वस्तुनि न किमपि वैलक्षण्यम्, प्रतिपादन-प्रक्रिया-
भेदमात्रम् । इमं च शब्दभेदमेव दृष्ट्योक्त्यै स्वस्वपक्षपादने बहुपराश-
र्याति मूलवद् द्विजं न तस्मिन् विवादक्षेत्रे वयमवतराम । भवतु नाम,

पुराणानि तु श्रुत्यनुगामोनि निर्गुणं निर्धर्मकमक्षण्डं मूलतत्त्वमेव प्रतिपादय-
न्तीति निदर्शितं प्राक् ।

शक्तिनिरूपणम्

एवं विधात् सततमेवरूपादविक्रियात् कथं सृष्टिः सभवतीत्याशङ्क्य
अस्ति तत्रालौकिकी शक्तिरिति पुराणानि समादधति । तथाहि वेण्वे
पुराणे—

मंत्रेयः—निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलारम्भः ।

कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते ॥ इति प्रश्नः ।

उत्तरयति पराशरः—

शक्तयः सर्वमावानामचिन्त्या ज्ञानगोचराः ।

यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गावा भावशक्तयः ॥

भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता ॥ २ ॥

(प्र० अश०, अध्यायः ३)

सर्वेष्वेव पदार्थेषु यत्किञ्चित्कार्यजननं—शक्तिरूपलभ्यते, यथाग्ना
वृष्णताशक्तिरस्ति, यथा दाहादी कारणत्वमग्नेर्विज्ञायते । एताश्च शक्त-
यस्तत्र तत्र कार्यदर्शनेनैवानुमीयन्ते, न तु कार्योदात्ते. प्राग्विज्ञायन्ते,
तस्मादचिन्त्या इमा. अनिर्वाच्या दृशा कल्पयितुमशक्याः । एकैकस्मिन्
तृणविशेषेऽपि कियदस्ति रज्जुनिर्माणरोगापहरणदुग्धोत्पादनादिविविध-
सामर्थ्यमिति कस्तादृक् तृणदर्शनमात्रेण परिचेतुं शक्नुयादवाग्दक् पुरुषः,
कार्यदर्शनेनैव ता अनुमीयन्ते । एते च शक्तिवितेयास्तृणेऽनुमीयमाना
अपि तृणाद्यभिन्नाः, उत्तमिन्ना, अग्नेरुष्णता अग्नेरभिन्ना उत्तमिन्ने-
त्यपि निर्धारयितुं न शक्यते इत्यचिन्त्या शक्तयः । तथैव ब्रह्मण्यपि
जगदुत्पादनपरिरक्षणसंहरणादिशक्तयः सन्ति, याभिस्तानि तानि कार्याणि

क्रियन्ते-इत्युत्तरस्यामिप्रायः । कार्यभेदाच्छक्तिभेदमुपगम्य शक्तय इति बहुवचनमत्रोपात्तम् । एवैवशक्तिर्विभिन्नानि कार्याणि सप्तादयतीति लाघवेनैकत्वमपि शक्तेरन्यत्रान्यत्र व्यवहिते । एवमेव पादो सृष्टिखण्डे तृतीयाध्यायस्याारम्भे ओष्मपुलस्त्ययो प्रश्नोत्तरे, तत्रापि प्रायेण तान्येवाक्षराणि । अन्ते तु तत्र 'उत्पन्न. प्रोच्यते ब्रह्मन्तित्य एवोपचारत' इति भगवता पुलस्त्येन विशेष उच्यते । श्री भागवते च विषयोऽयं विस्तृत्यप्रतिपादितः, तत्र हि तृतीयेस्वन्धे पञ्चमोऽध्याये—

सा वा एतस्य संदंष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका ।

माया नाम महामाग यदेतं निर्गमे विभुः ॥ २५ ॥

इति पूर्वं मैत्रेयोक्तं श्रुत्वापि विदुरः पृच्छति—

ब्रह्मन् ? कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः ।

लीलाया चापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः क्तिवाः ॥ (अ० ७-१)

लीलामात्रेणापि कृतो न युज्येरन् इत्युपपादयति विदुरः —

क्रीडायामुद्यमोऽर्भस्थ कामश्चक्रोद्विषान्मनः ।

स्वतस्तृप्तस्य च कर्म निवृत्तस्य सदान्वितः ॥ २ ॥

अयं भावः—किमर्थं भगवान् सृष्टिं करोतीति प्रयोजनानुपागे बालो-
यथा निष्प्रयोजनमेव क्रीडादिव करोति तथा प्रयोजनमनुरेदशापि भग-
वतः सृष्टिः । बश्चिद्राजा धनिको वा यथा तिष्ठन् विनोदाय स्ववरस्वं
पुष्पं भ्रामयति, न तत्र प्रयोजनापेक्षा, तथैव भगवतोऽपि विनोदमात्र-
मेतत् सृष्ट्यादिकम् । अस्माभिरिदं दुष्करं प्रतीयते, अनन्तशक्तेर्भग-
वतस्तु विना श्रमेणैव विनोदोऽयं संभवतीत्यादि यदुच्यते, तदपि न युक्ति-

मद्वच । बालस्य चित्तेऽस्ति चाञ्चल्यम्, तत एव तस्य मनोविनो-
 पितुमिच्छा भवति, विभिन्नान् बाह्यान् पदार्थान् सोऽभिवाञ्छति, अन्ते
 एव बाह्येभ्य पदार्थेभ्य इच्छामुपशमयितु तस्येहा भवति । राजा धनिक-
 वापि रत्नरतिम्भा मानस आक्रान्त एवेत्यरतिमपाकर्तुं विनोद कराति
 भगवास्तु नित्यतृप्त, न च तस्मान् किमप्यस्ति बाह्य येन स विनोद-
 मिच्छेत्, आत्मारामोऽपि कथं बाह्यं सप्तुमिच्छेदिति शक्ता नोचनदृष्टातेन
 निवर्तत इति । जीवानां सुकृतदुष्कृतफलानि दातु प्रभुरेव स जगत्सृज-
 तोति दर्शनान्तररोत्यापि नोपपद्यते प्रयोजनम् । प्रभुर्हि स्वशासन व्यवस्था-
 पयितु कर्मफलानि ददाति, न त्वाप्नोति स्वशासनव्यवस्था वामोऽप्युप-
 पद्यते । जीवानां बन्धनस्यैव प्रागभावेन कश्चात्तन्मोचनेच्छापि न
 सन्नवति । यदप्युच्यते अस्ति तस्य मायाश्च शक्तिः, तथा स सृजताति,
 तदपि निराकरोति बिदुर —

अद्याध्रीज्ञगवान् विद्वन् गुणमन्त्रात्ममादया ।

तथा सस्थापयत्येतद्भूय प्रत्यविधास्यति ॥ ३ ॥

देशतः कालतो योऽसाववस्थात स्वतोऽभ्यवद् ।

अविच्छ्रुतात्रवाधात्मा स युज्येतान्नया कथम् ॥ ४ ॥

अर्थात्—मायाश्च शक्त्या सम्बन्ध एव तावद भगवतो नोपपद्यते,
 भगवतो देशवालावस्थाभिरपरिच्छिन्नतया कोऽसौ भगवत्सत्ता विरहितो
 देशो यत्र सा शक्तिर्मायाश्च तिष्ठेत् ? सुष्टिश्च कदाचिद् भवति, कदा-
 चित्प्रलयो भवति, पुनः सुष्टेर्दधाटनम्, तदेव कालकृतो विपर्ययो मायाया
 दृश्यते, तस्मात् कदाचित्सा सिद्ध्या शक्तिर्भगवति तिष्ठति, कदाचित्तद्व्या
 जिहीर्षाशक्तिरिति भगवतोऽप्यवस्थाभेदः स्यात् । ततश्चावस्थाभिरपरि-

च्छिन्नत्वं छिन्नम् । मायाविशिष्टस्य च प्राप्तं कालसम्बन्धोऽपीति कथम-
परिच्छिन्नता स्यात् ? ननु मायया भिन्नत्वे सर्वमिदं शङ्क्येत, अभिन्नैव
तु भगवता मायेति चेदुच्येत, तदपि न सम्भवति, भगवान् सदा निरवच्छिन्न-
ज्ञानरूप उपपाद्यते, माया तु ज्ञानविरोधिनोति कथं तादात्म्यं सम्भवत् ?
तस्मात् कोऽपि सम्बन्ध आधाराभेदभावे वा तादात्म्यं वा नोपपद्यत इति
सम्बन्धस्यैवाभावे कथं सा भगवतः शक्तिः ?

किञ्च जीवरूपेण भगवानेव सर्वशरीरेष्वनुप्रविष्टः, ततश्चैक एव क्वचिद्
दुःखमनुभवति, क्वचित्सुखम्, क्वचिदोश्वरभावम् क्वचिच्च दानतामिति
विरुद्धा धर्मा एकत्र कथमुपपद्येरन्नित्याह—

भगवानेक एवैव सर्वभूतेष्ववस्थितः ।

अमुष्य दुर्भगत्वं वा बलेशो वा अन्नमि कुत ॥ इति ॥५॥

उत्तरयति भगवान् मन्त्रेण —

सेयं भगवतो माया यन्न येन विरुद्धयते ।

ईश्वरस्य विभुस्य कापण्यमुत वन्दनम् ॥ ८ ॥

यद्धर्मं विनामुष्य पुनः आत्मविपर्ययः ।

प्रतीयत उपद्रष्टुं स्वप्तिरप्येदनादिक ॥ ९ ॥

यथा जले चन्द्रमसः कम्पादिस्तत्कृणो गुणः ।

इत्यप्येऽस्यपि द्रष्टुं शक्नोऽनात्मनो गुणः ॥१०॥

स वै निवृत्तिधर्मेण चासुदेवानुत्तमया ।

भगवद्भक्तियोगेन तिरश्चतः शनैरिह ॥११॥ इत्यादि

अपमभिप्राय — उपपत्त्या यद्यपि शक्या मायया सम्बन्धो, निर्गुणस्य-
शुद्धतया, एवस्थं विभिन्नेषु क्षेत्रेषु सुखदुःखागित्य चत्यादिसर्वं विरुद्ध-

मिवाभाति, नयेन तर्केण मोपपद्यते, तथापि तदेतत्सर्वं भवत्येवेति किमत्र
 वदाम । अतएव सा शक्तिर्माया-पदेनाभिधायते । 'अपटितघटनापटो-
 यसी' हि माया भवति, उपपत्तिविरुद्धमपि सा दर्शयति । अनुभूयते च
 प्रत्यहमपटितघटना जीवै । स्वप्ने हि सङ्गादिविरहेऽपि, छेत्तुरभावेऽपि
 स्वशिरसश्छेदादिक जन पश्यति । तत्र केन शिरश्छिन्नम् केन वा दृष्टम्,
 शिरसैव सह चक्षुणो निर्गमनेन दर्शनेसाधनाभावादिति सर्वं मोपपद्यत,
 तथापि दृश्यत एव । मूलभूतात्मन्यसदपि च दुःखादिकमनुभूयत एव ।
 यथा जलप्रतिबिम्बितस्य चन्द्रस्य जलकम्पे कम्प प्रतीयते, तथाऽन्तःकरण-
 प्रतिबिम्बित आत्मन्यन्तःकरण घर्मेप्रतीति । कथं नीलवस्यात्मनः प्रतिबिम्ब
 इत्यादितु उपपादयितुमशक्यमपि माया बलादेव स्वीकर्तव्यमापत्ति ।

लोकेष्वेन्द्रजालिका कथं क्षणेन विशाल प्रासादं निर्मिमते विना साम-
 ग्रीम्, कथं वा कैश्चित् क्षणैरेव वृक्षादिकमुत्पाद्य तरुफलान्यपि पक्वानि
 जनैः सादयन्ति, कथं वा निरखलम्ब आकाशे विहरन्ति, सर्पशिरस्यपि
 सुन्दरीं स्निग्धमुत्पादयन्तीत्यादि न शक्यत उपपादयितुम्, तदा किमु वक्त-
 व्यमचित्त्वविभवस्य लोलयैव जगत्सृजतो भगवतो माया विषये । सच
 प्रलयादिकं कुतः स करोतीति प्रयोजनानुयोगोपि न तत्र युक्तः ।

‘विधेयैः क्रीडन्त्यो न खलु परतन्त्रा प्रमुधियः’

इति न्यायेन स्वतन्त्रेच्छतयैव तस्य समाधेयत्वात् अतएव ब्रह्मसूत्रकृतापि-

‘लोकवस्तु लीलाकैवस्यम्’

इत्येव समाहितम् । आप्तकामस्यापि स्वातन्त्र्येणैव विनोदेच्छा सम्भवतीति न
 तस्य प्रयोजनविषयेऽतितुच्छा अज्ञा वयं किमपि विवेक्षुः प्रभावतो जीवा ।
 यथाह्यस्मच्छरीररुधिरमासाद्यवयवभूता वैज्ञानिकैः स्फुटं साध्यमाना कृमि-
 कीटाणुप्रभृतयोऽस्मत्कार्याकार्य-प्रयोजनं विवेचयितुं न समर्था तथैव वय-

मपि तुच्छा ईश्वरब्रह्माण्डस्य कृमिकोटाणुभूता नेश्वरप्रयोजनं चिन्तयितुं प्रभवाम् । अतएव 'नैपातकैर्णमतिरापनेया' इत्यादिभिः श्रुतिभिः —

अचिन्त्या खलु ये भावा न तास्तैर्केण योजयेत् ।

प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥

इत्यादिभिर्भूयोभूय समुद्बुष्टं पुराणवचनैश्च तद्विषये तर्कप्रयोगः सर्वथा निवारितः । न तत्रास्मद्बुद्धिग्राह्यं समवतीर्यशक्यत्वादेव निवारणम्, न तु स्वाभिमतपस्मदादिवृद्धो हठादारोपयितुम् । ननुभो, अविचाररम्यमेव पक्षः कथं गृह्योमहि ? न चेदुपपद्यते स्वप्नप्रतापय पक्षः, 'न वदामिदमोदुशं जगत्' इति 'स्वभावादेव सर्वं जायते' इत्यनौश्वरवाद-
पक्षस्तार्किकभिमतः परमाणुवादः प्रकृतिवादी वा परिगृह्यतामिति चेद्ध-
न भवेदेतदेवम्—यदि ते पक्षा सम्मनुपपत्तेरन् । तेष्वपि तु पर्यालोच्यमाने-
ष्वनुपपत्तिं पुरस्तात्स्फुरति, किमत्रक्रियताम् । सावयवस्य नित्यं दृष्टपरि-
वर्तनस्य प्रत्यक्षं नवनवोत्पद्यमानपदार्थघटितस्य विनश्यत्सदर्थस्य च जगत-
एकरूपत्वं कथं बुद्धावपारोहेत् ? स्वभावश्चकथं निश्चीयताम्, कुतश्च
कार्यकारणभावापरिज्ञाने कार्याधिना कारणसमर्थो सघटयितुं प्रवृत्तिः, सवन्न
परिदृश्यमानोपपाद्यताम् ? गृहकारणव्यापारमन्तरेण गृहोत्पत्तिं क्वाप्यदृ-
ष्टवद्भिः पृथिव्यादिसावयवपदार्थोत्पत्तिं कर्तारमन्तरेणैव कथं बुद्धावारो-
प्यताम् ? किमन्यत्-निरोदवरवादिभिरपि—

बुद्ध्या विजिच्यमानानां स्वभापो नावधार्यते ।

ततो निरमिच्छप्यास्ते नि स्वभावाद्भवन् दर्शिताः ॥

इदं वस्तुष्यलाघातं यद् वदन्ति विपरिचयतः ।

यथा यथार्थाश्चिन्त्यन्ते विशीर्यन्ते तथा यथा ॥ (बौद्धदर्शने)

इति जगतः पदार्थानामनिर्वचनीयत्वं शरणीकृता । सर्वे च नास्तित्वादाः । परमाणु-प्रवृत्त्यादिवादाश्च ब्रह्मसूत्रभाष्येषु परीक्षिता अनुपपन्नतामेवापादिताश्चेति नात्र सङ्घिस्तरावसरः । आपुनिका वैज्ञानिका अपि, 'अस्मादेतदेवं जायते' इति कार्यकारणभावमात्रबोधने पाटवं प्रदर्शयन्त उपपत्तावुदासत एव, का कथा तु मूलतत्त्व विनिश्चयस्य । तस्मान्न मूलतत्त्वान्वेषणे तर्कानिनिवेशः । संभवतीत्यभ्युपगम्यापौरुषेयैराध्यात्मिकीं दिव्यामृतम्भरां प्रज्ञामासाद्य महर्षिसमुपादिष्टैर्वा वेदैर्यद्वोच्यते तदेव शरणीकरणीयम्, नाग्यः पन्थाः । अतएव—

को अद्वावेद क इह भवोक्त ।
 कुत भाजाता कुत इयं विसृष्टिः ॥
 अर्वाग्देवा अस्थ विसर्जनेमाथाः,
 को वेद यत आबभूव ।
 इयं विसृष्टिर्यत आबभूव,
 यदि वा दधे यदि वा न ।
 यो अस्याध्यक्षः परमे ध्योमन्,
 सो अहं वेद यदि वा न वेद ॥

(ऋ० सं० १०।१२१।६, ७)

इत्याद्या मन्त्रा "यदि मन्यसे सुवेदेति दग्धमेवत्वं धेत्य ब्रह्माणोरूपम् अविज्ञातं विज्ञानताम्, विज्ञातमविज्ञानताम्", इत्याद्या उपनिषदश्च दुरधगाहतामस्य विषयस्य बोधयन्तः, अज्ञेयत्वमेव, वा जगन्मूलस्य ब्रह्मणः माया स्वरूपस्यच बोधयन्तः । सर्वथैव निरवलम्ब बुद्धिव्यापारं निष्प्रयोजनं तत्र मन्यन्ते । तामेव दुरधगाहतामनुवदति पुराणमपि—

‘अतो भगवतो माया मारिणामपि मोहिनी ।

तत्स्वर्थं वात्मवत्माया न वेद किमुतापरे ॥

(श्रीभा० स्क० ३, अ० ६-३६)

‘ओपनिषदं पुरुषं पृच्छामि,’ ‘प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ’ इत्याद्या

श्रुतयः—

पुराणं मानवो धर्मः साक्षो वेदश्चकिञ्चित्तम् ।

आज्ञासिद्धानि आचारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

इत्याद्या स्मृतयश्च शास्त्रगुणपदेशमेव तत्त्वज्ञाने धारणं वदन्ति । श्री
पुण्ड्रवन्ताचार्यश्चापि स्वीये शिवमहिम्नस्तोत्रे—

किमीहः किं कायं स तल्लु किमुपायस्त्रिमुवनम् ।

किमाधारो धाता सृजति किमुपादान इति च ।

अतर्वयंश्चर्ये स्वयनवसर-दुःखो हतधियः ।

कुतर्कोऽयं कांश्चिन्मुखरयति मोहाय जगतः ॥

अज्ञमानो लोकाः किमवयवधर्मोऽपि जगता ।

मधिष्ठातार किं मयविभिरनादस्य भवति ॥

अनेशो वा कुर्याद् भुवनजनने कः परिकरो ,

यतो मन्दास्त्वां ग्रन्थमरवर संशेरत इमे ॥

इति मूलतत्त्व विषये तर्कस्यानवसरदु स्यता वदन्, निरीश्वरवाद-
मपि तर्केणोन्मथ्नाति । अहो ! कोऽपि वादस्तत्र नोपपद्यते चेद् , अनेय-
वादमेव धारणीकृत्य सुखं मुप्यताम् किमनेन दन्तधर्पणेनेति यदि कश्चि-
द्वदेत् , तत्र दोषं व्यनक्ति भगवान् भूमेय पूर्वोपदेशितेनैकादशेन श्लोकेन-
यतोवमोदासीन्यमलम्ब्येत तर्हि त्रिनिषदु खानुभवनिवृत्तिर्नस्यान् , सर्वत

अप्रातिकूल्यपराहर्षेर्विचलेरेव माप्येत जीवनम्, नहि माया बन्धनच्छेद-
मन्तरेण दुःखनिवृत्तिः सम्भवति, तस्मात्तच्छास्त्रं सदगुरुरूपदेशमनुसृत्य
भगवति विश्वस्य तदुभयस्या माया बन्धननिवृत्तिः संपाद्येत ।

विष्णु—अथमिदं जगज्जातम्, किमस्य मूलम् इति चेतनस्य स्वभा-
वादेवोत्तिष्ठते जिज्ञासा । सा यदि क्षातिं न नीयते, अयमैव चेतस्युत्पा-
द्यतीति तदपनयनाय यत्र आस्येय एव । अयमव हि पादचात्यदशतिवा-
भामज्ञेयवादस्यास्माकमनिर्वचनीयवादस्य च महान् विशेषो यत्ते आर-
म्भादेव सर्वमविज्ञेयं मत्वा विचारादेवोदास्यते । ययन्तु यावती मनसो गतिः
स्तावद् विचार्य यत्र सर्वथा मनोगतिनिरोधस्तदनिर्वचनीयं मत्वा तत्र
शास्त्रं धारणीकुर्म । तेन जिज्ञासाजनितं दुःखमस्मभ्यङ्गं न स्थिरी-
यवति । तेषां तु स्वभाविकी जिज्ञासा कदाचिदुद्धिता चेतो विप्लावय-
त्येवेति । तथा च भगवच्छक्त्या मायया सर्वं जगदुत्पाद्यते, न वस्तुतः
उत्पाद्यते अपि तु अनुपपन्नमसदेव स्वप्नादिवज्जीवान् प्रति प्रदर्शयति इति
श्री भागवतसंस्कृतमैत्रेयोवर्तं स्पुटीभूतम् । एतदेव च—‘उत्पन्नं प्रोच्यते
ब्रह्मन् नित्यं एवोपचारतः’ इति पूर्वोक्तेन पञ्चपुराणवचनेनापि सक्षेपेण
व्यज्यते । श्री भागवते द्वितीयस्कन्धेऽपि स्पष्टा श्री शुकोक्तिः,

आत्ममायामृते राजन् परस्वामुमयात्मनः ।

न घटेतार्थसम्बन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाब्जसा ॥

(अ० ६-१) इति ।

सद्य माया शक्तिर्मदामेदाम्या सदसत्वरूपेण वा न निर्वर्तुं शक्यते ।
न हीय मूलतत्त्वाद् ब्रह्मणो भिन्ना, पार्थक्येन कदापि कुत्राप्युपलब्धेर-
भावात् । नापि सर्वथा अभिना, ब्रह्मणि जगत्कर्तृत्वं नोपपद्यत इति

प्रश्नस्य समाधानायेयं-कल्प्यते । सा यदि सर्वात्मना तेनाभिर्नैव स्यात्, तर्हि अनुपपत्तिप्रश्नः पुनरप्यसमाहित एव तिष्ठेत्, ब्रह्मणि प्रश्नस्यो-
त्थितत्वात्, तदतिरिक्तस्य चास्वीकरणत् । नापि भिन्नाभिन्ना, भेदा-
भावोह्यभेद उच्यते-यद्यस्ति भेदः, तर्हि नयमभेदो व्यवहृत्याम्, यदि
च अभेदो नाम भेदाभावोऽस्ति, तर्हि भेदः नयं प्रतीतिप्रयमारोहेत्, तस्माद्
भिन्नाभिन्नेति शब्दकल्पनैव नोपपद्यते । ततश्च भेदेन अभेदेन वा न
निर्वक्तुं शक्येत्यनिर्बचनोपवाद एव गतिः । जडा, चेतना वेति, जाड्य-
चैतन्याभ्यामपि न निर्वक्तुं शक्यते । चित्तौ ह्यात्मभूतेति कथं जडा कथ्य-
ताम्, परिणामस्त्वस्या जगद्रूपो जड एव दृश्यते, न चेतनस्य परिण-
तिरिति कथं सर्वात्मना चेतनापि स्यात् । ततश्चानिर्बोध्यैव । एवमेव
सत्तीयमित्यपि न वक्तुं शक्यते, श्रुति विरोधापत्ते, श्रुतिर्हि 'सदेवसो-
म्येदमग्र आसीद् एकमेवाद्वितीयम्', इति मूलतत्त्वस्य सजातीयविजातीय
भेदस्य, ब्रह्मात्मन्येव सत्त्वे स्वगतभेदस्य च प्रसक्त्या श्रुतिविरोधः स्फुटः
एव । न च पार्थक्येन सोपलभ्यते, सत्त्वे तु पार्थक्येनोपलब्धिर्दुष्परिहृया
प्रसज्येतैव । न वा असती, सूक्ष्मपुत्पत्तिप्रश्नस्यासमाधेयत्वप्रसङ्गात् ।
न वा सदसती, सत्त्वस्य सत्त्वाभाव रूपस्मात्त्वस्य चात्यन्त विरुद्धत्वे-
नैकत्र नयनस्यासमञ्जसत्वात् । तस्मात् सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यैवेयं
स्वीकर्तव्या भवति । पुराणेषु तत्र तत्र सदसदात्मिवेति यदुक्तं तस्या-
प्यनिर्बचनोपतायामेव तात्पर्यम् । सत्त्वासत्त्वयोरेकत्रासमवादिति । यदुक्तं
देवी भागवते —

न सत्तो सा नासती सा नोभयामा विशेषतः ।

अतोविलक्षणं कश्चिद् धस्तुभूतास्ति सर्वदा ॥

(स्क० ७, अ० २३, श्लो० ४)

श्रुतिविरोधतो न सती, सृष्ट्युपपत्तिविरोधतो नासती, उक्तिवि-
रोधतश्च नोभयात्मा, अतस्त्रितयविलक्षणा, विन्तु सृष्ट्युपपत्तये स्वीका-
र्येव । न चाभावरूपैव, स्वरूपेणैवासतोऽभावस्य जगदुत्पादवत्त्वासम्भा-
दिति वस्तुभूता सर्वदा चास्ति नित्यैवत्यर्थः । शक्तिविरहितस्य परतत्त्वस्य
कदापि कुत्रापि चासम्भावदिति पक्षार्थः । अनिर्वचनीयेन च स्वीकृते-
नापि न मूलतत्त्वस्यैकता विरुद्ध्यते । सत एव द्वितीयस्य तत्त्वस्य धृताव-
भावबोधनात्, अनिर्वचनीयस्य निस्तत्त्वस्य तत्त्वरूपतया अस्वीकृतत्वाच्च ।

श्रुतौ श्रुतिः प्रमाणम्

इयं चंवविधा शक्तिः श्रुत्यापि श्राव्यते । तथा हि सृष्टिप्रतिपादके
नासदीयसूक्ते—

भासदासीन्तोसदासीत्तदानीम् नासीद्भजो न व्योमापरो धम् ।

किमावरीव कुह कस्य शर्मन्नन्म किमासीद्गहनं शमीरम् ॥ १ ॥

न मृत्युतासीदमृतं न तर्हि न शम्पा अह्न आसीत् प्रकेतः ।

आनीद्वार्तं स्वधया तदेकं तस्माद्वायन्न परं किञ्चनास ॥ २ ॥

(ऋ० स० १०।१२९)

इह सृष्टेः पूर्वं सभावित्वा कैश्चिद्दार्शनिकैरभ्युपगम्यमानास्य सद्
(सत्तानामक तत्त्वम्) असद् (अभावः) रजः (परमाणवः) व्योम
(आकाशम्) अपरः (परत्वापरत्वव्यवहार-हेतुभूता दिवः) आवरणम्
(साक्ष्याभ्युपगता सर्वकार्याच्छादिका प्रवृत्तिः) अम्भः (पृथिव्यसनेभ्यः त
जलम्), मृद्युः, (सर्वसंहारवत्त्वेनाग्रे परिशिष्टतया सभाव्यमानः)
अमृतम्, (मरणादिरहितं किमपि सभाव्यमानम्) रात्र्यहनी (एतदुपल-
क्षितं कालः) इति सर्वे पदार्थाः प्रतिपिद्धाः । श्री गुरुचरणानां दशवा-

दरहस्योक्तदिशा तु पूर्वं साध्ययुगे प्रचलिता सदमदवाद, रजोवाद, व्योमवाद, वाय्वादिवद्, (अपरवाद.) आवरणवाद अम्भोवाद अमृतमृत्युवाद, अहोरात्रवाद, इत्यष्टौवादा पाथेक्ष्येन प्रत्यास्याता । सन्देहवादो धैववादश्चेति द्वावपि ६, ७ मन्त्रयो प्रत्याख्येयौ इति दशवादा प्रतिक्षिप्ता । द्वितीये तु मन्त्रे 'आनीदवातमिति' सिद्धान्त उक्त । एकमेव सृष्टे परस्त्वम् मूलतत्त्वमित्यर्थः । नान्यतस्मादस्ति, तदेव तु 'आनीत' प्राणिति स्म, जगद्रूपेण विकसति स्मेति यावत् । स्वयं स्वरूपादप्रच्यवतोऽप्यन्नानाजगद्रूपताप्रदर्शनम्, सोऽयं विवास एव शक्यते वक्तुम्, न तु परिणाम, परिणामे स्वस्वरूपे विकारप्रसक्ते । यद्यपि विकासोऽप्यस्ति रूपान्तरप्राप्ति, मुकुलितस्य विकसितस्य च कुसुमस्यैव रूपताया अदर्शनात्, तथापि स्वरूपाप्रच्युते कथंचिद्विवात शब्द शक्यते प्रयोक्तुम् । वस्तुतस्तु न कोऽपि शब्दप्रयोगस्तत्र सम्भवतीति धार्मन्तत्वात् सीतत्व प्रागेवावोचाम, पर शब्दप्रयोगमन्तरेण बोधयितुमशक्यत्वात् कथंचित्तामवस्थामुपलक्षयितुं समये वक्षिष्येति परिग्राह्य एव, तत एवागमशास्त्रे विवासशब्द परिगृहीत, श्रुतिस्तूक्ता तत्र आनीदितो प्राणनशब्दमाह । अतर्गतस्य बहिर्नि सारण हि प्राणनम्, एकस्यापि तस्यातरे सर्वं वर्तते एवास्फुटमिति स्वातभूतं जगदेव बहिर्नि सारयति इति सर्वा श्रुतय स्मृतयश्च व्याचक्षते, सरकायवादविद्याते अन्यस्योत्पादनस्य वक्तुमशक्यत्वादिति स्थाने प्राणनमभिहितं श्रुत्या । प्राणन त्वस्मद्देहादिषु वायोजानते लोका, ततश्च वायुरपमेव मूलतत्त्व स्यादिति सम्भावनामपाकर्तुम्, 'अवातम्' इति वातरूपता प्रतिपिद्धा, प्रतिषेधप्रकार-मनाश्रित्य न मूलतत्त्व व्याख्यातुं शक्यमित्येतदप्यनेन सूचितम् । तत्र च

प्राणनरूपे जगदुत्पादने शक्तिरेव हेतुरिति 'स्वधया' इति तृतीयान्तेन शक्तिबोधकेन स्वधापदेनाम्नातम् । स्वधापदं हि अन्ननामसु जलनामसु च निघण्टुषु पठ्यते, 'स्वधे' इति द्वितीयान्तं चावापृषिवीनामस्वपि पठितम् । एषा च सर्वेषामत्र पूर्वमेव प्रतिषेधः कृत इत्येषा वारणावस्था-रूपाशक्तिरेवात्र ग्राह्या । यथा हि ब्रह्मसूत्रेषु प्रथमाध्यायचतुर्थ-पादारम्भे—

इन्द्रियेष्व. पराह्वर्या अर्थेभ्यश्च परं मतः ।

मनसस्तु पराबुद्धिर्बुद्धेर्गत्मा महान्तरः ॥

महत्त. परमव्यक्तमव्यक्ततारपुरष. परः ।

पुरपाप्मन परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥

इति कठश्रुतिं स्वपक्षे योजयतां साख्यानो मतमपाकर्तुम्, 'आनुमा-
निकमप्येकेषामिति चेन्न दारौरूपकविन्यस्त गृहीतेर्दशंपति च' इति सूत्रेण कठोपनिषदेव—

आत्मानं रथिने विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथि विद्धि मनः प्रमदमेव च ॥

इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयास्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं ओक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥

इति रथरूपके ये पदार्था विन्यस्ता , त एवात्र गृह्यन्ते न तु तत्र प्रकृतितत्त्वं विन्यस्तम्, तस्मान्न तदिह ग्रहीतु-मुचितम्-इति प्रदर्शिते सिद्धौ किं तर्हि अन्यतशब्देन ग्राह्यम्, न तु तदव्यवतशब्देन ग्रहीतुं शक्यत इत्यु-
त्थिताया शङ्कायां दारौरस्य पूर्वावस्था अव्यवतशब्देन ग्रहीतव्या, अन्यथा धृत्योः समन्वयो न स्यादिति समाधीयते । तद्देवानां च अन्नजलादीनां चावापृषिव्यादीनां वा अव्यक्तवस्था मायाशक्तिरेव ग्रहीतुमुचिता भवति ।
'स्वस्मिन् मूलतत्त्वे धीयते, स्वं मूलतत्त्वं दधाति पोषयतीति' वा व्युत्पत्तिरपि

मायाशक्तौ युज्यते । ततश्च स्वधया मायया-ता हेतुकृत्येति यावत्-प्राणनम्-
जगदुत्पादनेमेकस्य श्रुत्या निर्दिष्टम् । ततश्च असदेव जगत् कथमुत्पाद्यते
इति शङ्का निराकर्तुमव्यक्तवृत्तेन जगत् सत्ता पूर्वमप्यासीदित्यभिप्रेत
मन्त्रेणान्नायते—

तम आसीत्तमसा शूद्रमग्रेप्रवेत्तं सलिलं सर्वमा दृढम् ।

तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत्पतस्तमहिम्ना जायतैश्चम् ॥ ३ ॥

आ समन्ताद् दृश्यमानं सर्वमिदं जगत् तमोरूपम्—अव्यक्तरूपम्,
मायान्तं प्रविष्टत्वात् तम पदवाच्यमायारूपमेव वा तमसा अज्ञानेन
मायासभूतेन तमोगुणेन वा तिरोहितम्, अत्रे सृष्टे पूर्वमासीत् । तच्च
अप्रवेतम्, तस्यानुमिसये लिङ्गमपि नासीदित्यर्थः । तत्रोपमाभाह सलिल-
मिति । यथा सलिले निमग्नं न किमपि दृश्यते । सलिलस्य तरङ्गा अपि
तथाव्यक्ता न प्रतीयन्ते, तथैव जगत्तमसि लीनमासीदित्यर्थः । भाष्यका-
रस्तु अम् घातोर्लटि आसीदित्यस्य स्थाने छान्दसना इति क्रिया-पद
व्याचष्टे । लुप्तोपमेयम् आ इति निपातो वा अनेकार्थत्वादुपमावाचकोऽस्तु ।

वीदृशी सा माया यया जगत्तिरोहितमिति तस्या स्वरूपमाह आभु-
व्याप्तं महदपीदं जगत्, तुच्छेन-अनिवचनीयेन केनापि मायापदार्थेन
अपिहितम् निगूहितम् आसीत् । आभु सर्वव्यापकं तन्मूलतएव वा तुच्छेन-
माया पदार्थेन अपिहितम् आवृतमिवासीत् । यद्यपि तस्य स्वयं प्रकाशस्या-
वरणं न समवति, तथापि—

घनच्छन्महृष्टिर्घनच्छन्नमकं यथा मन्यते निष्प्रभं चातिमूढं ।

तथा बद्धधर्माणि चो मूढदृष्टे स निष्पोलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥

इत्युक्तदिशा अस्मदादिदृष्ट्या आवृतत्वं श्रुत्यानूहितम् इत्यपि सम्भवति

व्याख्या । अनेन तुच्छपदेन मायाया अनिर्वचनीयता स्फुटीकृता । पूर्वमन्ये स्वधाशब्देनानिर्वचनीयमायैवाभिप्रेतेत्यपि तुच्छपदेनानेन व्यञ्जितम् । मनुनाप्येतदनुदितम्—

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतयर्थमविज्ञय प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥

अत्रापि प्रसुप्तम्—इतिपदेन निबोधकेन तमूलभूत तमोयुग विशिष्टा मायैवोपलक्षिता । इव पदेन च तस्या अवस्तुत्वम्-अनिर्वचनीयत्व व्यञ्जितमिति । अनया श्रुत्या सत्कार्यवादोऽपि स्पष्ट व्यञ्जित । यत्तदपि कारणावस्थया आवृत तदेव प्रादुर्भवति, यत्तु नास्त्येव तन्नेव जायते ।

“नास्त्यो विद्यते भावो मामावो विद्यते सत् ”

इति भगवद्गीता प्रतिपादिता दृढतमसिद्धान्तात् सिद्धमिदम् । यदि हि असदेव जायते इत्युक्त स्यात्, तर्हि को नाम जनिक्रियाया कर्ता ? अपत्त कर्तृत्वासम्भवात् । अकर्तृकादाय च क्रियाया असम्भवादित्यादि-प्रपञ्च साक्ष्यदर्शनादौ द्रष्टव्य । तदनन्तर कथमेतदविभूतमित्याह एवमेव तमूलभूत ब्रह्म तपस महिम्ना—

“यस्यज्ञानमयं तपः”

इत्युक्तदिशा द्वैतज्ञानरूपेण तपसा अजायन्-व्यजायत इति स्पष्टमेव । इदं द्वैतज्ञानमपि मायाशक्तेर्वृत्तिरूपमेव भाव्यम्, माया शक्तेः पूर्वं निरूपितत्वात् । अत्रापि सर्वभयने निमुद्रेष्यम्, इति चेत् कामरूपाया इच्छाप्रणामधेयाया मा पदवाच्याया मायाया वृत्तिरेव तत्र कारणमित्युच्यते—

कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसोरंत प्रथम यदासीत् ।

सतो यधुमसति निरविन्दुं हृदि प्रतीप्या रुद्रया मनाया ॥ ४ ॥

मात —मन पदवाच्याया मायाया एव रेत गार —, प्रथमम्, प्रधान वृत्तिरूपं च काम इति स्पष्टमत्र आविष्टम्—इति भाष्यद्वारा-

वाधाय । अयं पूर्वभागेऽपि पुरयनिवृत्तयश्चेष्टमाभिः । यो मुखरण-
 रोत्थापि मृष्टं व्याख्यास्यते । सर्वमवनानन्तरं कामो निदिष्ट इत्यपि
 अनिव्ययानः कोऽपि कामोऽत्र विवक्षितः स्यादिति संभाषणमप्यत्र तुमपि
 पदमत्र धृत्या सावितम् । अपि पूर्वमेवेत्यर्थः । साक्षात्पौरुषमपि
 गर्वत्र 'न मेऽत' इत्येवम् पूर्वमुच्यते, इच्छापूर्विकं मृष्टिः गर्वत्रो-
 क्ता । पुनरपि दृढीकृतं भाषाया अनिवचनोपेक्षा आभवे-यत् सतः
 सत्येन प्रतीदमास्य जगतो बन्धुम्-बन्धनम्-नित्यसम्बन्धम् अगति-
 मन्वन्मूलाया मायाया निरविन्दन्-एवमेव, के ? इत्याह-नवय-बुद्धि-
 मन्तो महानुभावाः सृष्टयः, कथमित्याह-दृष्टिः प्रादुर्भूतया परमात्मनेरित्या-
 युक्त्या प्रतीय विचार्य इति । यदा सत्येन प्रतीदमानस्य जगतः सत्या
 नित्यमवस्थ सृष्टिभिर्दृष्ट, तदा सा असतो गर्वदा कथं स्यात् ? तस्माद-
 निर्वचनीयतायामेव पदव्ययम् । सतः परमात्मनो बन्धुम्-नदृष्टारितान्-
 नित्यसम्बन्धम्-अगतिः पूर्वोपेक्षायां मायायां दृष्टवन्तो महर्षय इति वा
 व्याख्येयम् । तेन मायाया नित्यसम्बन्धः सत्येति, कथावित् प्रमुखायत्ता,
 कथावित् कथाकरणावस्थेति । आनन्दवारम्भमपि मानानाम्, बन्धुम्-
 कथयम् पूर्ववत्कृतं कर्म दृष्टमिति व्याख्येयम् । आनन्दमन्तरिणादेन
 मन्त्रेण निमृष्टा जगत्पदेः । तेन अविद्या कामवर्त्तमानि मृष्टिहेत्युच्यते ।
 अन्तरं तु मृष्टिहेत्यार आम्नायते—

निवृत्तयो विवक्षितो हितमेवामपि विदामोदुपति विवक्षितम् ।

हेनेषा कामम् अहिमान् अन्तम् एवम् अपागम् इत्येति परम्परा ॥

अत्र हेनेषा इति अन्तरद्वन्द्वम् । अत्र सा सत्योऽसत्योऽसत्योऽसत्यो
 पुनः विवक्षितो विवक्षितम् । तेन च व्याख्येयं पूर्वमेवेत्येवम् ।

तेषां रश्मयो अथ उपरि तिर्यक् च वितता इति त एव रश्मयो महिमानं उच्यन्ते, धरपुरुषकला वा महिमत्वेन व्याख्येयाः ।

सर्वेषामेषामधस्ताद्-आधारभूतापूर्वमवा स्वधा-माया, इयं प्रयति — प्रयत्नपरिणामभूता सृष्टिः प्रयत्नोत्पादिका इच्छा वा परस्ताद्भवतीति पुनः स्मारितम् । गम्भीरेषु हि विषयेषु पुनः पुनः कथनेनैव ग्रहणं भवतीति पुनः शक्तिर्न दोषाय मन्यते । भाष्यकार-श्री माधवाचार्यस्तु सर्वमिदं शीघ्र-मुत्पद्यत इति शीघ्रताबोधनपरत्वेन मन्त्रमिमं व्याख्यातवान् । एषा-पूर्वो-क्तानां कामकर्मादीनाम् रश्मिरिव रश्मिः, यथा सूर्यस्य रश्मिः सर्वं जगत् त्वरितं व्याप्नोति तथा विततः, आकाशादिप्रपञ्चं शीघ्रमुत्पाद्य तत्र प्रविष्टः । अयं आकाशादिः प्रपञ्चः, तथा शीघ्रतया उत्पन्नः यथास्मिन् कस्तत्र अथः पूर्वमासीत्, स्मिन्-किं वा उपरि पश्चादासीत्, को वा तिर-श्चीनः-तिर्यग्भूत-मध्ये आसीद् इत्येतन्नावधारयितुं शक्यम् । इदं सर्वं मायायामन्त-तिरश्चीनः-तिर्यग्निहितमासीत्, अधः-नीचैः-उपरि वा निहि-तमासीदिति न ज्ञायते इति वा व्याख्येयम् । तेन मायायाः दुरवगाहता स्फुटीकृता । ततोत्पद्यमाने जगति-नेतोषाः-जीवा आसन्-प्रादुर्भूता-जीव-भावेन विज्ञाता इति यावत् । भोक्ताः जाता इत्यर्थः । महिमानः तद्भोग्याः विषयाः शब्दाद्याश्च विषया आसन्-उत्पन्नाः । तत्र स्वधा अन्नाद्याः भोग्यतया अधस्तान्-अपकृष्टाः भवन्ति, प्रयतिः-प्रयत्नवन्तो जीवास्तु परस्तात्-उत्कृष्टा भवन्तीत्यर्थसात्संगतः । महामहिमसु मन्त्रेषु विविधा अर्थाः सन्निविष्टा इति कथञ्चिदपि बुद्धयताम् । विरोधस्तु व्याख्यायां कोऽपि नास्ति-विपरीतार्थप्रतिपादनादिति । विषयस्य दुरवगा-हत्वं पुनर्मन्त्रद्वयेन प्रतिपादितम्—

को अद्वा वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इय विसृष्टि ।
अर्वाग् देवा अस्य विसर्जने नाथा को वेद यत् आवभूव ॥६॥
इय विसृष्टिर्यत् आवभूव यदि वा दधे यदि वा न ।
यो अस्याध्यक्ष परमे ध्योमन् सो अहं वेद यदि वा न वेद ॥७॥

इति सप्तमस्योत्तरार्धेन अविज्ञेयता कृपानिवचनीयतात्यन्त स्फुटीकृता ।
अन्यथा सर्वतस्याध्यक्षस्य-परमात्मन कथमज्ञानं संभाव्यते । वस्तुतस्तु-
तत्तत्त्वमेवाविज्ञेयम् तत् परमात्मापि ज्ञेयता कथं तत्रोत्पादयदित्याशयः ।
श्री गुरुवरणानां दशवाङ्महस्योक्तरीत्या तु साध्यदेवतासु प्रचलितो नवमो
देववादः । दशमं सशयवादश्चायमत्र उपपद्यते । स च सिद्धान्तबोधनेन
पूर्वमव प्रत्याख्यात इत्यन्ते निदर्शनमात्रमिति । तदित्थं मन्त्रभागे शक्ति-
विवरणं स्पष्टं प्रदर्शितम् । श्वेताश्वतरोपनिषत्तपि—

तमीश्वरानां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् ।
पतिं पतीनां परमं परस्ताद् विद्वान् देवं भुवनेशमीडयम् ॥

इति मूलतत्त्व प्रकृतम् —

न तस्य कार्यं कर्णं च विद्यते न तत्समश्चाग्रधिकपच दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विबिधैव भ्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥

(अध्या० ६, म० ७०८)

इत्येव शक्तिः प्राविता । उपनिषदारम्भ एव—किं कारणं ब्रह्म
कुतश्च ज्ञाता—इत्यादिना कारणं ब्रह्मेव प्रस्तुत्य 'भूतानां योनिम्'
इति सर्वकारणतया च तन्निर्धार्य यदिह कारणत्वम् तस्य प्रतिपिध्यते,
शक्तिसम्बन्धेनारोप्यमाणं कारणत्वं त्वनुगम्यते । तदेव च क्रमेण वृद्धा

वारोपयितुमारम्भेनूदितम्, एकवाक्यतया स्वामाविकी ज्ञानवल्लिभापि च शक्तिविशिष्टस्यैव आविता इति ।

तेऽनन्योगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ।

य कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक ॥ (१।३)

इति शक्तिविशिष्टस्यैव कारणाद्यधिष्ठानभाम्नात् ।

अग्रेऽपि—

स एको वर्णो बहुधा शक्तियोगात्,

वर्णाननेकान् निहितार्थो वधाति । (४।१)

स एको जालपानोद्यत ईशनीभि ।

एको हि रुद्रे न द्वितीयाय तस्म्युयं ।

इमान् लोकानीशतर्ह्शनीमि ॥

ईशनीभि — शक्तिभिरित्यर्थे

माया तु प्रकृतिं विद्याम्मापिन तु महेश्वरम् ।

तस्मावयव भूतेस्तु व्याप्त सर्वमिदं अगत् ॥ (४।१०)

इत्यादिना बहुधा शक्तिविशिष्टस्यैव कर्तृत्वं आवृतम् । शक्तेश्च मायारूपताप्याम्नाता ।

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णा बह्वी प्रजा सृजामानां सरूपा ।

अजोर्होको जुपमाणोऽनुशोते जहात्येनांभुक् भोगामजोऽय ॥ (३।५)

इति तस्या बन्धकत्वमप्युक्तम् । यद्यपि मन्त्रेऽस्मिन् ब्रह्मसूत्रेषु भगवता व्याप्तेन प्रकृतिप्रतिपादनम् प्रत्याख्यातम्, तथापि स्वतन्त्रप्रकृतिप्रतिपादन-स्यैव निषेधे तत्र तात्पर्यम्, तेजोऽवन्नाना पूर्वाविस्थाख्या ब्रह्मपरतन्त्रा शक्तिरत्र प्रतिपाद्यत इति तु स्वीकृतमेवति स्पष्टं भाष्ये । तदेव स्वता-स्वतरोपनिषदि शक्तेः पूजमेव विवरणमुपलभ्यते । वेनोपनिषदपि—वेन्द्रा-

मिवायूनो स्वस्यैव शक्तिमत्वममिमन्यमानाना मदोपघाताय महाशक्तिः ।
 प्रादुर्भूता, तथा च ग्रहाण एव युष्मासु अनाभूता शक्तिरिति ते देवा अनु-
 सिष्टा, तस्याश्च उमा हेमयतीनि नामेयायाम्नातम् । अन्यत्रापि सर्वत्र
 सृष्टिप्रक्रमे 'त ऐशत' 'सोऽहामयत' इत्यादिना ईशानरामादिशक्तिः ।
 शक्तेरेव कामादिद्वयम् आम्नाता । त्रिविधभेदरहिते ब्रूटस्थे ग्रहाणि,
 वृत्तीनामसम्भवात्, ततश्च वृत्तिवृत्तिमतोरभेदप्रक्रियया शक्ति सर्वत्राम्यु-
 पातय, 'मायीसृजति' इत्यादिना मायापदेन तस्या अनिर्वचनीयतापि
 चोक्तमाया ।

ज्ञानस्वरूपमत्यन्तं निर्मलं परमार्थम् ।

तमेतार्थस्वरूपेण भ्रान्तिद्वन्द्वतः स्थितम् ॥ (ब्रह्मसूत्र १।२६)

इत्यादिना पुराणेषु बहुधा जगतो मायिकत्व भ्रान्तिकल्पितत्वं या निरु-
 प्यते । तस्मादनिर्वाच्या भ्रान्तिमूलभूता मायास्या शक्ति सर्वश्रुतिपुरा-
 णादि प्रसिद्धा, तस्या मायाया एव परिणतिभूता सर्वं कर्तृत्व-मालकत्व-
 सहतृत्वाद्या धर्मा इति वस्तुतो निर्धमक निगुणमपि ब्रह्म माया दाबलित
 विशिष्टब्रह्मरूपता गत सर्वधर्मोपपन्नमनन्तगुणादेष तत्तदाकार विशिष्ट च
 प्रतीयते, तत्रैव ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं जगदध्यस्यते इति यो शङ्करभग-
 वत्पादक्षुण्णो व्याख्यातार्थः । अन्येषामाचार्याणां प्रक्रिया वयञ्चिद् भिद्यते ।

शक्तिविषये आचार्याणां भूतानि

यो मदभगवद्बल्लभाचार्यधरणा, 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुति
 मूर्ध्नि दधत परतत्त्वे काञ्चिदपिशक्तिं सृष्टे पूर्व नाम्युपपद्यन्ति ।
 निर्गुणादविकुर्वाणामूलतत्त्वात् सृष्टि कथमिति प्रश्न तु तस्यालोकिनेन
 स्वरूपभूतेन सर्वमवनसाध्यैव समादधते । यदा हि कल्पतरु-चिन्तामणि-

प्रमृतीना जगदन्तर्गतानामपि स्वरूपेणाविकुर्वाणानामेव विवित्रपदार्थो-
त्पादकत्वं भगवदिच्छैव वर्ण्यते, तदा किं नाम दुष्करं स्वेच्छामात्रेण
जगदुत्पादयतो भगवत इति । तदेतत्सर्वभवनसामर्थ्यमेव शक्ति-
पदेन वर्ण्यते चेत्त्वाम वर्ण्यताम्, परं न तद्भगवत् कथमपि भिन्नम्-
अपि तु स्वरूपमेव । यास्तु मायाप्रकृत्यादयः शक्तयो व्याख्यायन्ते-ता
एतास्तत एव भगवत आविर्भवन्ति, भगवानेव तत्तच्छक्तिरूपेणाविर्भवतीति
भावत् । पूर्वं हि निर्धमको भगवान् कार्पाससूत्रन्यायेन पूर्वोक्तेन धम-
रूपो भवन् ज्ञानानन्दकामेच्छाक्रियामायाप्रकृतिरूपेण भवति । तत्र
कासाञ्चिच्छब्दोना सर्वदैकरूपता भगवानेव स्थापयति, कासाञ्चिस्तु
परिवर्तनशीलताम् । तत्र 'बहुस्याम्' इति अभिध्यानरूपयेच्छया भेदोऽपि
परस्पर धर्माणामुत्पादिताना जन्यते, ज्ञेयं सञ्चिदानन्दा अपि परस्पर
भिन्नरूपाभवति । एतैश्चाश्रयोऽपि क्रियावान्, ज्ञानवान्, आनन्दो च
भेदेनैव प्रतीयते । अभिधर्मरेव च स भगवत्पदवाच्यो भवति, सर्वतः
पाणिपाद सर्वतोऽङ्गिरोमुख सर्वतः श्रुतिमान् सर्वाविरकश्च भवति ।
धर्मरूपतो गतस्य भगवत सदशादव्यक्तम्, बाह्या जीवबन्धका प्राणाद्या
चिदशाद्भविष्यप्राणसम्बन्धमापद्य जीवा, आनन्दाशाञ्च सन्नियामका
जन्तर्मात्रिणो जायन्त इतीयमाविर्भाविरूपास्वरूपसृष्टिप्रक्रिया । तदित्य
श्रुतिपुराणादिषु या शक्तिरेकरूपानेकरूपा वा व्याख्याता, सा सर्वापि
सृष्टिकाले मूलतत्त्वादाविर्भवति, न तु मूल एव सा मतव्या । मूले
तु स्वरूपमूत सामर्थ्यमेव शक्तिपदेन क्वचिदभिहितम् । 'एकं वा इदं
विविधं सर्वम्' 'पुरुष एवेदं सर्वम्' इत्यादिश्रुतिशतैरेतदेवाभ्यास्यते ।
अत्रैव पुराणानामप्यनुकूलता । विष्णुपुराणं हि—

परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरस्य प्रथमं द्वित्र ।

व्यवताव्यवते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परम् ॥

प्रधानपुरुषा व्यक्तकालानां परमं द्वि यत् ।

पश्यति सूर्य शुद्ध तद्विष्णो परमं पदम् ॥ (अध्याय १।१५-१६)

इति स्फुटं त्रिगुणात्मिकाया अव्यक्तरूपाया शक्तेर्विष्णुरूपत्वम्,

शुद्धं तु तस्य परमं रूपमिति वदता भगवता पराशरणे परतत्त्वाविष्णो प्रधानस्योत्पत्तिरभिव्यञ्जिता । पाद्येऽपि च स्वर्गखण्डनाम्ना मुद्रिते सर्गखण्डे (२, अध्याये) निर्गुणं ब्रह्म प्रतिपाद्य—

‘तस्मात् प्रधानमुद्भूतं तद्वचापि महान्भूतं’

इत्यादिना प्रधानं पदवाच्याया प्रकृतेर्ब्रह्मण उत्पत्तिः स्पष्टमाख्याता । एव ब्रह्मवैवर्ते च ब्रह्मखण्डे द्वितीयतृतीयाध्याययोर्मूलतत्त्वात् कृत्वात् सिसृक्षावशेन पूर्वं गुणत्रयोत्पत्तिं प्रतिपाद्य, नारायणशिवब्रह्मणा धर्मस्य च तत्तदङ्गैश्च प्रादुर्भावमुक्त्वा सरस्वती-रुद्रमो-मूलप्रकृतिकषदुर्गणामग्याता च बहूणानो-प्रभृतीनां तत्तत्तत्त्व-शक्तीनां प्रादुर्भावो व्याख्यातः । सेयं प्रक्रिया पूर्वप्रतिपादितप्रक्रिया-नुकूलैव । सन्निधानन्दानामेव साकारतया नारायणादिरूपता वर्णनात् । श्री भागवते च—

‘सा एतस्य सदृष्टुं शक्तिः सदसदात्मिका माया नाम’

इति यत् तृतीयस्कन्धे एष्टवमाख्याय उक्तम्—तत्र सदृष्टपदेन जीव एवामिप्रेतः । तेन जीवानामुत्पत्तिमभिव्यञ्ज्य तन्मोहिका सदसदात्मिका माया व्याख्याता—इति तस्या मूलतत्त्वादाविर्भूतत्वमनुक्तमपि स्पष्टं सिद्ध्यत्येव । मयेति अस्मदर्थकं विभक्तित्प्रतिरूपकमव्ययम् । तत्सर्ववित्त्वादियमायोच्यत इति मायानिर्वचनमपि जीव सवन्वितामेव व्यापयति । इय

यत्प्रत्याययति जीवम्, तज्जगद्वस्तुतो ब्रह्मरूपतया सत्, तदभिन्नत्वेन च प्रत्याययतोत्पसत्, आत्मापि चास्यामन्यरूपेण भासत इति निरूपेयं सद-सदात्मिका प्रोच्यते । यद्वा मोहिका मायास्वरूपेण सती, अन्यथा सन्त-मर्यमन्यथा बोधयतीति बोधनाशेत्वसती । एवं सदसद्रूप आत्मा स्वरूपमस्या इति सदसदात्मिका सा उच्यते । तत्र एव च द्वितीयेस्कन्धे पूर्वोक्ते (५।१७) पद्ये ईशानात्रेण स्वस्य प्रेरणा ब्रह्मणाभिहिता, न तु काचिदन्या शक्ति-स्तत्र व्याख्याता । ईशा च तत्र प्रादुर्भवतीति न कोऽप्यत्र विषदेत् ।

स एव आद्य पुरुष काले काले सृजत्यजः ।

आत्मात्मन्यारमनात्मानं क्षयच्छति च पारि च ॥

इति (५।३८) पद्ये द्वितीयेस्कन्धे च आत्मन एव स्रष्टारव सृष्टत्वं करणन्वमाधारत्वं बोद्धुमिति मूलतत्त्वे शक्त्यादिसम्बन्धो प्रत्याख्यात एव । सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतयदचापोक्षामात्ममभिदधति, नत्वीधावृत्त्यु-त्पादिका काचिच्छक्तिस्तत्राभिहिता । ईशा तु आधारभूत आत्मन्येव प्रादुर्भवतीति सर्वसंवेद्योऽयमर्थः । न चोपपत्त्यादि शक्त्या परतत्त्वस्य सम्बन्धः सम्भवतीति स्वमेव शक्तिवादिभिः स्वीकृतम् । श्रुतिरेवान् प्रधानं प्रमाणमिति तर्कशोपपत्त्यापि न किञ्चिद्दीयते । तत्रैव मूलभूतस्य सामर्थ्यसादात्म्यम्, अनन्तरोत्पन्नानां शक्तीनां चाश्रयाश्रयिभाव एतस्या प्रक्रियाया स्पष्टं भवति ।

अथ श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्या विदचितोरव्यक्तं यदाभिधेयां सृष्टमावस्थामेव परमात्मनः शक्तिं मन्यन्ते, मूलतत्त्वस्य परमात्मनोऽनन्त-कल्पाण्यगुणगणाध्यतया सर्वधर्मोपपन्नत्वेन सृष्ट्यनुपपत्तिप्ररनस्तेषां सिद्धान्ते नैवाविर्भवति, कूटस्थे सर्वथा परिणामशून्ये वयं सृष्टिं वर्तुते-

त्येव प्रश्नोवऽदिष्यते, यनया च शक्या शरीरशरीरिण्य परमात्मन
सम्बन्ध, इयं सूदमावस्था शरीर परमात्मनः, तस्या आत्मभूतश्च परम-
पुरुष, सूदमावस्थामेव स्वप्रेरणया स्थूलरूपता प्रापयतोत्येयैव जगदुत्पत्ति ।
नामरूपविभागानर्हे सूदमदशावस्थाप्रकृतिपुरुषशरीर ब्रह्म कारणावस्थम्,
नामरूपविभागविशिष्टस्थूलविदचिच्छरीर तु कार्यावस्थम् । उभय-
विध परमात्मा एक एवेति विशिष्टयोर्द्वैतपदार्थ ।

‘तदुन’मत्त्वमात्ममणस्तद्भादित्य’

(ब्र० सू०, अ० १, पा० १, सू १४, अधि० १)

इति सूत्रकृतापि कार्यकारणयोरभेद एवाद्वैतरूप । यथा लोके देवदत्तोऽ-
यम्, मैत्रोऽयम्, बलिष्ठो विद्वान् परमानन्दी देवदत्त इत्यादिना शरीरशरी-
रिणोरैक्यमेव व्यवहृत्यते तथैव शक्तिशक्तिमतोरैक्य श्रुतिस्मृत्यादिषु व्यव-
हृतम् । बहुषु पुराणेष्वव्यक्ताभिधायी प्रकृतेरव सृष्टि प्रतिपाद्यते, परमा-
त्मनःसाधिष्ठानृता प्रेरकता च प्रोच्यते यथा सर्वादिभूते ब्रह्मपुराणे—

अव्यक्त कारण यत्तन्नित्य सदसदात्मकम् ।

प्रधान पुरयस्तस्मान्निर्ममे विश्वमीश्वर ॥ (अ० १।३३)

त शुद्धं मुनिश्रेष्ठा ब्रह्माणममितीजसम् ।

छन्दारं सर्वभूतानां नारायणपरायणम् ॥ (१।१४) इत्यादि ।

पाद्ये सृष्टिलब्धे (२ अ०) भीष्मपुलस्त्यसवादे च सृष्टिकथनारम्भे—

पूर्वं तु पद्मशयनादुत्थाय जगत् प्रभु ।

गुणभञ्जवसभूत सगकाले नराधिप ॥ (२।९०)

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ॥ इत्यादि ।

एवमादौ परमात्मनः प्रेरकत्वमव्यक्तभूतायाः प्रकृतेरुपादानत्वं स्पष्टं वर्ण्यते । तस्या सदसदात्मकत्वं तु परिणामित्वेनैकरूप्याभावाद् व्यवहृतम् । पुरुषपदेन च जीवोऽपि ब्रह्मपुराणेऽभिहित एव सृष्टेः पूर्ववि-
स्यायाम् । तस्मात् प्रकृतिर्जीवश्चेत्युभयमपि शरीररूपेण नित्यसंबद्धं ब्रह्म-
णेति स्फुटीभवति । वायुपुराणे तु सर्वकारणत्वेन प्रकृतेरेव ब्रह्मशब्दवाच्य-
तामुपचारेण प्रतिपादिता—

अव्यक्तं कारणं यच्च नित्यं सदसदात्मकम् ।

प्रधानं प्रकृतिं चैव यमाहुस्तत्राचिन्तकाः ॥ (धर०पु० ४:१७)

जगद्योनिमहद्भूतं परं ब्रह्म सनातनम् ।

विग्रहं सर्वभूतानामव्यक्तमभवत् किल ॥ (४:१८)

अनाद्यतमजं सूक्ष्मं त्रिगुणात्मकमव्ययम् ।

असाम्प्रतमविज्ञेयं ब्रह्ममेव समवर्तत ॥ (४:२०)

तत्पद्ममका सर्वाभिदं व्याप्तमासीत्तमोमयम् ।

गुणसाम्ये तदा तस्मिन् गुणभावे तमोदये ॥ (४:२१)

सर्गाकाले प्रधानस्य क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्य चै ।

गुणभावाद् वाच्यमानो महान् प्रादुर्यभूवद् ॥ (४:२२)

अत्र विशेषणैः प्रकृतिवर्णनं स्फुटमेवप्रतीयते । तस्मादेव ब्रह्मत्वम-
प्युक्तम् । क्षेत्रज्ञाधिष्ठानं च तस्योक्तमेव—क्षेत्रज्ञश्च पुरुषः ईश्वरः ।
तत्रैव ब्रह्मपदमत्रोपचारिकमेव । प्रधानमेव तु सृष्टिकर्तृत्वाप्रोक्तमिति-
पूर्वोक्ता प्रक्रियैव शरीरछोरीररूपा सम्यगे ।

एवं पुराणान्तरेष्वप्यव्यक्तादेव सर्वप्रतिपाद्वेषु प्रक्रियेयमनुसंधा-
तव्या । प्रकृतिस्वातन्त्र्यं न प्रतिपादयन्ति पुराणानि इति यन् मूलतत्त्व-

प्रतिपादके प्रकरणे सुखिरोवृत्तम् तत्त्वनापीष्टमेव । क्षरीरभूतायाः प्रकृतेर्ब्रह्मप्रेरणयेव प्रवृत्त्युपगमान् स्वातन्त्र्यातिङ्गे । येषुचित् पुराणेषु ब्रह्मण एव सृष्टेरभिधानमपि नास्माकं विरुद्धम् । विशिष्ट एव ब्रह्मत्वं व्यग्रहारात् । चिदचिच्छरीर-ईश्वर एव ब्रह्मपदाभिधेय इति अचितो ब्रह्माश्रमभूताया प्रकृतेर्जाता सृष्टिर्ब्रह्मणो जातेत्युचितमेवोक्तम् । 'तदेव-सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादि ध्रुतिषु सत्प्रदेनापि क्षरीरविशिष्टमेव ब्रह्माभिधीयते, तदेवं ईशया स्वैच्छया स्ववृत्त्यलोक्तिगुणव्यप्या प्रकृत्यंशेन जीवांशेन च बहुत्वमापद्यते विभिन्न नामरूपावस्थो भवतीति न विशिष्टद्वन्द्वपन्नम् ।

'य पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्तरो यमयति-यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी क्षरीरम् । योऽप्यु तिष्ठन्नपोऽन्तरो यमयति' इत्याद्यस्तस्याग्निब्राह्मण-स्वस्य सिद्धान्तस्य जीवातुभूतमेव । साध्यान्नारायणप्रोक्तः पाञ्चरात्राभि-धस्तन्त्र-ग्रन्थश्चास्य सिद्धान्तस्य मूलभूतः । सर्वे च दशदास्तं तं पदार्थम-भिदधानास्तच्छरीरत्वं ब्रह्मैव प्रतिपादयन्तीति 'सर्वे वेदा यत्प्रदमामनन्ति' इत्यादिना स्फुटमुच्यते । तस्य मनो वागतीतत्वं तु न निर्घर्मकतया, अपि तु अनन्तगुणतया प्रतिरोधान्तब्रह्माण्डानीं तन्निवेशान्मनसि वाचि वा गर्वेण समावेशार्थमभवेन बोध्यम् । सूक्ष्मावस्थायां नामरूपविभागाभावे मनो वाग्या न प्रसरतीति वा प्रसरानाय-सम्भारो भगवताम् । चिदचितोः प्रगुप्तास्वादेन च सूक्ष्मावस्थायाम् 'एकमैवाद्भितीकम्' इत्याद्युच्यते, तदेतद् 'प्रसृजमिव सघर्षतः' इति मन्वादिषु 'सुप्तं दहति तत्तत्सुप्तदह' इति भाग-वतादिषु च स्पष्टीकृतमेव ।

सत्त्वं रजस्तमहति निर्गुणस्य गुणाख्यः ।

स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विमोः ॥ (श्रीभाग० २।५)

इति श्री भागवते गुणानां ग्रहणं नाम प्रसुप्तानां सूक्ष्मावस्थानां प्रबोधनम्-कार्यक्षमतासम्पादनमेव । 'कार्यकारकतृप्तेर्द्रव्यज्ञानक्रियाश्रया' इत्यग्रे कार्यजनकत्वन्तु गुणानामेव स्पष्टमुक्तम् । एवमग्रे—

कालं कर्मस्वभावं च मायेशो मायया स्वधा ।

आत्मन् यदृच्छया प्राप्तं विबुधूपुरिवाददे ॥

(श्रीभाग० २।५।२१)

इत्यग्रे कालादीनामुपादानमपि कार्यकरणे सत्प्रेरणरूपतयैव पर्यवस्यति । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कस्याप्यस्वीकारेण स्वाव्यतिरिक्तस्य ग्रहणासंभवात् । 'आत्मन् यदृच्छया प्राप्तम्' इति शरीरत्वं स्पष्टमेवाभिप्यज्यते । मायया-नोक्ता विविचार्थसर्गकर्त्री भगवच्छक्तिरेव, न त्वनिर्वचनीया काचित् । अन्यत्रामुरादिमायासु अवितर्कितार्थ-जननशक्तेरेव मायाशब्देन वचनात् । ततश्च शक्तिपदेन यदि भगवतो लौकिकान्तगुणान्तर्गत सामर्थ्यमभिधीयते-तदा तयाशक्त्या भगवतो गुणगुणिभाव समवाय, स्वरूपं सादारम्यं या तत्तद्दर्शनेषु गुणगुणिनोरभ्युपगतः सम्बन्ध आस्थेयः । यदि तु स्थूल जग-ज्जनमित्री चिदचितोः सूक्ष्मावस्था शक्तिपदेन व्याख्यायते तदा शरीरशरी-रिणोरिव तस्मा अभेद, भेदः, उभय वा सम्बन्धतया स्वीकृतुं युज्यते । ईश्वरं व्यतिरिच्य सा कदापि नोपलभ्युं शक्यत इति तद्गुणीभूततया तदारतया अभेद उच्यताम् । ईश्वरः प्रेरक—तस्याः परिणमयिता, सात्त्विकस्या परिणम्यत इति प्रेरकप्रेरकभावेन भेदोऽप्युच्यताम् । उभयरूपेण विवक्षया च भेदा-भेदाविति सिद्धान्तोऽस्मिन् सिद्धा प्रविष्टः । या कदाचित्

पुराणादिषु ब्रह्मण प्रवृत्तेर्मयिषा वा उत्पत्तिरभिहिता, सा प्रसुप्तावस्थायाम्-
स्तस्य प्रेरणया कार्यद्वयमत्वसंपादन एव पथैवसन्नेति सर्वमत्र सामञ्जस्य-
मुपपादमिति ।

एव श्री निम्बार्काचार्यभगवत्पादा अपि प्रपञ्चेन सह भगवतो भेदा-
भेदो व्याचक्षणा प्रपञ्चमूलभूतया प्रकृत्याख्यशक्त्यापि भेदाभेदावेवान्यु-
पगच्छन्ति । पूर्वमेकोऽपि सगर्गान्तरमनेकधा भिन्नो भवतीति हि तेषां
प्रक्रिया । शक्तिरपि प्रसुप्ता तावद् ब्रह्मणा सहाभिन्नैव, जाग्रद्दृश्यान्तु
मिद्यते इति भेदाभेदो व्याख्येयो । द्वैतत्रादिन श्रीपूर्णप्रज्ञभगवत्पादास्तु
प्रकृत्याख्यशक्ते सर्वथा भिन्नत्वमेव निर्धारयन्ति, केवल भगवद्धीना
सा भगवत्प्रेरणया प्रवृत्ता जगत्सृजतीत्येव स्वस्वामिभाव प्रकृत्या सह भगवत्
सम्बन्ध । स्वतन्त्रो हि भगवान्, तस्यैच्छैव महामाया, अविद्या, प्रकृति
रित्यादिभि पदैरुच्यते । मयाशब्द प्रवृष्टवाची ।

तच्छास्त्रारूपेणैव स्वसिद्धान्त स्थापयन्त श्री चैतन्यमहाप्रभुपादा-
दचाचिन्त्यभेदाभेदसिद्धान्तमुपयन्तोनिर्वचनोपसामनुसरन्तोव । तद्विश्वमुपा-
सनाप्रधानतया आगमसिद्धान्त बहुष्वसौष्वनुवर्तमानानामपि धृष्टाधारण
ब्रह्मसूत्राधारेण च स्वसिद्धान्त प्रतिष्ठापयत्ता वैष्णवसंप्रदायानां प्रक्रिया
दिङ्मात्र दर्शिता । शैवशाक्तसंप्रदायदर्शनेप्रक्रिया तु आगमप्रक्रियायामग्रे
प्रदर्शयिष्यते । एषा च विभिन्नत्वेन प्रतिभासमानानामाचार्यसिद्धान्तानां
समन्वयोऽप्यग्रे वैज्ञानिकप्रक्रियायां प्रदर्श्येत ।

दर्शनान्तरेषु शक्तिविचारः

अन्यत्रापि दर्शनेषु शक्तिस्वरूपादिव चिन्त्यते । तत्र पूर्वमोभासका
सर्वेषु पदार्थेषु कार्यकरणानुकूला शक्ति पृथगेव मन्यन्ते । पृथक् पदार्थत्व च

या एवं व्यवस्थापयन्ति-तस्यैव पदार्थस्य कदाचित्कार्यजनकत्व दृश्यते,
 दाचिच्च न । यथा बह्वे सुप्रसिद्ध दाहकत्वम्, पर चन्द्रकान्तमणिसमवधाने
 तत् फलेपिधायक भवति । आम्नादिषु च कदाचिदेव मञ्जरी-फला-
 त्यगते न सदा । यदि बल्लिवृक्षादिकमेव दाहफलादि-कारण स्यात्, तदा
 दैव स्वकार्यं कुर्यात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विना न कार्यकारणभाव
 उद्भवति, स्फुट चाग्रान्वयव्यभिचारो दृश्यते इति तत्तत्कार्यकारणीभूता
 शक्तिं पृथगेव मन्तव्या, सा च कदाचित् स्वहेतुभिरुत्पाद्यते, कदाचिच्च
 नश्यति, तिरोभवति वा । यथा श्रुतुसलिलादिसपदा आम्नादिषु फलजनन-
 शक्तिरुत्पाद्यते, सद्ब्रियोगेन च नश्यति । घृतेन्धनादिसमवधानेन बह्वी
 पाहानुकूला शक्तिरुत्पाद्यते, वृद्धि च नीयते, मण्यादिसमवधानेन तु
 नाश्यते, आग्नियते वा । कदाचिन् प्रचुरकार्यकरणेन कार्यपाटवेन वा
 शक्तेरुत्कर्षापकर्षावप्यनुमातुं शक्यते । द्रव्यस्यैव कारणत्वे तु प्रचुराल्पकार्य
 जननम्, कार्यपाटवे न्यूनाधिकतापि च नोपपद्येताम्, कारणस्यैवरूपस्यैव
 तत्पक्षोपलम्भादिति तेषां युक्तिः । एव शक्तेर्वृद्धिहासानुत्पत्तिं विनाशो
 च कार्यगम्यो यत्र किञ्चित्कालं कार्यं न जायते, पुनस्तत्रैव जायते, तत्र
 शक्तेस्तिरोभावः, अग्रेत्वाविर्भाव उन्नेयः । यत्र तु पुनस्तत्र कदाचिदपि
 तत्कार्यं न दृश्यते तत्र तु विनाश एवोपेय इत्याविर्भावतिरोभावावपि
 क्वचिद् व्याख्यायेते । एव कार्यपाटवापाटवाम्या वृद्धिहासावनुमेयावित्यादि
 तन्मनसारः । अत्रेदं विचार्यम्, एवमपि शक्तेरेकान्ततः पृथक्त्वं नोररीकतुं
 शक्यते कारणेभ्यो द्रव्यादिभ्यः पृथक् कदाप्यनुपलम्भात् । यस्मिन् हि
 कारणे या शक्तिर्निहिता सा तत्त्वबद्धैव सदा प्रतीयते । न तु ततोऽन्यत्र
 क्वापि तदुपलम्भः । यच्च यतः पृथक् कदापि नोपलभ्यते, न तत्तत्तत्. सर्वथा

मिद्यत इति सास्यवेदान्तादिषु समाम्युपगत सिद्धांत । अतएव शुण्वर्मा-
दीना सामा यविशेषयोश्च द्रव्यात् पार्थक्यम्, अवयवावयविनोश्च पार्थक्य
तत्र नाम्युपगम्यत एव । किञ्च मीमांसका अपि जातेव्यक्त्यपेक्षया सर्वथा
मिन्नत्वं नाम्युपगच्छन्ति । यदि हि घटत्वादिजातिर्घटादिभ्यः सर्वथा
पृथग्भूता स्यात्, तर्हि एवमेव घट पश्यतो घटघटत्वे इति द्विरवप्रतीति
स्यात्, तस्मात् भेदाभेदावेव जातिव्यक्तयोरिति तेषामभ्युपगमः । तयैव
प्रक्रियया बल्लि तेन जायमान दाह च दृष्टवतोऽपि बल्लिवल्लिदाहयो
अभिसंघाय इति बल्लि कदापि कस्यचिन्नोदेति, तस्माज्जातिवच्छक्नेरपि
भेदाभेदावेव सिद्धयत । पार्थक्यस्वीकारे च शरत्प्राथयेन शक्ने सम्बन्ध
वद्विदेष्टव्यः, न च तामबायो मीमांसकं पृथग्भ्युपगत इति तादात्म्यमेव
तस्मै तामबायो वाच्यः । तादात्म्यं च नाम भेदस्तहिष्णुरभेद इति भेदा-
भेदयोरेव पर्यवसानम् । न च भेदाभेदावेकत्र वक्तुं शक्यो, अभेदो हि नाम
भेदाभावः, यद्यस्ति भेदस्तर्हि कथं भेदाभावो वक्तुं शक्येतेति स्पष्टमिदं
भेदाभेद-संख्येन प्रकरणे भावस्या निरूपितं यो वाच्यस्तिमित्थं । तस्माद-
निरूपणीयतायामेव मीमांसकमतस्यापि पर्यवसानम् ।

नैमायिकास्तु पृथक्शक्ने तदुद्भादविनाशयो, तन्नाशभावादेरच
सर्वत्रानाशानां स्वीकारे पर शीरवमभिमममानास्तत्तत्कारणनिष्ठा स्वच्छयो-
व्यतामिधा कारणतामेव शक्तिपदनं व्यवहर्षति । सत्यपि कारणे यत्तत्र
तत्र कार्यं न दृश्यते-तत्तु प्रतिवच्यवशाद्वा सहकारिणामसन्निधानाद्वा
समाधेयम् । तेषां हि मने न कार्यं प्रति किञ्चदेकमेव कारणं नियामकम्,
अपि तु कारणतामसी कार्यं प्रति निरूपयिता । यत्तत्प्रवधाने कार्यमुत्पद्यते,
असमवधानं च नोत्पद्यते तानि सहकारिकारणानि । देशः, कालः, अदृष्टम्

(भोक्तुर्धर्माधर्मौ) ईश्वरेच्छा चेत्यादीनि सर्वत्र सहकारिकारणानि भवन्ति । प्रतिबन्धकाभावश्चाप्यस्या सामग्र्या निवेश्यते, पृथगेव वा तस्य कार्यप्रति-
 रोधकत्वं स्वीक्रियते । सलिलसेनादिवन्तु अद्भुतादीन् प्रति प्रातिस्विकं
 सहकारिकारणं भवति । एभिरेव कारणे वर्तमाना स्वरूपयोग्यता फलोप-
 धायिनी भवति । न तु कारणे किमप्यभिनव सहकारिभिरुत्पाद्यते,
 प्रतिबन्धकेन नाशयते वा । प्रतिबन्धकेन कार्योत्पत्तिरेव प्रतिबध्यत इत्या-
 दिस्तदीया प्रक्रिया । तदेवं स्वरूपयोग्यतारूपा कारणतैव शक्तिपदार्थतया
 तैरन्युपगता । सा च 'अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियतापूर्ववर्तिते' । तदा-
 न्यथासिद्धभावस्तावदभावपदार्थे एवास्तभूतः । नियतत्वं च
 व्यापकत्वम् तदपि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावरूपम् ।
 तत्तत्कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वं नाम तत्तत्कार्यप्राक्प्रवृत्तेन तत्कार्याधिक-
 रणवृत्तियो भावः, तत्प्रतियोगित्वाभावरूपमित्यभाव एव शक्तेरन्तर्भाव
 प्राप्नोति । ये तु तत्तत्कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वं नाम तत्तत्कार्यप्राक्प्रवृत्ति-
 वच्छेदेन तत्तत्कार्याधिकरणकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मकत्वम् इति
 विवृण्वते, तत्रोत्था तत्तत्कारणासाधारणधर्मो दण्डत्वादिरेव जनकत्वरूप
 सिद्धयति । तस्य प्रतियोगितावच्छेदकमिन्नत्वरूपेण ग्रहणे जनकत्वरूपता,
 दण्डसमवेतत्वरूपेण ग्रहणे तु जनकतावच्छेदकता इति स्वरूपभेदात् स्वस्यैव
 स्वावच्छेदकत्वरूपो दोषो नापतति । एवम् अन्यथा सिद्धिशून्यत्वमपि
 तत्तत्कार्यनिरूपितान्यथासिद्धतानवच्छेदकधर्मवत्वमिति तदपि दण्डत्वादि-
 कारणासाधारणधर्मरूपतायामेव पर्यवस्यतीति भावरूपेव जनकता, सैव
 च भावरूपा शक्तिः, जनकता नामातिरिक्त एव पदार्थ इत्यप्यस्ति मत
 केवाचिद् अन्यकारणाम् । तन्मतेत्वतिरिक्तशक्तिवादिभि सह नाममात्रे

विवाद पर्यवसित । ते शक्तिनाम्नातिरिक्त पदार्थ स्वीकृत एभिस्तु
जनयतानाम्नेति । आस्तां नाम । अस्मिन्नपि मने भावरूपाशक्ति ।
अथ नियतरूपे सति पूर्ववदित्वं चे कारणलक्षण व्याक्रियते तदापि पूर्वशण-
सम्बन्ध कालिक-सम्बन्ध रूप इति स एव शक्तिपदाभिधेय स्यात् । सोऽपि
स्वरूपसम्बन्धविरोध इति कालरूपैव कारणस्यैव वा शक्ति सिद्धये ।
तत्राभावरूपत्वे कारणेन सह स्वरूपसम्बन्ध शक्ते सिद्धयति, भावरूपत्वे तु
समयाय सम्बन्ध अतिरिक्तपदार्थत्ववादेऽपि स्वरूपसम्बन्ध एव स्यात् ।
दण्डादितत्तत्कारणासाधारणरूपता च यदा शक्ते पर्यवसिता तदा
जातिव्यवहारोर्दशनातरे भेदानभ्युपगमादाभ्येन सह शक्तेरभेद एव
सिद्धयति । आधाराधेयतादिव्यवहाराश्च केषांचिद् भेदेऽपि । दण्डा-
दापि केनचिद् रूपेण शक्तिवत्, केनचित्तु शक्त्यवच्छेदकत्वमिति रूपभेद-
मात्रेण भेदाभेदाधेयापत्त । न चैकत्र भेदाभेदोभयसाम्य इत्यनिवचनीय-
तायामेव पयवसानम् । तदित्य भावाभावरूपतया अनिश्चिता शक्ति
व्याकुर्वन्तिरनिवचनीयत्व-नियमिर्नरपि श्रवणान्तरेण स्थापितेति विभाग
गुपीभि ।

विभिन्नतया कल्पिताः शक्तिशक्तिमतोः सम्बन्धा एव ईश्वरस्यापि
तदीयशक्त्या सहानुभातभ्यास्तत्तत्प्रक्रिययेति तन्मतमप्यत्र मनागुपदर्शितम् ।

इत्थं शक्तिविशिष्टस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं उपपादिते शक्तौ राधयतया
ब्रह्मण एव मुख्यत्वं केचन मन्यन्ते-तदाययणं विना शक्तेः स्वरूपाभावात् ।
केचित्तु शक्तिमन्तरेण ब्रह्मणो अकिञ्चित्करत्वाच्छक्तेरेव प्राधान्यं द्रुवते ।
मयोक्तं सोन्दर्यलह्याम्—

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं ।

न चेदेवं देवो न एषु कुशलः स्पन्दितुमपि ॥

भक्तसयामाराधनां हरिहरविरिञ्चशक्तिमिरपि ।

प्रणन्तु स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवतु ॥

ब्रह्मवैवर्तपुराणे प्रकृति पाण्डे २ अध्याये च स्पष्टमस्या उक्तेर्मूलम्—

मयाम्नी दाहिना चन्द्रे पद्मे शोभा प्रभा रवी ।

शश्वद्युक्ता न भिन्ना सा तथा प्रकृतिरात्मनि ॥७॥

विना स्वर्णं स्वर्णकारः कुण्डलं कर्तुमक्षमः ।

विना मृदा कुशलो हि घटं कर्तुमनीश्वरः ॥८॥

नहि क्षमस्तथात्मा च सृष्टिं स्रष्टुं तथा विना ॥९॥

अत्र पूर्वमेकता अनन्तरं तु उपादानकारणता प्रकृतेरभिध्यञ्जिता
परमात्मनः सर्वप्रवृत्तिकारणत्वमपि च समास्थातम्—

सर्वं शक्तिस्वरूपा सा तथा स शक्तिमान् सदा ।

ऐश्वर्यवाचकः शक्तश्च त्रिः पराक्रमवाचकः ॥

तत्स्वरूपा तयोर्दात्री सा शक्तिः परिकीर्तिता ।

शालं समृद्धिसंपत्तिर्यशश्चैव बलं ममः ॥

इति च प्रकृतेर्गुणसम्बन्ध उक्तः ।

‘ये चैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान् विद्धि ॥’ (७।१२)

इत्यादावपि च गुणा प्राकृता उक्ता, गुणानामेव च जननत्वमुक्तम्,
तेन मायाप्रकृत्योरेकत्वमेव प्रतिभासते ।

‘सर्वभूतानि कौ तेन प्रकृतिं यान्ति मामिदम् ।’

मयाध्यक्षेण प्रकृतिं सुयते सचराचरम् ॥

इत्यादौ सर्गप्रलयकारणत्वे प्रकृतिशब्द एव व्यवहृतः ।

‘प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य समवाप्स्यात्ममावया ।’

इत्याद्यापि भिन्नत्वेनैकतया चोभयथापि व्याख्या कृता । व्याचक्षते
सप्तमाध्याये आरम्भे तु प्रकृतिपदेन महाभूताद्या जीवाश्चाभिहिता परापर
मात्मा । तत्रापि तु तेषा सूक्ष्मावस्थारूपा प्रधानाद्या एवाभिप्रेता इत्यग्रे-
व्याख्यास्यते पुरुषनिरूपणे ।

‘मायाम्बु प्रकृतिं विद्यामामिनः तु महेश्वरम् ।’

इति इवेताश्चत्तरश्रुती च माया प्रकृत्योरेकत्व मुक्तादेवोक्तम् । श्री
भागवतेऽपि सर्गे मायाया साहचर्यं प्रतिपादयदभि पद्यैर्मायाप्रकृत्योरे-
कत्वमेव व्यवतीकृतम् । तदित्य श्रीशङ्कराचार्या मायाप्रकृत्योरेकत्वमेव
तत्र तत्र व्याचक्षते, एवमेव च शक्तिमभ्युपगच्छति । कायभेदात् तस्या-
भेद उपचारेण तत्रतत्र व्यवहृतः । तस्या एव चाज्ञानरूपात्मस्वरूपा-
,च्छादकत्वनाज्ञानपदाभिधेयाया मायाया आवरणविशेषाभिधे द्वे कार्ये,
जीवस्य ज्ञानमावृणोति सा न ब्रह्मतत्त्वप्रतिभान ददातीत्यावरण तस्या
कार्यम् । आवरणमिदं जीवदृष्टेरेवेत्युक्तं प्राक् । लोचदृष्ट्या तु ब्रह्मैवा-

वृत्त व्यवहृते घनच्छनाकवदिति । आवृते च ब्रह्मणि विभिन्नजगद-
ध्यारोपण विशेषाभिध कार्यम् इति ।

श्री रामानुजस्वामिन्ते तु माया भगवतो विचित्रा शक्तिः, प्रकृतिस्तु
सर्वजडजगदुपादान क्षरीर भगवत इत्युक्तमेव । श्रीवल्लभाचार्याणां शुद्धाद्वैत-
सिद्धान्ते भगवत आविर्भूता मायाप्रकृत्याख्या पुरयोऽव स्वीकृता । मायापि
च तत्र द्विविधा जगत्सर्गकर्त्री भगवच्छक्तिरेका, जीवमोहिनी विषयतादृशा
तु द्वितीया । या भगवद्रूपे निर्विकार एव प्रपञ्चे भेद विकारान्, स्वस्वामि-
भादादि, युगवल्पादिभावाश्च ससाररूपात् असत् एव प्रतिभासयति, सैव
जीवावहिका भगवदुत्पादितापि जीवशक्तिरवेन व्यवहृता 'सा वा एतस्य
सद्रूप' इत्यादौ श्रीभागवतपद्ये । प्रकृतिस्तु सप्तत प्रथम जगदुपादानत्वेन
निर्मितं भुवनं भगवद्रूपमिति प्रस्थानरत्नाकरे श्री पुरुषोत्तमगोस्वामिभि-
रुक्तम् । तस्याश्च पदलक्षणानि—

१—त्रिगुणात्मकत्वम्—साम्यावस्थोपलक्षितगुणत्रयरूपतेति यावन् ।
ते च पृथक्—पृथगवगम्यमानास्तस्या धर्मा अप्युच्यन्ते, एते सञ्चिदानन्दानां
भगवद्रूपाणामाविर्भाविका अम्नाता ।

२—अव्यक्तम्—वस्मिन्नपि काले व्यक्तता न याति ।

३—नित्यम्—त्रैकालिकम्, कालादीनामपि जनकम् ।

४—सदसदात्मकम्—कारणकार्यरूपावस्थम् ।

५—अविरोधम्—सर्वान् जीवाप्रति सामान्यम् ।

६—विरोधवत्—ब्रह्मपादीन् विरोधान् प्रकटोक्त्य तूष्णीं भवतीत्यादि ।

अन्येष्वपि शक्तिभेदा आसन्ते ।

आगमशास्त्रप्रक्रिया

अथ आगमशास्त्रे तदनुयायिनि प्रत्यभिज्ञादर्शने चापि शक्तीनां बहुतर विवरणमुपलभ्यते । तत्र हि सूष्टे पूर्वं परमेश्वरे भगवति परमेश्वरे अविभागेन स्थिता स्वातन्त्र्यरूपा पूर्णाहंताभिषा परा शक्तिरित्याभ्युपगम्यते । प्रकाशरूपो द्रष्टा परमेश्वरः, तदभिज्ञा विमर्शरूपा दृश्या च परा शक्तिः । उभावपि चिद्रूपौ, न तु दर्शनात्तरवज्जडा शक्तिरिहाम्युपगम्यते, चिन्ति, विच्छित्तिरित्यादिनामभिरव सा शक्तिर्व्यवहियते । एतदेव तु शिवशक्त्योर्यै लक्षण्यम् यत्परशिव एकएव एव सदा तिष्ठति, विच्छिन्नस्तु तिमिषोमप- पदाभिधेयौ सकोचविषातो सतत क्रमेण प्रादुर्भवत । विवृति, परिणामो वा तस्या अपि नाम्युपगम्यते, स्वरूपाग्रभ्युक्ते । तत्रापि चार्तवादा द्वैतवादश्चेदुभयमपि प्रविश्याभेदे प्रतिपाद्यते । परशिवः, विच्छिन्नः, विदुरिति त्रयोपि मूलतो मित्रा इति द्वैतिता प्रक्रिया । तत्र शिवचिद्रूप विन्दुजड, विच्छित्तस्त्रुभयत्रानुगतोभय सद्योजयति, सा च शिवगता चिद्रूपा, परिणामविरहिता । विदुगता तु जडेव, परिणामिव पाभाति । महामाया माया प्रकृतिरिति विन्दोरेव त्रयो विषाता वितरा भवतरा वा । महामाया विन्दुरूपैव जगत्सृजति, दृष्टा च सेति सत्प्रपञ्चोऽपि दृष्टः । सत्प्रपञ्चो माया तु दृष्टरूपेण स्थितस्य प्रतिविम्बरूपेण विपरीतावभासिणी- त्यदृष्टा मोक्षते, सत्प्रपञ्च प्रपञ्चोऽपि मुक्तगताविलोऽदृष्टः, इत्येव तत्र सूक्ष्म दृष्टः, स्पृष्टोऽदृष्टश्चेति द्विविध प्रपञ्चाभ्युपगम्यते, सूक्ष्म प्रपञ्च योगिनां तिष्ठानामेव भागते । स्पृष्टेव तु प्रपञ्चेन व्यवहरणीयाया-

प्रमातार सकला जीवा । मायाया एव वञ्चयज्जकम्, तेन बद्ध परिच्छिन्न
पुरुष इति जीव इति वा व्यवहियते, तत्सहचारिणी शक्तिश्च प्रकृति,
सैव पुरुषभोग्य प्रपञ्चमारचयति । सज्जन्याश्च तत्त्वानां विविधा शक्तय
इत्यादि । इयमेव प्रक्रिया बहुष्वशेषु वायुपुराणनाम्ना प्रसिद्धे ब्रह्माण्डपुराणे
विवृतावलोक्यते, तन्नामभै तृतीयाध्याये सृष्टिं प्रस्तुत्य—

समासकन्धैर्नयतैर्यथातथ ,

विश्वद्रव्येनापि मत्र प्रहर्षिणीम् ।

यस्यां च यद्वा प्रथमा प्रवृत्तिः ,

प्राधानिकी चेश्वरकारिता च ॥

यत्तु समुत्त कारणमप्रमेयः ,

ब्रह्म प्रधान प्रकृतिप्रसूतिः ।

आत्मा गुहायोनिरथापि चक्षुः ,

क्षेत्र तथैवाक्षरमव्ययम् ॥

शुक्ल तमस्तत्त्वमतिप्रकाशः ,

तद् व्यापि नित्य पुरुष द्वितीयम् ।

तदप्रमेय पुरुषेणसु कृ-

त्वयम्बुजालाकपितामहेन ॥ (१,८,१)

इति सृष्टिर्द्विविध्यमभिधाय्य क्षेत्रज्ञस्य प्रकृतेस्त्वोभयोरपि सृष्टिवारण-
त्वमुक्त्वापि चतुर्थोऽध्याये तद्विवरणप्रसङ्गे—

अव्यक्त कारण यत्तु नित्य सदसदात्मकम् ।

प्रधान प्रकृतिश्चैव यदाहुस्तत्र विस्तका ॥ (३।७)

गन्धर्वगणैरसैर्हनिं शब्दस्पर्शविबर्जितम् ।

अज्ञातं ध्रुवमश्रयं नित्यं स्वात्मन्यवस्थितम् ॥ (१।१६)

जगद्योनिं महद्भूतं परं ब्रह्म सनातनम् ।

विग्रहं सर्वभूतानामध्यवतममवच्छिन्नम् ॥ १७ ॥

अनाद्यन्तमजं सूक्ष्मं त्रिगुणप्रभञ्जयम् ।

अयाग्रप्रतमविज्ञेयं ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥ १८ ॥

इति अस्यैव पदेनात्र चिच्छक्तिरेव विवृता प्रतीयते, तत्र एव तस्य "नरं ब्रह्म" इति ब्रह्म इति च वाचरं प्रयुक्तम् । अग्रेऽपि तत्र, प्रादुर्भूतस्य महत्--

मनो महान् भक्तिर्ब्रह्मा पृथुंदि कथयितोऽक्षरः

प्रज्ञा चित्तिः स्रष्टुः संवित् विपुः चोच्यते बुधैः । (४।१५)

इति नामसु सन्निर्वचने च चेतन-रूपेण तस्य भागते । तेन शक्तिर्येतन्ये भागमप्रतिषेधं विज्जिह्वित्तत्वात् श्रव्यभिज्ञादने । "स्वात्मन्यवस्थितम्" इति स्वात्मन्यपि पुराणान्तरविस्तृतमिह प्रधानस्योक्तं च विस्मृतम् । तदसदाभवत्वनु विवक्षयान्तिवेन ऐक्यत्वाभावात्, बिन्दुरूपे अद्वैतादे व्युत्पन्न-वाच्योक्तं स्यात् । चेन्नपिप्याह्वेतेत्यभिहितं द्वैततामेवेवं प्रशिक्षा । अद्वैतवादिन आगमिवास्तु मूले अविभक्तमेव शिवशक्तिरूपं भाग्ये । अतएव स्वात्मन्यवस्थां ब्रह्मार्थं जगत् त्रिगुणाणां शिव एव भगवात् स्वशक्तिं पृथक्कथयति, तत्र चात्मनः प्रतिबिम्बं पश्यति, तत्र शिवः शक्तिर्येति तावन्नम, तत्र गदादिशस्त्रेत्याख्यं च प्रादुर्भाव इत्यादि विवृणोते । भूतलक्ष्मी, इच्छा, ज्ञानम्, क्रियायेति चतस्र विधाया । प्रतिबिम्बे शिवाय अम्बिका, दक्षय्येन श्यामा, गङ्गानदीति वामा,

पालनशक्तिर्ज्येष्ठा, संहारशक्तिश्च रौद्री, निवृत्ति प्रतिष्ठा, विद्या शान्ति
शान्त्यतीता चेति कलारूपा ब्रह्मविष्णुशङ्करसदाशिवानां शक्तय इत्यादि
प्रपञ्च शक्तीनाम् । सेय प्रक्रिया ब्रह्मवैवर्ते दृश्यते । कृष्णाभिधानात् परत-
त्वादेव तत्र दुर्गराधादिसर्वशक्तीनां प्रादुर्भाववर्णनात् । नारायण
शिवादीनां चेश्वराणामपि तत् एव प्रादुर्भाववर्णनात् । आगमेष्विव शक्ती-
नामेव सर्वोत्पादकत्वप्रतिपादनान्त्र य आगमे परस एवात्र पुराणे
कृष्ण इति नामभेदमात्रमिदमिति न विस्मर्तव्यम् ।

श्रीभागवतेऽप्यागमिकया अद्वैतप्रक्रियायां क्वचिदाभास प्रत्यभिज्ञायते ।

यथाह्यागमे परमशिवाच्छिवशक्त्योर्बाह्यकृपाह्वयो पुषक् पुषक्
प्रादुर्भावे प्राह्याभावाच्छिवतत्त्व क्षून्यातिक्षून्यपदेन व्यवह्रियते, तथाऽत्रापि
सुतीपहकधे—

स चा मय तदा द्रष्टा नापश्यद् दृश्यमेकराट्

मेमे सन्तमिवात्मानं सुतसक्तिरसुप्तदृक् । (५ अ० २४)

इति द्रष्टुरसत्त्वेन मननमुक्तम् । अग्रे च—

कालवृत्त्या तु मायायां गुणमयामधोऽञ्ज ।

दुरुपेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त चोर्ध्वान् ॥

इति वीर्यशब्देन प्रतिबिम्बरूपतया शक्तौ प्रवेशोप्यागमक्रियोक्तोऽपि
व्यवनीकृत इत्यादि सुगूढमपर्यालोच्यम् । अग्रे च शक्तेरेव सृष्टिजनकत्व-
मुक्तमिति । सेय शैवागम प्रक्रिया । आक्तागमेषु तु शक्तिरेव परतत्त्व-
मुच्यते । परतत्त्व हि सर्वथा गुणलिङ्गादिविवर्जितमपि प्रतिपादनविधिनि-
र्वाहाय पुस्तत्वेन स्त्रीत्वेन नेपुसकत्वेन वा कथमपि विव्रियताम्, न तत्र
वर्षिदुर्भेदो विरोधो वा । तदेव जगता पितृभूत मातृभूत चेति पुस्तत्वेन

स्त्रीत्वेन वा वक्तुं शक्यते । “स्त्रीपुमैवो न गण्यत” इति हि स्पष्टं ब्रह्मवैवर्ते प्रवृत्तिसिद्ध उक्तम् । वस्तुतस्तु तत् कार्यकारणातीतमिति ब्रह्मपदेन नपुंसकलिङ्गेनापि व्यवह्रियत एव । तस्मात्सर्वमूलत्वेन सावता-
गमेषु प्रतिपाद्यमाना शक्तिः परब्रह्मरूपैव । सैव क्रीडार्यं पुरुष प्रकल्प-
यतीत्यग्रे पुरोत्पत्तिप्रक्रिया । परब्रह्मणि या शक्तिः श्रुतिपुराणादिषु
समम्बुधुपगतेषुषतम् । सा तत्र छायाटपेच्छाशक्तिरिति व्यपदिश्यते ।
स्वातन्त्र्यं च सर्वैष मूलभूताया परशक्तौ, तदपि तस्या शक्तिरूपम् ।
अग्रे च ज्ञानक्रियादिशक्तीनामयासाञ्चपूर्वोक्तानां प्रादुर्भावः । सैष
प्रक्रिया देवीभागवते पुराणे विवृता । तत्र प्रथमस्कन्धे द्वितीयाध्याये—

सृष्ट्वालिख जगदिदं सद्सत्स्वरूप,
शक्त्या स्वया त्रिगुणया परिपाति विश्वम् ।

सहस्रं कल्पसमये शमते तथैव,
सा सर्वं विश्वजननीं मनसा स्मरामि ॥ ५ ॥

इति मङ्गले स्मरणविषयतया भगवतीस्वरूपं संक्षेपतो निदर्शयति—

निर्गुणा या सदानित्या स्वापिकाऽविकृता शिवा ।

योगगम्याऽलिङ्गाधारा तुरीया या च सस्थिता ॥ १९ ॥

इति मूलतत्त्वरूपेण भगवत्या स्वल्पमुक्त्वा—

तस्यास्तु सात्त्विकी शक्तिः राजसी तामसी च ।

सरस्वती महालक्ष्मीर्महाकालाति तास्त्रय ॥ २० ॥

तासां तिमृणां शक्तीनां देहाङ्गीकारलक्षणम् ।

सृष्ट्यर्थश्च समाख्यातः सर्वशास्त्रविशारदैः ॥ २१ ॥

इतिद्रुहिणरुद्राणां समुत्पत्तिस्तत्र स्मृता ।

पालनोत्पत्तिनाशार्थं प्रतिसर्गस्तत्र स्मृत ॥ २२ ॥

इति तस्या दानयोऽया विवृता । पुरुषरूपतपोत्ताश्नमपि च दिङ्-
मात्रेण दर्शितम् । अनुसर्ग एव चान्न प्रातमर्गसंक्षार्ये । अग्रे च सप्तम
स्वप्ने, द्वाविंशोऽध्याये देवो गोताया देव्या हिमाल्य प्रत्युपदेश —

अहमेवाम् पूर्वं तु मान्यक्किचिन्नगाधिप ।

तदाभ्यरूप वित् सविस्परब्रह्मेति नामकम् ॥ २ ॥

अप्रतययमनिह्यमनौपम्यमनामयम् ।

तस्य काचित् स्वत मिद्धा सक्तिर्मायेति विधत्ता ॥ ३ ॥

पाषकस्थोऽभतेयेषमुष्णांशोरिव दाधिति ।

चन्द्रस्य चन्द्रिकेयेष ममेव महद्भा भुश ॥ ४ ॥

अत्रैव 'न गती सा नागती सा' इति पूर्वोक्त सदसद्विलक्षणत्व स्वीय
मायया विवृतम् । जीवानां कर्माणि, कालादि तत्र चान्नैव शक्तौ विलीन-
मभेदेनेत्यपि प्रतिपादितम् । तेन मा भगवती ब्रह्मरूपा, तस्या दक्षितश्च
मायास्या तदभिन्ना विवृता । तृतीयस्वप्ने तु पण्डेऽध्याये ब्रह्मविष्णुगिरीनां
विमानमधिष्ठाय बह्वु ब्रह्माण्डेषु परिभ्रम्य तत्र पुषक्, पुषक् ब्रह्मविष्णु-
गिरीनां बलात्तर्कदुष्टादिव चान्तेव विस्मितानां यदा नान्दनमुपगम्य
भगवत्या गाभान्वार आख्यात, तदा देवी ब्रह्मण दक्षितरूपतामेव
त्यस्या स्यनुस्तेनाह—अस्तिगन्धिमनोरभेद च । अत्र परमात्मा पुनर पूर्व-
प्रकृत इदमादिगर्भे परामृष्ट—

सदैक्यं च भक्षोऽस्ति मयैदेव ममास्य च ।

योऽपी साहसह योऽपी भेदोऽस्ति मयिविन्नमात् ॥ १ ॥

भावयोरन्तरं सूक्ष्मं चो वेदं मतिमान् हि सः ।

विमुक्तः स ॥ संसारान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ३ ॥

पूर्वं भेदस्य मतिविभ्रमजन्यतामुक्त्वाऽग्रे भेदज्ञानानुक्तिरिति
‘विस्मयमिव यदुक्तं तदग्रे स्फुटोक्तिरिति—

एकमेवाद्वितीयं वै ब्रह्म नित्यं सनातनम् ।

द्वैतभावं पुनर्वाति काळ उत्पत्तिसंज्ञके ॥ ४ ॥

यथा दीपस्तथोपाधेर्धोगात्संज्ञायते द्विधा ।

छायेवादर्शग्रन्थे वा प्रतिबिम्बं तथावयोः ॥ ५ ॥

भेद उत्पत्तिकाले वै सर्गार्थं प्रभवत्पञ्च ।

दृष्टादृश्यविभेदोऽयं द्वैविध्ये सति सर्वथा ॥ ६ ॥

नाहं स्त्री न पुमाश्चाहं न क्लीबं सर्गसंक्षये ।

सर्गे सति विभेदः स्यात् कल्पतोर्यधिया पुनः ॥ ७ ॥

अनेन तिसृशतया परमशिव परमात्मा स्वशक्तिं स्वेच्छयैव पृथक्
करोति, तत्र च स्वप्रतिबिम्बं पश्यतीति आगमदर्शनप्रक्रिया सर्वोप-
नूदिता । सर्गेऽपि बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव दृष्टुमुद्विजन्यो नाममात्रेण भेद
इति चोपसंहृतम् । कार्येद्वराणां कार्यब्रह्मेति वेदान्तग्रन्थेष्वप्याख्याताना
ब्रह्मविष्णुशिवानां च तस्या परशक्तैरेवोत्पत्तिरग्रे विवृता । माया
प्रतिबिम्बतच्चिद्रूपता च भगवत्या देवीभागवततत्त्वमस्त्वन्यस्याख्याया
नीलकण्ठेन व्याख्याता समुद्धूने कूर्मपुराणवचनेऽपि मुस्फुटा—

चिन्मात्राश्रयमायाया शक्त्याकारे द्वित्रोत्तमा ।

अनुप्रविष्टा वा सविन्निर्घिकस्या स्वयंप्रभा ।

सा शिवा परमादेवी शिवाभिन्ना शिवंकरी ॥ इति ।

इयमेव सूक्ष्म भेद कल्पनिक जानाना ब्रह्मविदामुक्ति प्रागुक्ता ।
ये तु मूलत एव जगदुत्पादकं तत्त्वं प्रकृतिनाम्ना पुरषाद्भिन्नमाचक्षते,
तेषां सांख्यादीनां मतिविभ्रममुक्त्वा निन्दावृत्ता ।

श्रुतावपि ऋग्वेदे श्रुतमाणमाम्भुषीयसूक्तं मूलतत्त्वस्य स्वीत्वस्यापके
शक्तिदर्शने जीवातुभूतमस्त्येवेति चिन्नेयतां सुधीभिः । तदित्य मूलभू-
तायां शक्तेरेव त्वमनेकत्वम्, मायाप्रकृत्योर्भिन्नत्वमभिन्नत्वञ्चेत्युभय-
स्युपलभ्यते पुराणागमादिषु वेदान्तमन्त्रदायेषु च । सत्त्वं रजस्तम इति
गुणत्रयमेव प्रकृतिः, माया तु गुणत्रयवती त्रिगुणेत्यपि भेदः क्वचित् निरूप्यते ।
मूलशक्तिविकासभूता शक्तयस्तु सर्गादिशक्तिरूपेणानेका एव सर्वत्र
अवहृता —

‘सर्गाद्या आवशावतपः’

‘गृहीतशक्तित्रितयाव’

सत्त्वरजस्तम इति त्रिगुणस्य गुणारप्रथः ।

स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभो ॥ (श्रीभा० २।५।१२)

हरयादिषु त्रिगुणामेव शक्तीनां निरूपणं दृश्यते । प्रकृतिगुणेषु रजः
उत्पादकम् सत्त्वं स्थितिकर्तृपालकम्, तमस्तत्त्वावरणं महर्तुं इति प्रायेण
सर्वत्र निरूप्यते । देवीभागवते—भार्गवैयपुराणदिषु महाबाली-महाकालमी-
महागरस्वतीश्रीषु रजःशक्त्यां तत्तद्गुणत्रयवतां शक्तिषु तु रजःप्रधाना
महाकालमी पालयिणी, महाबाली च तमप्रधाना महर्त्री, मैत्र्योत्पादि-
शक्तिप्रक्रिया शनोपने । यो हि महर्ता, स एव सर्वं महत्प्रधाने तिष्ठति,
तदस्य स एवायं उत्पादकोऽपि भवितुमर्हति । अन्यस्य कस्यचित् तदा-
मीमगाकारिति सत्प्राप्य । महागरस्वती तु सम्ब्रध्ना ज्ञानाधिष्ठानी
आग्निवत्तदाय भुक्तिमदाधिष्ठेयस्य सत्प्रापिनी ।

मार्गयोगपुराणा तर्गतमप्यतोऽनराप्रवरणे हि महाराजा
 विष्णुनिद्राप्रपत्त्या महर्तृत्वं सूचितम्, तस्या एव च ब्रह्म स्तुताया विष्णु-
 मयोपनमोक्ता । गृष्टिप्रतिप्रपन्नमपुर्व्वेदमौ व्यामोह्य विनाशरतया च
 गृष्ट्यमपि तस्या एव अञ्जितम् । उत्तानेषु देवादिषु तत्र सर्वत्र
 कारणेषु कार्येषु चागन्धेनानुप्रविष्टाया तत्संवादनरूपेण प्रादुर्भूताया
 महामहम्या तम परिणामभूतक्रोधादिदम्पहिषामुरादीनां विनाशवरत्वेन
 जगतामवरत्वं स्पष्टोक्तमेव । महामरस्वस्यास्ताह्वारममत्तारूपसुम्भ-
 निगुम्भनिहस्तुतया आत्यन्त्रिकलयरूपमुक्तिप्रदातृतागिब्यञ्जिता,
 ममाधिर्वश्याय मुक्त्यर्थं ज्ञाप्रदता स्पष्टोक्ता चेत्यवधेयं सुमृदमना-
 लोच्य । सप्तशतोरहस्यत्रयेत्यामित्रे तत्वनमसो प्रेरकतया रजोगुणस्थैव
 प्राध्यायमभिलक्ष्यैव सर्वादित्वं सर्वोत्पादकत्वं च व्याख्यातम् ।
 सत्तुत्पादितयोस्तमस्मत्त्वाधिष्ठात्र्योर्महाकालीमहासरस्वत्यो स्वयं महाल-
 क्ष्म्याश्च ब्रह्मविष्णुशिवानां सच्छक्तीनां चोत्पादकत्वमुपवर्ण्यं रजोऽधिष्ठा-
 तुब्रह्मण, तमोऽधिष्ठात्र्या स्वरया सह सभूयं सृष्टिकारिता, सत्त्वाधिष्ठा-
 तुविष्णो रजोधिष्ठात्र्या लक्ष्म्या सह पालकता, तमोधिष्ठातु शङ्करस्य
 च सत्त्वाधिष्ठात्र्या उमया सहाभेदकत्वेन जगद् व्यवस्थापकतान्ते
 सहर्तृता चोक्ता । तदित्येव-रजस्तमसो स्रष्टृत्वं सत्त्वरजसा पालकत्वम्
 तम मत्स्ययो-भेदस्थापनत्वं महर्तृत्वमात्यन्तिकलयरूपमुक्तिजनकत्वं
 वा लभ्यते । जगद्व्यवस्थाया हि सत्त्वतमसोरुभयोरपि हेतुत्वमनुभव
 सिद्धमेव आत्यन्तिके लयेऽपि च रजोनिरोधकत्वेन तमस सहकारिता
 समुपदिष्टा स्यात् । वस्तुतस्तु गुणत्रयस्य सर्वदेवाविनाभावेन स्थिततया
 कदापि सर्वथा पार्थक्यानूपलम्भेन सभूयैव सर्वत्र कारणत्वमिति एकैरस्य

द्वयोर्दाकारणत्वाभिधानं प्राधान्यविवक्षामूलकमेव, विवक्षा च वक्तुरभि-
प्रायानुमारिणो इति यथाकथञ्चिदभ्युपपादने प्रक्रियाभेदमात्रमेव न
तु कोऽपि विरोधप्रसङ्ग इत्याकलनोप विवेशदृशा ।

अयं ब्रह्मवैवर्तस्य प्रकृतिलक्षणे देवोभागवतस्यैकादशे स्थान्धे च पञ्च
शक्तिरवाद उपलभ्यते ।

गणेशजननीदुर्गा राधा लक्ष्मीः सरस्वती ।

सावित्री च सृष्टिविधौ प्रकृतिः पञ्चधा स्मृता ॥

भावित्वंभूव सा येन का वा सा ज्ञानिनो धर ।

किं वा तल्लक्षणवरस को वा वक्तुं क्षमो भवेत् ॥ इति ।

(ब्रह्मवैवर्त प्रकृतिलक्षणे १ अध्याय १-२ श्लोक)

ब्रह्मवैवर्तस्य ब्रह्मल्लण्डान्ते उल्लिखितेऽध्याये नरानारायणाश्रमे गत्वा भारद
कुत सृष्टिर्जाता, सर्वे च ब्रह्माद्या कमपासत इत्यादि पृच्छति । तदुत्तरे
नारायण त्रिंशोऽध्याये प्रथम ब्रह्मरूपेण कृष्णं स्तोति । अयं सृष्ट्युत्पादकतां
नित्याया प्रकृतेराचष्टे । सा प्रकृतिर्ब्रह्मरूपैवेत्यपि नारायणेन प्रकटीकृतम् ।

ब्रह्मस्वरूपा प्रकृतिर्नमिन्ना यथा च सृष्टिं कुर्वते भूतात्मनः ।

भिवद्वच सर्वास्त्रया जगत्सु माया च सर्वे च यथा विमोहिताः ॥

नारायणो सा परमा सनातनो

शक्तिश्च पुंसः परमात्मनश्च ॥

आग्नेश्चरश्चापि यथा च शक्ति-

स्तया विना स्रष्टुमशक्नोति पृथ ॥ १२ ॥

एतेन शक्तोर्ब्रह्मतादात्म्यमेव स्पष्टमेवोद्घुष्टम् । सृष्ट्यो शक्ते प्राधान्यञ्च
यदस्माभिरागमप्रकरणे पूर्वमुक्तम् तदपि स्पष्टंरसरं प्रतिपादितम् ।

इय च कृष्णस्य प्राणाधिष्ठात्री देवी सर्वेषामाराध्या चेत्युक्तया चित्पदेव
मित्यपि नि सशय ज्ञायते, जडस्याराधनाया नवाचिदप्यनुपदिष्टत्वात् । अग्रे
प्रकृतिखण्डे च—

प्रकृष्टवाचक प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचक ।

सृष्टौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिस्सा प्रकीर्तिता ॥

(अ० १, श्लोक ४)

इति नामनिवचनेन स्पष्टावस्या प्राधान्य पुनरनूदित दाढर्थाय—

गुणेष्वकृष्टतत्वे च प्रशब्दो धर्तते श्रुतौ ।

मध्यमे रजसि कृष्टश्च तिस्रस्तमसि स्मृत ॥ ५ ॥

त्रिगुणात्मस्वरूपा या सर्वशक्तिसमन्विता ।

प्रधाना सृष्टिकरणे प्रकृतिस्तेन कथ्यते ॥ ६ ॥

प्रथमे धर्तते प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचक ।

सृष्टेशाद्या या देवी प्रकृति सा प्रकीर्तिता ॥ ७ ॥

इति तस्या गुणान्वयात्मकता स्पष्टौ प्राप्य प्राप्य पुन पुननिवचन
रूपेणानुद्य—

योगेनात्मा सृष्टिविधौ द्विधारूपो बभूव स ।

पुमाश्च दक्षिणादर्द्धो वामाह प्रकृति स्मृत ॥ ८ ॥

इति भगवत कृष्णस्यार्द्धाङ्गत्वं तस्या स्पष्टमुक्तम् । अभेदश्च भूयो
भूय उद्घुष्ट । तेन यदस्माभि पुनमागमप्रक्रियाया ग्रह्यरूपता दाढते
हक्ता साप्यत्र स्पष्टोभवति ।

अतएव हि योगीन्द्रा स्त्रीपु मेद न मन्वते ।

सर्वं ब्रह्ममय ब्रह्मन् शश्वत् पश्यन्ति नारद ॥

इति चोभयरूपेणोपासनमपि स्पष्टमुद्घुष्टम् ।

अस्या एव च प्रकृते सृष्ट्युपयोगाय पञ्चवक्ष्यता व्याख्यायते स्म ।
तत्र दुर्गा तेजोरूपा, तेजसोधिष्ठात्री, लक्ष्मी, सप्तर्षिष्ठात्री, तृतीया
सरस्वती शुद्धसत्त्वरूपा बुद्ध्यधिष्ठात्री सावित्री वेदमाता ब्रह्मतेजोमयी
ब्रह्मारूपवेदस्याधिष्ठात्री, पञ्चमी राधा च पञ्चप्राणस्वरूपा परमानन्दरूपा
परमाह्लादरूपा रामेश्वरी, निर्गुणा निराकारा नित्यस्तारमस्वरूपिणी
निरीहा भक्तानुग्रहविग्रहेत्यादिभिर्विशेषणैः स्तुता कृष्णवशस्य सत्यता
चोक्ता । तेनैव स्फुटोभवति—यच्छक्तिं विशिष्टस्य ब्रह्मण पञ्चधर्मा—
स्वप्रकाशनापरपर्यायं त्रिवालावाध्यतत्तात्त्व्यं तेज, सर्वशक्तिरूपा सप्त,
सर्वजतामया बुद्धिः, जगद्रचनार्थं ब्रह्मणे दातव्या वेदा, स्वरूपभूत प्रवृत्ता
गता आनन्दरवेति । तेषामेषा धर्माणामधिष्ठातृत्वा सर्वत्र धर्माणामेषां
सन्नामकतया च प्रकृते पञ्चवक्ष्यमुररीकृतम् । इमा एव पञ्चशक्तयः
विशिष्टे ब्रह्मणि वर्तमानान् तत्स्वार्थभूते जगति पञ्चारयन्ति । आह्लाद-
शक्तिरूपा राधा ब्रह्मापि स्वानन्दमनुभावयति, परत्रापि च तदानन्दं
पञ्चारयति स्वयं च तदानन्दमनुभवतीति धैतन्यमहाप्रभुसम्प्रदाये
व्याख्यायते । यद्यपि ब्रह्म स्वयमानन्दरूपम्, पर तस्यानन्दस्यानुभवो
रापाख्याया शक्ते साहाय्येनैव भवति । तेन तस्या कृष्णान्त करण-
रूपता सिद्धयति, अन्त करणं बुद्धेरेवानुभावकतया प्रसिद्धे । एवमन्या-
शामपि शक्तीनां तत्तद्धर्मोधिष्ठातृत्वं तत्पञ्चारयत्वं चानुसंधेयम् । कृष्ण-
स्वरूपभूतानां तेनाविर्भावितानां शक्त्युपस्वरूपाणां चैतां शक्तयः कृष्णेनैव
शेष्यो विभज्य दशाः । शिवस्य भगवतः दुर्गा आदिशक्त्यभिधा, पूर्वं
शिवेन विवाहो न स्वीकृत इति कृष्णेन दुर्गा स्वलोका एव स्थापिता । शुक्ल
निगुम्भ इत्यवधोत्तरमिव दशाश्नन्तरं हिमात्मन्यत्र जन्म गृह्यत्वा शिव-

परतो भविष्यतीत्याद्यां ब्रह्माण्डे निरूपितम् । तेन मुक्तेषु त्रिकाल-
 व्याप्यमत्तामङ्गचारकस्य सस्या प्रतीयते । मुक्तिप्रदस्य शिवस्य चरित्तत्त्वान्
 अहन्ता-ममता-प-पुम्भनिशुम्भपात्र-वा-वेति लक्ष्मीः सरस्वती चेति
 द्वे विष्णो शिवयो । पञ्चने सरस्वजगो-भयोरम्भपेक्षणादित्युक्तं प्राक् ।
 सावित्री ब्रह्मण शक्ति , ब्रह्मावेदस्य अजरमुजतोत्यग्रे विस्तरेण व्याख्यायते ।
 राधा तु कृष्णस्यैव शक्ति , अणव-—निर्गुणत्व सस्या व्याख्यातम् । तस्या
 अपि ब्रह्माण्डसृष्टावुपयोगोऽग्रे ब्रह्माण्डोत्पत्तिनिरूपणे व्याख्यास्यते । इत्थं च
 विमशाभेदेन तिगुणामेव पञ्चविषय वैचित्र्याय व्याख्यातम् । पूर्वोक्त-
 युक्त्या सहतुरेव प्रथममुपलभ्यमिति दुर्गाया एवादिसृष्टिजनकता सहतुं ता
 य न विस्मर्तव्या । सावित्र्यारत्ववासर सृष्टिजनकतेति ।

अथ प्रवारांतरेणापि व्याख्यास्याम । प्रत्यभिज्ञासंज्ञे ह्यागमिके
 परतत्त्वस्य परमशिवस्य पञ्चधर्मा पञ्चमुखरूपा व्याख्यायन्ते -परमानन्द ,
 पूण ज्ञानम् त्रिकालसम्बधन्या सत्ता, सर्वभवनसामर्थ्यम्, सर्वकर्तृतायेति ।
 एते एव धर्मा अनुचिता रामविद्याकालनिधीतबलारूपेण पञ्चवक्त्र-
 कतामासाद्य जीव ध्यन्तोति तत्र निरूप्यते । तत्र य परमशिव स
 एवात्र वृष्ण । सजाभेदमात्रमिदम् । तस्मिंश्च य एते पञ्चधर्मा , त
 एवपञ्चशक्तिरूपेणात्र निरूपिता , आनन्दो राधारूपेण, ज्ञान सरस्वती-
 रूपेण, सत्ता दुर्गा रूपेण, सर्वभवनसामर्थ्यं सावित्री रूपेण । तस्य
 सामर्थ्यस्य वेदरूपत्वादित्यग्रे वेदमूलकसृष्टि-निरूपणे स्फुटीभविष्यति ।
 सर्वकर्तृत्व च लक्ष्मी रूपेणेति । यद्वा सृष्टि , पालनम्, सहार विलय ,
 अनुग्रहश्चेति पञ्चशिवस्य कर्माणि तत्रैव दर्शने व्याख्यायन्ते तेषा पञ्चाना
 सम्पादनाय पञ्चशक्तयोऽपेक्षन्ते । वेदधारणे सृष्टौ सहकारिणी सावित्री,

पालने सहचारिणी रुद्रमी, सहारे सहचारिणी दुर्गा, आत्यन्तिकलये मुक्ति-
रूपे ज्ञानद्वारेण सहचारिणी सरस्वती, अनुग्रहे च सहचारिणी राधेति ।
तदिदं सर्वं विवक्षामेदमात्रम्, सद्योपविस्तारयोर्विवक्षाधीनत्वात्, विवक्षा-
याश्च बबनुरधीनत्वान्, यस्तुतस्तु त्रयोऽपि गुणाः सम्मिलिता एव सर्वत्र
कार्येष्वपश्यन्ते । तत्तद्गुणस्य तत्र तत्र कार्ये प्राधान्यमात्रं भवतीति
प्रागुक्तं स्मृतम् ।

एवमेवागमे शक्तेर्दशभेदा दद्याना महाविद्यानां रूपेण व्याख्यायन्ते ।
तत्र सृष्टेः पूर्वामवस्थामारभ्य सृष्टेः पूर्णतापर्यन्ता दद्यावस्थास्तत्तन्महा-
विद्यारूपेण निरूप्यन्ते—सर्वाद्या भगवतो काली, सर्वान्तिमा च पाङ्क-
शीति । सदेतदप्रकृत्वानेह प्रपञ्च्यते ।

अस्यायं निष्कर्षः—वैदिकी आगमिकी चेत्पुनरपि विधापि प्रक्रिया
पुराणेषूपलभ्यते, तत्र च वैविध्यं प्रक्रियादनप्रक्रियायामेव, न तु
वास्तविको भेदः । सदेव हि तत्त्वं निर्गुणनिराकारतया स्वीयेन वास्तव्येन
रूपेण वैदिकप्रक्रियायां प्रतिपाद्यते, उपागमार्थं तास्त्वानाकारात् प्रत्यक्ष-
सु उपागमा प्रधान आगमस्यास्त्रे तथापि च मूलतत्त्वस्य निराकारता
विप्रियत एव । तथा हि ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसण्डे द्वितीयेऽध्याये—

उपोति समूर्धं प्रलये पुरासीत् केवल द्वित ।

सूर्यकोटिऽर्धं निम्नमस्य च विशकारणम् ॥ ४ ॥

रवेष्टामयस्य च विभोस्तत्रोतिरग्नयः ॥ ५ ॥

उपोतिरग्नयः लोकत्रयमेव मनोहरम् ॥ ५ ॥

इत्यादिना पूष-निर्गुणतयैव मूलं यस्तुस्य गोलेवनाय—कृष्णरूपेण
सारारेण सङ्गर्जितम् । तत्रैव च सर्वेषामुदातिरवज्ञा । एवमग्न्यागोत्प-
दतिं तमनेवया प्राक् । तेनोपासनादिद्वयं प्रक्रियाभेदमात्रमिदम्, न तु

वास्तविको भेदो विरोधो वेति स्फुटो भवति । उपासनाधिकारिणां भिन्न-
 रचित्वान्च तस्यैकस्यैव मूलतत्त्वस्य विभिन्ना आकारा विभिन्नानि
 च दुर्गालक्ष्मीवृष्णविष्णुरामशिवपद्मपतिहिरण्यगर्भस्वयम्भुर्मूर्त्यगणेशप्रमुनानि
 नामानि व्यवह्रियन्ते, तदेतत्सर्वं प्रतिपादनप्रक्रियाभेदमात्रम् । न तु तत्र
 कोपि विशेषः, एवस्यैव विभिन्नाभिर्विधाभिः प्रतिपादनात् । श्रुतिश्चपि
 धैतानि विभिन्नानि नामरूपाण्युपलभ्यन्ते एवेति न शास्त्राणां परस्परभेदः ।
 मूलतत्त्व चेदं शक्तिसहकारि जगज्जनयतोऽत्यत्रापि सर्वेषां शास्त्राणां
 समितिं प्रदर्शिता । तत्र च केचन शक्त्याश्रय परमात्मानं प्रपन्नं मन्यन्ते,
 परे तु सर्वकारणीभूता शक्तिमेवेति पुराणेषु क्वचिद् ब्रह्मणः सृष्ट्युपक्रमः,
 क्वचिच्च प्रवृत्तेर्मयिषा इति तदपि वर्णनं शैलीभेदमात्रम् । विशिष्टस्य
 कारणत्वेन उभयत्राप्युक्तिसम्भवात् । औपासनाधिकारानां वैष्णवशैव
 शक्त्यादीनि दर्शनान्यपि च भूयसां तान्निवृत्त्यपरपर्यायामावमित्रीं प्रक्रियां
 संगृह्णन्ति, तत्र कानिचिद् वैदिक्या प्रक्रियया सहायमित्रीं योजयति,
 अन्यानि तु शुद्धागमिमित्रीमेवावलम्ब्य प्रवर्तन्ते, परं तत्र भूतिं तावदपि
 प्रमाणयन्त्येव । प्रत्यभिज्ञादर्शनमिव संवदार्थनमप्यावमित्रीं प्रक्रियामेवापारो-
 हृत्य प्रवर्तते, तत्रापि परमशिवो मूलतत्त्वम्, शक्तिस्तच्छरीरम् । शक्ति-
 रचिर्द्वै "ईशानादिभिः" पञ्चभिर्यन्त्रैस्तस्याङ्गानि बह्वन्त्रे । ईशानि
 भस्तरं, तत्पुण्यवक्त्रं घोरमग्नहृदयं, कामदेवमुखा, तद्योत्राङ्गाद ईश्वर
 इति । इमे मन्त्रा याजुरे ग्राह्याये प्रणिद्धाः । परमशिवस्य स्तावम्य
 नाम परा शक्तिरिहानुत्पद्यते एव । अनुरूपशक्तिभेदाः शक्तिः, आत्मः,
 द्रष्टा, ज्ञान क्रिया चेति पञ्चमुक्तानि शिवस्य विदिवन्ते । आनन्दोऽपि
 शक्तिविशिष्टस्यैव शक्तिरेव वा विज्ञायः ।

इच्छा, ज्ञानम्, क्रियाचेति त्रय शक्तेरेव विकासा । साकारशरीर-
प्रदर्शनं भवतानुग्रहायैव । शक्तिविवक्षितस्यैव च शिवस्य पञ्चकृत्यकारि-
त्वमशोच्यते — सृष्टिस्थितिसंहारा, तिरोभावाद्युग्रहो च पञ्चकृत्यानि ।
नित्यान्येतानि पञ्चकृत्यानि यदैकत्र सृष्टि प्रवर्तते तदान्यत्र (सह्याण्डान्तरे)
संहार, अन्यत्र च स्थितिरिति समवात् । एवमेव त्रितयस्य कर्तृ-
शक्यत्वाच्च । यथा मृत्पिण्डेन घटो यदा निर्मायते, तदा घटकूपेण सृष्टि-
पिण्डार्थस्य संहार, मृदूपेण तु स्थितिरिति सर्वत्रैव शक्यं योजयितुम् ।
तिरोभावे जोवरूपाप्राप्ति, अनुग्रहश्च मोक्षमिति । यथा तु दर्शनेऽ-
स्मिन् पाशतामके तत्त्वे गम्यते । प्रत्यभिज्ञादर्शनेऽत्रापि च मोहिर्नैव माया ।
परमत्र सृष्टिहेतुतयापि सा क्वचिदाह्वयते । नकुलीशपाशुपतदर्शनेऽपि
प्रायेणैवमेवानुसृत्यते प्रक्रिया । तत्र तु भगवतः शिवस्य स्वात्मन्ये
जोवादृष्टापेक्षापि न स्वीक्रियते, सौन्दर्ये तु जोवादृष्टापेक्षमेव भगवतः
स्वात्मन्यमिति । एवमप्यपि सूक्ष्मो भेद उपासनाभेदश्च तत्रैवालोच्य ।
पुराणेष्वपि च सर्वविधा विभिन्नाः प्रक्रिया तत्रैवालोच्येति ।

सोऽयं परतत्त्वस्य चक्रेणैव प्रपञ्चो भिन्नभिन्नशास्त्रपरिभाषास्येन्द्र
विभिन्नानि दर्शनायवतन्मय मनाम् आह्वयत । रूपं चेद प्रतिपाद्याधिकार
भेदमभितपाय प्रतिपादनप्रक्रियाभेदमात्रमिवपि तत्र तत्र दिग्विषय
प्रदर्शितम् । येऽपि च परतत्त्वस्य विष्णुशिवाद्याकारा पुराणेषूपदर्शिता,
तेषामपि जगन्निर्मातृत्वस्वरूपेण जगदूपेण वा भावना तत्रैवोपदिश्यते ।
तत्र भगवतो विष्णोराकारस्य भावना प्रागेव पुराणे योगप्रकरणे विष्णु-
पुराणादिरीत्या प्रदर्शिता, शिवाद्याकाराणामपि चापे सारप्रारब्धे
प्रदर्शयिष्यते—इति परम्परविशेषस्य न बोध्यवसरः ।

समन्वयरूपा मूलतत्त्वस्य वैज्ञानिकी प्रक्रिया

अथ सर्वसमन्वयवादिनो वैज्ञानिकी पद्धतिमवलम्बमाना श्री गुरु-
धरणविद्यावाचस्पतिमहाभागास्तु इत्थं व्याचक्षते—अनन्तकोटिब्रह्माण्डा-
त्मकस्य निखिलप्रपञ्चस्यैकं तन्मूलभूतं तत्त्वं रसपदाभिधेयम्—‘रसो वै स’
इति श्रवणात् । रसपदञ्चानन्दबोधकं सुप्रसिद्धमित्यानन्दरूपतैव
मूलतत्त्वस्थानया श्रुत्या प्रतिपाद्यते । यद्यपि मूलतत्त्वं निविशेषं निर्धर्मकं
न केनापि शब्देनाभिलपितुं शक्यमिति सत्यम्, परं शब्दमन्तरेण बोधयितुम-
शक्यत्वात्कथञ्चित् कोऽपि शब्दः परिग्राह्य एवेत्यानन्दबोधको ‘रस’ शब्दः
एवात्र परिगृहीतः । आनन्दस्य सर्वेषामोप्सितत्वादीप्सितत्वं तत्र बोधयितुं
प्रयुक्तोऽयं रसशब्दः । आनन्दरूपता च तस्य मूलतत्त्वस्य निम्ननिर्विण्ण-
युक्तिभिरुपपाद्या ।

(१) मूलतत्त्वं तद् ब्रह्म सर्वं जगज्जनयति, किन्तु स्वयं न हीयते ।
स्वयमस्तस्य प्रपञ्चोत्पादनं विकास एव स्यात् । विकासश्चानन्द एव
सम्भवति—इति तस्यानन्दरूपतया रसत्वं सूचयामास ।

(२) जगति सर्वेषां पदार्थानां परस्परमुपकार्योपकारकभावो
दृश्यते । परस्परं विरुद्धत्वेन भाव्यमाना अपि पदार्थाः परस्परं साहाय्येन
जगज्जगत् परिचालयन्ति । कालविशेषे प्रीयमानं प्रभृतिषु देशविशेषे वा
उद्विग्नमग्नेर्वैलं जलेनात्योक्रियते । तथैव प्रवृद्धा जगत् प्लावयितुमुद्युक्ता
आपोऽग्निना दह्यन्ते । वायोरत्यर्थं प्रवृत्ता गतिं पायिवा न्यवताया
न्यूनीकुर्वन्ति, पृथिव्या जाड्यापरस्पर्यायामभिनवपदार्थोत्पत्तिप्रतिबन्धिका

वादाच्छिन्ना स्थितिं वायुर्विधूनयति । स हि पार्थिवानयान् जाह्नवान्
प्रव्याध्य चालयति । एव विष्टाभ्यामपि समोक्रिया जल्पत इत्यनुभूयते ।
समोक्रिया च शान्तिः, प्रसादः, अशोभः, इत्यादिनामभिर्गर्वहियते ।
तदेतदानन्दस्य रूपम् । द्वित्रिषो ह्यवमानन्द-स्यान्त्यानन्दः, समुद्रधानन्द-
श्चेति । अभिनवपदार्थप्राप्त्यात्मनस्तु स्वस्मिन् प्रवेशयितुं प्रसरण
समुद्रधानन्दः । अगोभावस्था, समोकरण प्रसाद इत्यादिपदवाच्य-
घारयानन्दः । सौख्य घातयानन्द एव भुक्त्वा, बलवदपि समुद्रधानन्दं
विहाय घातयानन्दे कुतूहली सर्वेषामभिलाषदर्शनात् । तदेतज्जगत्यनुभूय-
मान घातयानन्दरूप कारणमस्यानन्दरूपनामनुमाययति ।

(३) एव समुद्रधानन्दरूपतां मुसजस्वस्य विचार्यताम्—

“यो ये भूमा, तामुलम्, वरुण तद्गुलम्”

इत्याह धृतिः । अनुभव विद्धं धैर्यम् । यदा वरिचमनुष्य
वञ्चिदभिनवं पदार्थं गृह्णन्निवस्तगादमाणादयति, तदा तस्मिन्मणि
पदार्थे स्वस्वबुद्धिरूपमायने, तमायाप्यारिजटे प्रवेष्टयितुमन्मात्र
परिष्ठितान्नामिमांशमान आत्मा प्रसरतीति यावत् । बोज-
यिति (वारणसीरम्), देशयिति (गृहमनसीरम्), भूययिति
(मूलजरीरम्), प्रया विलं धेति पञ्चभु परिष्ठाप्या आरहाति आयेति
वारणसीरमायुः आरहेयमेवम् । तस्मात्प्रसरणवशादेव तत्रानन्दप्रप-
त्तिर्भवति साधनामिति सर्वेनामनुभवपदार्थमर्थः । साधनशक्तये पदार्थ-
वारयिचिदयमेव तु तस्मात्तस्मा निरुद्धे इति सर्वोपे दु गानुभवो आरते ।
तदेव प्रसरणे आनन्दः सर्वोपे तु दु गमिति निष्ठे यत् पर प्रसरणं नास्ति,

तद् भूमपदाभिधेयं विभुत्वं परमानन्द इत्यत्र कः संशयोत । भूमैव चात्मा मूलतत्त्वमिति तस्यानन्दरूपता स्फुटमनुभवसिद्धा ।

(४) यत्र यावतो शक्तिः, तावानेव तत्रानन्द इत्यनुभवेन श्रुत्या च सिद्धम् । पश्वाद्यपेक्षया मनुष्ये महती शक्तिरिति मनुष्यः परवादीन् मधेच्छ-
मुपयुक्तान् । परममानन्दमनुभवति, घोटक परिचालने, हस्त्यारोहणे, गवादि
बोहने चानन्दस्यानुभूयमानत्वात् । मनुष्येष्वपि च यत्र ज्ञानशक्तिः,
प्रभुत्वशक्तिर्धनशक्तिर्वा यावत्या मानायामधिवा, तेन तावानेवाधिक
आनन्दोऽनुभूयते, तत एव तु तच्छक्तिसंग्रहणाय प्रवर्तन्ते सर्वेऽपि लोकाः ।
देवयोनिषु च मनुष्यापेक्षयात्यधिकशक्तिरिति तत्राधिकमानन्दमनुमाय
तद्योनिप्राप्तये आगाद्या अनुष्ठेयन्ते । तैत्तिरीयोपनिषदानन्दवस्त्यामपि
चैवमेव ध्यायते—विदुषः बलिष्ठस्य समुद्रस्य परमो मानुष आनन्दः, ततः
शतशत गुणिताश्च गन्धर्वादीनामानन्दा इति समुद्रानन्दस्य तारतम्यं तत्र
श्रूयते । शान्त्यानन्दस्तु तैः सर्वैः समः सर्वाधिक इति "योनिष्वप्य
चाकामहृतस्येति" सर्वैः सह पठ्यते । तदित्यं शक्तिविशेष एवानन्दाविर्भावक
इति सिद्धे सर्वशक्तिमतो मूलतत्त्वस्यानन्तानन्दरूपतायां को विषादावसरः ।

(५) मृत्युर्हि दुःखस्य पराकाष्ठा । सर्वं कथञ्चित् सोऽद् दुःखजोऽपि
सर्वः प्राणी मृत्युर्नामैव परमुद्दिशते । नास्ति यतोऽन्धेः रूपामृत्योर-
पिबमनिष्टं किमपि जगति, दुःखं चानिष्टमिति परं दुःखमृत्युः ।
सद्विपरीत्येन जीवनपदाभिधेयायाः सत्ताया आनन्दरूपतोक्तप्राया । दुःख-
विपरीत एवार्थे आनन्द व्यवहारात्, ततश्च सर्वान्दिसत्तारूपस्य सर्वत्र
सत्तासमर्पकस्य सर्वसत्तानिधानस्य मूलतत्त्वस्य परमानन्दरूपता कथं न
सिद्धा ? एवमेव पारतन्त्र्यं नाम परं दुःखम्, दुःखसारिकादीनामपि सर्व-

भोगान् परित्यज्यशेषि पारतन्त्र्यापनयने प्रवृत्तिदर्शनात् । तथा च तद्विपर्येत स्वातन्त्र्यमानन्दरूपमिति स्फुटीभवत्येव । ततश्च द्वितीयस्य कस्याप्यभावात् पूर्णस्वतन्त्र तन्मूलतत्त्व कथं न स्यादानन्दरूपम् ।

(६) “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, यत्र जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति” इति ब्रह्मण्यवधारणस्य भूततत्त्वस्य तदस्य कदापि व्यापक इति श्रुतिः । तदेतत्तद्विशेषमात्र एव घटमान वीक्ष्यामहे । सति स्त्री-पुंसोरानन्दे गमनस्यस्या सर्वेषां प्राणिनामुत्पत्तिदर्शनादानन्दादुत्पत्तिः सिद्धा । न च निरानन्दस्य जीवनं सम्भवति, यस्य प्राणिनो जीवने स्तोकोपमानन्दो न स्यात्, तदेव न विपद्यते, आनन्दलेखनेन जीवनं धार्यते, अधिकेनानन्देन च जीवनं वर्धते इति यत्र जातानि जीवन्तोऽप्यप्यनन्द एव सम्भवेति । किञ्च प्राणिनां सर्वेऽपि व्यापारा आनन्द प्राप्तये एव प्रवर्तन्ते, सपदवाप्तिः, तथा भोगमायनानां सम्पादनम्, भोगः, तत आनन्द इति आनन्दावाप्तौ व्यापाराः, तरतावनभूता प्राणाः, इन्द्रियाणि मन इत्यादि सर्वं तत्रैवानन्दे निमग्न्य लीनमिव भवति, तत पुनरपरविषयानन्दस्य प्राप्तये व्यापारः तस्यापि प्राप्तौ तदर्थव्यापारादीनां पुनस्तत्र लयरूपा निवृत्तिरिति स्फुटं प्रत्यक्षमनुभूयते, किं नाम व्यापारा एव, व्यापाराविष्टं पुरुषोऽपि तस्मिन्नामदे निषान्तिरिव निरवेष्टप्रायो भवतीति आनन्दमेव प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यप्यनुभवसिद्धम्, ततश्च सर्वमूलब्रह्मण्यनन्दस्य आनन्दे सम्बन्धमूलनत्वमानन्दरूपमेवेति गुरुतुट सिद्धयत्येव ।

(७) मूलशक्तिरिति स्वावच्छिन्नमात्रस्य अणु आत्म-भूतम् । ‘त-गच्छा तदेवानुशक्तिरिति’ श्रुत्युपपत्तिरनुभवसिद्धा व्यापारः । वीक्ष्योऽपि तद्व्यतिरिक्तमनुभवमिव एवेति अवधारणे स्फुटीक्यते ।

जीवाख्यस्यात्मनश्चानन्दरूपता वेदात्तग्रन्थेषु प्रसाधिता । तत्रैवायुक्ति-
रियम्—यत्प्रियत्वमानन्दस्यैव रूप तच्छेषो वा । यत्सम्बन्धेनातन्दोऽनुभूयते,
तत्रैव प्रियत्वदर्शनात्, प्रियत्व तु सर्वोत्कृष्टमात्मन एव, आत्मसम्बन्धादेव
कलत्रमित्रपुत्रादिषु गृहारामादिषु वा प्रियत्व प्रसरति । अतएव मायसोपा-
मात्मानुकूल्य नामात्मानुगामित्व तावदेव प्रियत्व स्थितम्, किञ्चिदपि
आत्मप्रातिकूल्य न दाप्यनुभूत चेत् तत्क्षण एव प्रियत्व निवर्तते, द्वेषस्तत्रैवा-
नुवर्तते, गृहारामादिष्वपि चात्मसम्बन्धरूपस्य स्वत्वस्यापगमे निवर्तत एव
प्रियत्वम् । तदेतद् विवृत बृहदारण्यकोपनिषदि श्रेयस्यो ब्राह्मणे—

न वा अरे पत्यु कामाय पति प्रियो भवति,
आत्मनस्तु कामाय पति प्रियो भवति,
न वा अरे जायाया कामाय जाया प्रिया भवति,
आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति ।

इत्यादिना ।

न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्व प्रिय भवति,
आत्मनस्तु कामाय सर्व प्रिय भवति ।

इत्यन्तेन ग्रन्थेन ।

श्री विद्यारण्यस्वामिनाऽपि चानूदित वञ्चदद्याम्—“तत्रैवामार्गमन्तर-
गत्यार्थ इहामग्नि” इत्यादिना । यत्तु केचिदाक्षिपन्ति—अथ तत् स्वार्थ-
पराणां प्रवृत्तेरनुवादेश्य धृत्वादित्यु । वस्तुनस्तु प्रेम तादृशं यस्तु, यदगम-
स्त्रीमित्राद्यर्थे स्वमात्मानं यत्किमिवोत्तरतो दृश्यते बहव प्रेमपरास्तिबद्धा ।
समाजप्रेम, देशप्रेम, मातृभूमिप्रेम वा येषु जायति, तेषां हि स्वात्मानं
तृणमिवोत्थिति तदर्थं, न च तत्र स्वार्थमर्थः ? तत्रैवामार्गं तर्कमिति
वेदां स्वार्थपराणां न च इति । तत्रेदं प्रतिबन्धायम्—स्मृतमिदं परमार्थं

भवन्त, न तु वैज्ञानिकी पद्धतिमवलम्ब्यानुभवस्य विश्लेषणेऽवदधति । स्त्री पुत्रमिच्छते किं तावद्वलीक्रियते । शरीरमेव ननु । तावतात्विदमेव सिद्ध्यति—यत्स्वशरीरापेक्षयापि कलत्रपुत्रादिषु आत्मानुकूल्यं तैरधिकं शायते । शरीरादान्तराणि इन्द्रियाणि इन्द्रियेभ्य आन्तरं मनः, ततोभ्यन्तरीभूता बुद्धिः । यच्च यावदात्तरम्, तत्र तावदेव प्रियत्वं प्रसरति । मनसि हि शरीरादात्तरेऽधिगतमात्मनः प्रियत्वम् । मनसश्चवृत्तिः स्नेहः पुत्रमित्रकलत्रादिषु । स चेच्छरीरापेक्षया तत्राधिकस्तर्हि शरीरं तदर्थं त्यज्यते तस्मात्तदर्थं शरीरस्य बलीकरणं मनोवृत्त्यर्थमेवेति स्पष्टं फलति । मनसो वृत्तिः स्नेहातिशयो यदि न स्यात्, न कोऽपि तदर्थं शरीरं त्यजेन्नाम । तस्मादात्मनो यदतिसन्निकृष्टं, तदर्थं विप्रकृष्टं त्यज्यत इत्यात्मसम्बन्धादेव प्रियत्वमनेन स्मिरोभवति, न तु विपरीतं विमर्षः । समाजदेशजममूढादावपि येषां स्वशरीरापेक्षया स्नेहातिशयः, ते तदर्थं शरीरं बलीकुर्वन्ति—समाजदेशादीनां स्नेहदूषणया मनोवृत्त्यातितरामारमनं सन्निरूप्यमाप्तवान् । प्रकारान्तरेण वा विचार्यताम् । विमुरयमात्मा अधिष्ठावशादेवास्माभिः शरीरमात्रे निबद्धं, तत्प्रक्रमेण विकासोपक्रमोऽयं प्रवृत्तिसिद्धि एव—यत्कुटुम्बेषु पुत्रमित्रकलत्रादिषु आत्मबुद्धिः, तदनुसारं रिभन् कुले, ग्रामे, देशे, सर्वेभ्यो जन्मभूम्यामन्ततः “उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्” इति न्यायेन सर्वत्र ब्रह्माण्ड आत्मबुद्धिरिति । अपरिच्छिन्नं हि परिच्छेदे नियमितमपरिच्छिन्नतामेव वाञ्छनीति प्रवृत्तिसिद्धोऽयं नियमः । ततश्च येषां कुटुम्बे, कुले, ग्रामे, देशे, जन्मभूम्या आत्मबुद्धिः प्रभूता, ते तदर्थं स्वल्पं शरीरमाश्रमूढमपूरित्वेन किं विभम् । यस्मादस्ति सर्वत्र स्वार्थबुद्धिरेव, स्वल्पं हि परिच्छेदान्निस्सार्य विस्तारं प्रापितमित्येव

सूक्ष्मया दृशा दृश्यताम् । तदित्य परमप्रेमास्पदीभूत आत्मा सर्वत-
 द्रिय इत्यानन्दरूपता तत्र सिद्धा । जीवात्मनश्चाप्यात्मभूतं मूलतत्त्व
 “परमानन्दरूपमित्यत्र न कोऽपि सशयस्तिष्ठेत् ।

{ ८ } अन्यच्च जागरे स्वप्ने च बाह्येनान्तरेण च प्रपञ्चैव तिरोहित-
 -स्वरूप इवाममात्मा सुपुष्टौ सर्वप्रपञ्चविनिवृत्तौ स्वरूपप्रतिष्ठ इति
 -अन्यन्ते शास्त्राणि, अनुभूयते च तथैव । सस्कारोपतैव तत्र मुक्ताद्
 -विशेषः । सुपुष्टिश्चेयमानन्दरूपा सर्वत्र ख्याप्यते । उत्थितस्य सुषमह-
 -रूपाप्समिति सौपुष्टसुखपरामर्शात्—अनुभूतस्य स्मृत्यसम्भवात् । विञ्च
 -सुपुष्टिमिच्छन् जीवः सर्वपीडाकरपदार्थनिवृत्तये सुखकरसौरभपूर्णमृदुतम-
 -श्रमादिसम्पादनाय च यावद्विभव सर्वोऽपि प्रवर्तते । तेन विषयानन्द-
 -मार्गेण परमानन्दरूपाया सुपुष्टौ गन्तुमिच्छतीति सुपुष्टिरानन्दरूपता-
 -न्मीयेतैव । सा च सुपुष्टिरात्मस्वरूपस्यैवामिष्यञ्चवे आत्मानन्द एव
 -सकानुभूयते, तेनापि तदात्मभूतस्य परतत्त्वस्यानन्दरूपत्व स्पष्टं सिद्धयत्यैव ।
 -इत्यमनेकाभिर्मुदितभिर्मूर्ततत्त्वस्यानन्दापरपर्यायरूपता समर्पिता । अथ
 -अकारान्तरेणापि व्याख्यास्याम ।



सत्ताज्ञानानन्दनिर्वचनम्

सत्-चेतना (ज्ञानम्) आनन्द इति रूपत्रयेण ब्रह्मणो ध्याप्ति
 व्यावयन्ति धृतयः ‘सत्यंज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ इत्याद्या । तत्र सत्ताया गर्व-
 त्रानुस्यूतत्वं सर्वैवामुपगम्यते-अस्तीति-प्रत्यस्य सर्वत्रैव आगरुषतया
 सर्वस्यापि पदार्थजातस्य सद्वृत्तयानुभवान् । यत्रापि विञ्चिनप्रतीयते

तत्रापि 'नास्त्येति' सत्ता नञ्बोध्यामावानुस्यूता प्रतीयत एवेति भावा-
भावोभयानुगतत्वं सत्ताया सिद्धमिति । ज्ञानस्य च चेतनेष्वनुगतत्वं सर्व-
त्रैव भवति । सास्त्रदृष्ट्या तु जडेष्वनुगतत्वं सिद्धमिति । वस्तुगत्या
तु जडचेतनयोर्मौलिको भेदो नास्त्येव । जडमपि गामय विपन्न बाल
स्थित धेनवेवदिवन्मतमागच्छते, बालः चार्द्धभय-कृमिहरतामानयते,
मृदपि च कौटिल्यतां गच्छति । धेनव च प्राणिशरीर मुक्ति-मूर्च्छा-
मृत्युं जडतां गच्छतीति । तस्माच्चेतन ब्रह्मण्य सर्वत्रैव व्याप्तम्,
मातृनिद्रावस्थास्वरूपतमावृत तदसाष्टतां गच्छतीत्येव । तदभायरूपी
जडतां जना व्यवहरति । आवरणारगमे तु पुनस्तस्य साष्टनायां चैन-य-
मनुभूयत इति । अत एवातुर्वेदस्य परमाचार्यो महापायदत्तक —

‘संज्ञाय चेतनद्रव्य निरिन्द्रियमचेतनम्’

इति इन्द्रियमात्रमात्रमावाचक चेतनद्रव्योक्त्याने द्वयीति । इन्द्रिय-
रूपेण-परिनिष्ठं मूर्च्छावस्थाव्याप्तीनामेव भवतीति सास्त्रदृष्ट्या
ब्रह्मण्य तां सर्वत्रैवानुस्यूतम् । इन्द्रियं गच्छति पदार्थजात
आविरागतामागच्छत एव, यदि हि ज्ञानविषयत्वं न स्यात्,
तर्हि तस्य गच्छमेव कुतो व्यवहियेत् । ज्ञानविषयता च ज्ञाना-
गच्छता भिन्नस्य दुश्चेति वशात्तद्वेषेण गच्छित्वं नापिद्यम् । विषय-
भावित्वमपि न ज्ञानस्वरूपं नैवाविशत अन्तुगच्छति ‘पश्यान्म’
‘पश्यान्म’ इत्यादिशेषैव ज्ञानस्वरूपं संभितव्यात् । तत्रैव सर्वेति
पश्यान्म विषयतायां ज्ञानस्वरूपं प्रविश्यति स्वस्वरूपेणैव हेतुमान-
स्यान्तुगच्छता-व्यापता, निरावधारः । किं न ज्ञानस्य उचितस्य च
स्वस्वरूपमप्येवैव सास्त्रदृष्ट्या । तत्रैव ज्ञानस्वरूपानुता विराज्यता-

भूता वा विषयता ज्ञान-विषययो सम्बन्ध, अस्वरूपे च स्वरूपसम्बन्ध
वयं स्यादिति विषयस्य ज्ञानस्वरूपता तैरप्यभिव्यज्यते ।

यत्तु विव्रियते-केवलज्ञानस्वरूपत्वे घटपटयो समूहालम्बनज्ञाने
घटगता पटगता च विषयता एकैव स्यात् । ज्ञानस्यैकत्वादिति । तथा च
घटस्वावच्छिन्नपटस्वावच्छिन्नविषयतयोरैक्यापत्तिः । केवलविषयस्वरू-
पत्वे तु स घट इति ज्ञाने सत्ताश-परिस्थामेन घट इति ज्ञाने च विषयो
घट एक एवेति विषयताप्यैकैव प्रसक्ता, तथा च तद्घटज्ञानीयविषयताया
घटज्ञानीयविषयतायाश्चैक्यं प्रसक्तम् । एव नीलो घट इति ज्ञानेऽपि
नीलगुणाश्रयस्य घटत्वजात्याश्रयस्य च विषयस्यैकत्वानीलविषयता
घटविषयता चैका प्रसज्येत । तस्माद् ज्ञानविषयोभयरूपत्वं विषयताया
अभ्युपगन्तव्यम् । विषयतात्त्वमुभयवृत्तीति यावत् । तदेतद् वागाडम्बर-
मात्रम् । ज्ञान विषययोरुभयो समिलितयो पदार्थान्तरत्वाभावेन उभय-
रूपतायामपि ज्ञानरूपता, विषयरूपताचेत्युभयमपि सिद्धमिति द्विविधस्यापि
दोषस्य पुनरपि प्रसक्तिः । द्वित्वादिवदुभयत्रैवपपन्नोति विषयता नैकैक-
स्मिन्नित्यपि न दाक्ष्यते शक्तम् । एको न द्वौवितिवद् घटज्ञानस्य घटो न
विषय इति व्यवहारापत्तेः । समाधीयता वा यथाकथञ्चिन् । उभयस्य
मिलितस्य विषयतारूपत्वे तस्याश्च स्वरूपसम्बन्धत्वे मिलितत्वं स्वरूप
सिद्धमेवेति विषयस्य पार्थक्यं बाङ्मात्रमेव । तस्माद्विषयो ज्ञानरूपमेवेति
भङ्गश्चा प्रतिपादितः भवति । विषयस्य ज्ञानात्पार्थक्ये तत्सम्बन्धो नोपपद्यते
इति च सुस्पष्टं भवति । ततश्च सर्वस्यापि ज्ञानविषयत्वेन ज्ञानरूपत्वाद्-
ज्ञानस्य व्यापकत्वं सुस्पष्टम् । प्रकाशरूपाश्च इह मुख्यं ज्ञानम् । तच्च
विषयेष्वनुस्यूतमित्यग्रे प्रतिपादयिष्याम । तदित्यं ज्ञानस्यापि सर्वपदार्थ-
व्याप्तिरुपपादिता ।

एवमानन्दोऽपि सर्वत्रानुभूतः । प्रियता हि सामानन्दस्य रूपम्, इति प्रागुपपादितम् । प्रियता चेयं सर्वत्रानुभूयता । देशकालपात्रविशेष-
सम्बन्धेन प्रियतायाः सर्वत्रैवानुभूयता । उक्तं यस्मिन् प्रियत्वानावबदपि
शीतकाले प्रियं भवति । शीतप्रधाने च देशे तदैव तत् प्रियं भवति ।
अस्माकमप्रियमपि च अन्यत्रान्तरस्य प्रियं भवति । मनुष्यमात्रस्याप्रियमपि
वृष्ट्यादि क्रमेलवासीनां प्रियं भवति । मनुष्यमात्रस्याप्ययमनुभूयमानमपि च
पुष्पवृक्षादि तन्निष्ठानां वृक्षीणां पक्षरूपभृतीनां चारण्यं प्रियं भवतीत्येव
विचार्यमाणे नास्त्येव तदस्ति, यत्रस्यापि प्रियं न स्यात् । तत्रैव प्रियतायाः प्रे-
क्षान्वयित्वे आनन्दास्यापि सर्वत्रानुगतिः सिद्धेव । नन्वेतु आनन्दविषयता
आनन्दजनकता वा देशकालपात्रभेदेन कथंचित्सर्वत्र सिद्धा, आनन्दाधि-
करणता तु न सर्वत्र चक्रेण शक्या, तस्याः क्षेत्रमात्रमन्येव शक्या ।
अत्रेव आनन्दानुभवाभावादिति चेदनुभवं ज्ञानप्रकरणोक्तरीत्या विषयता
नाम नातिरिच्यते स्वरूपात् । यो ह्यानन्दस्वरूपानुभविष्यती न स्यात्,
तस्यानन्दविषयतापि नैव सम्भवेत् । स्वरूपसम्बन्धविशेष एव विषयतेति
याहीरप्यनुमतस्यात् । ननु ते ते पदार्था आनन्दजनका, न तु आनन्दविषया
इति चेद् आनन्दस्य वेदान्ते नित्यतायाः स्वीकृतत्वेन सगजनकता
दूरापास्तैव । सर्वत्र व्याप्त एवानन्द आधरणभङ्गेन प्रतीयत इति व्याख्या-
तव्यमग्रे । तदित्थं सत्ताज्ञानानन्दानां सर्वत्रानुगतत्वे सिद्धे यदनुगत
तत्कारणम्, यत्रैव अनुगत तत्त्वार्थम् । अनुगतं सुवर्णं स्वानुगम्यानां घटकुण्ड-
लकेयूरादीनां कारणम्, अनुगतामुच्च स्वानुगम्यानां घटकुण्डलसरावादीनां
कारणमिति नियमस्य सर्वत्र दर्शनेन सर्वत्रानुगतानां सत्ताज्ञानानन्दानां
सर्वकारणत्वव्यपमात्मत्वमपि सिद्धमिति वेदान्तिना प्रक्रिया । ते चामी

सत्ताज्ञानानन्दा कयाचिद् दृष्ट्या परस्पर भिद्यन्ते । सत्ता ज्ञानबोध्या, ज्ञानन्तु बोधकम्, आनन्दस्तु ताभ्यां पुण्यमेव । सुखापरस्पर्याय इति पुण्य-पुण्यगनुभवात् । पीवपिपेणाप्येतानि भिद्यन्ते । सत्ता हि द्रव्यगुणकर्मस्वनु-स्यूतामेका नित्या तार्किका आतिष्ठन्ते । दर्शनान्तराणि तु सादृशपदार्थान्तर-स्वीकरणमप्रामाणिकं भग्यमानानि अयंक्रियाकारितामेव सत्तामभ्युपगच्छति, तद्गीत्या क्रियाया जनकोभूता तत्पूर्वावस्थारूपा अविनादाभिधेया सत्ता तिष्ठयति । यस्मिन् यस्मिन् पदार्थे यावत्कार्यकरणसामर्थ्यम्, तत्सर्वमेव बुद्ध्या गृह्यमाण तस्य पदार्थस्य सत्तेति सर्वालिना शक्य एव सत्ता निववतु शक्यते । बलपराक्रमादीनि च तद्रूपाण्येव । ज्ञानन्तु तत्पश्चात्कालिकस्व-दनुभव । पूर्वं किञ्चित् कार्यं दृष्ट्वा तस्य तस्य पदार्थस्य सत्त्व ज्ञायत इति । ज्ञानानन्तरं च तस्य तस्य पदार्थस्यानुकूलत्व प्रतिभासने, ततो मनो विकासो नामानन्द उदेतीति पूर्वापरीभावात्पृथक्त्वमेव तेषां स्वीकृतव्य-भवति । किञ्च विभिन्नत्वेन विचारविषयतामागच्छामानेष्वपि वस्तुषु सत्ता एका अभ्युपगम्यते व्यवहियते, यथा एक एवोष्णीपोऽस्मदग्रे तिष्ठति—तत्र विचारेण अनेकैरल्पैर्वसनखण्डैरयं निर्मित इति तानि वसनखण्डान्यपि समवायिकारणरूपाणि तत्रानुप्रविष्टानि प्रतीयन्ते, तानि च वसनखण्डानि तन्तुनिर्मितानोति तन्तवोपि उपशानतया तत्रानुप्रविष्टा स्वीकार्या एव, ते तन्तवश्च तूलादुत्पन्ना इति तूलस्य तत्रानुगतत्वं च प्रतिषेधेत, तूलेष्वनुगत कार्पात तत्राप्यनुगता मृद को नामभ्युपगच्छेत् । तदेव पृथक् पृथक् पदार्थविषयकाणि पृथक् पृथक् ज्ञानानि तत्र जायन्ति । किन्तु एकमिदमुष्णोपमस्तोति तस्य सत्तामेवामेव सर्वोऽपि व्यवहरन्ति । एवं च प्रावरणरूपा क्रिया तेन क्रियत इति सत्तायां नास्तिभेदः, तेन सत्ता

एवा, ज्ञानत्वनेत्येवमेति संस्थाभेदस्तयो सिद्धः । अद्वैतान्तु पृथक्-पृथक्
व्यवहारा हस्तपादसारनालादगुरुस्तनादीनां समूहः एवा गौः ।
अर्थक्रियाकारित्वं अपि च पृथक् पृथक्वयवेष्वप्यस्ति, चालनस्थानावरोध
प्रतीपातादीनां पृथक्वयवेष्वपि दर्शनात् । वेदादीनां चापि पृथक्वयवैरुत्पा-
द्यमानत्वात्, तदित्यं सत्ताभेदेऽपि गौरित्येकएव प्रत्ययस्तत्र भवतीति संशय
भेदः स्पष्टः । एव कार्यभेदोऽपि प्रतीयते । सन्ति चेन्न पदार्था अस्ति (सत्ता)
सिद्धा, केचिद्भाति (ज्ञान) सिद्धाः, केचित्सूक्ष्मसिद्धा इति वेदान्ति-
भिर्भाष्ययमान आत्मा ब्रह्मरूपः केवलमस्ति सिद्धः, “अस्तौत्येवोपलब्धश्च”
इति सत्तामेव श्रावयति श्रुतिः, न तु केनापि सत् ज्ञातुं शक्यते—

“विज्ञातारं वा भरे केन विजानीयात्”

इति तस्य ज्ञान विषयतायाः समुक्तिः प्रतिपेक्षात् । गिरिगुहादिषु
निगूढाश्च लताद्या ये न केनापि ज्ञायन्ते, अनन्तर कार्याणि तेषां
दृश्यन्ते, ते केवलमस्ति सिद्धाः, सर्वत्र निगूढमनुप्रविष्टा
प्रकाशशक्तिर्न केनापि ज्ञायते, कार्यन्तु प्रकाशादिक तस्या आलोकयते
इति स्वसत्ताकाले केवलमस्ति सिद्धा इमे पदार्था अतिब्रान्तसत्ता-
पदवादानुमीयन्ते । द्वित्वत्रित्वाद्या तस्या दोषलघुत्वादि परस्परापेक्षं
परिमाणम्, देशकालाद्या, सामान्या विशेषाश्च सर्वेषां प्रतीतिसिद्धा अपि
न सत्ता दधति, अर्थक्रियाकारितायास्तेष्वदर्शनात्-पार्यवयेनाप्रतोतेत्येव ।
तार्किकास्तु यत्तेषां सत्तासाधनायापि प्रयतन्ते सोऽयमपदार्थकल्पनाप्रथा-
सत्तेषां अलताङ्गादिवदुपहासप्रयोजक एवेत्यास्ता तावत् । घटपदाद्या-
पदार्थास्तूभयसिद्धा, ते हि विजिघत्सु कुर्वन्ति, ज्ञायन्ते चेति । इत्थं
सत्ताज्ञानयोर्भेदः सिध्यति । ज्ञातव्यमपि सत्ताया क्वचिदानन्दो भवति,

यवचिच्च न भवतीति आनन्दस्यापि भेद सिद्ध्यत्येव । प्रकारान्तरेण तु
 दृष्टिभेदे सर्वेषामेषामभेद एव सिद्ध्यति । ज्ञानविषयो हि ज्ञानात् पृथक्
 न भवतीति प्राक् प्रत्यपीपदाम, ज्ञानविषयश्च सर्वत्र सत्तैव । तत्कथं सा
 ज्ञानात् पृथक् स्यात् । क्षणितरेव सत्तेति सत्यभ्युपगमे ज्ञानमप्येवा शक्ति-
 रिति तस्य सत्तान्तभाव कथं नेष्येत ? व्यवहारेपि नास्ति विशेष तेना-
 नेकधा बहुधा वा व्यवहारे सत्ताया अपि बहुत्वमेकत्वं वा प्रतिपद्येतैव ।
 उष्णोपे विचार्यमाणे यान्यनेकानि ज्ञानान्याख्यातानि, सानि वस्तुतस्तु
 तूलादीनां सत्तामेव गोचरयन्ति इति ज्ञानभेदे विषयभूताया सत्ताया कथं
 न भेद सिद्ध्येत् । गौरित्येकमेव ज्ञानमिति सत्यम्, परं विभिन्नानामवय-
 वानामपि पृथक्-पृथक् ज्ञानमस्त्येवेति कुत सङ्ग्राहः । यत्तु केचित्पदार्था
 केवलमस्ति सिद्धा केचिच्च केवलभातिसिद्धा हरपुष्पादितम् तत्र स्वयम-
 स्ति भातिसिद्ध एव, सामान्यस्य भवद्भिर्भातिसिद्धत्वमभ्युपगमात् । सत्ता-
 याश्च सामान्यरूपत्वात् । भातिपदवाच्यं ज्ञानं च स्वयं सत्तासिद्धम् ।
 तस्यैव सर्वव्यवहारकारणत्वात्, ततश्च स्वयमस्तिर्वदा भातिसिद्धः,
 स्वयं भातिष्वास्ति सिद्धः, तर्हि सरसाध्यान्युभयसिद्ध्यत्येवेति कुत इमे सत्ता
 ज्ञानेऽभिधेयाताम् । पूर्वपरचाङ्काव आश्रयाश्रयिभावश्च सर्वोपि व्यवहार-
 कल्पितो न मौलिक भेदमाघातुमलम् । तस्मात्सूक्ष्मदृष्ट्या विचारे सत्ता
 ज्ञानं वा न परस्परं भिद्येते, यत् सत् तदेव ज्ञायते यच्च ज्ञायते तदेव सदिति
 सत्ताज्ञानयोः परस्परं साध्यसाधनभावव्यवहारेणान्तत एवैव एव पर्यवता-
 नम् । एवमानन्दोऽपि माम्ना भिद्यते । आनन्दोऽप्यनुभूयते, अनुभव-
 विषयश्च नानुभवान् पृथगित्यसद्वृत्तमित्यनुमवापरपर्यायज्ञानरूप एवा-
 नन्दः । अस्तित्वेन चानन्दः प्रतीयते नाभावत्वेनेति सत्ताया अपि एव न

पुण्यम् । अस्त्यस्माकं संपदिति सपदः सत्ता वयमनुभवाम् । तेनानुभवेनैव
 चानन्दमनुभवाम इति वस्तुसत्त्वानन्दः, तदनुभव एव वा आनन्दः, अविज्ञा-
 ताया सपदः सत्तायामानन्दाननुभवादिति त्रयस्याभेद एव सिद्ध्यति ।
 पूर्वापरीमावोप्येयाननियत , पूर्वमुत्पन्नो गृहीतसत्ताको घटः ज्ञान
 विषयतामेति, सतस्तदर्थिनामानन्दः । निर्मातुर्ज्ञानविषयता पूर्वमेवापन्नो
 घटस्तेनोत्पादित सत्ता गृह्णाति, नह्यजानन् कश्चित् कञ्चित्पदार्थ-
 मुत्पादयति “विनायकं प्रकुर्वाणो रक्षयामास आनरम्” इति श्यामापत्तेः ।
 ततश्च पूर्व ज्ञानम्, ततः सत्ता, तत आनन्द इत्यपि क्रमः । स्त्री पुंसयोर-
 नन्वादेव तु घालस्योत्पत्तिर्जायते, ततस्तज्ज्ञानमिरयानन्दपूर्वोऽपि दृश्यते
 क्रमः । सत्ता माम् जीवनम्, न च हर्षारिष्यायस्थानन्दस्य लेशोनापि
 विनाकृत जीवनं सम्भवतीति उक्तपूर्वम् । बुभुक्षितस्यान्नादि ग्रहणेन
 तृप्तिर्जायते । सेय तृप्तिरानन्द एव, सत सत्तारूप जीवनमिति रसस्य
 सत्ताजनकता स्फुटमनुभूयते । अनुभवविशेष एवानन्दः, विषयता सम्बन्धे-
 नानुभवे प्रविष्ट आनन्दोऽपि सन्निति सत्ताविशेष एव, सति सत्त्व एवा-
 नुभव इति नाप्रकृष्टं शक्यतेऽनुभव सत्ताया, ज्ञानमन्तरेण न सिद्ध्यति
 सत्तेति अन्योन्यजनका अन्योन्यमिधुना अन्योन्याविनाभूताश्चेते न कथमपि
 पार्यक्षेपेन निर्वक्तुं शक्यन्ते । तस्मात्त्रयस्यैकं समुद्य भेदप्रतिभासरहित
 रूपमात्मा, विद्वानलितानि च रूपाणि परस्वराविनाभावेन स्थितानि
 त्रीणीत्येव सारः । किं च लोके सत्ता ज्ञान वा नावलम्ब्यमन्तरेण क्वापि
 दृष्टम्, कस्य सत्ता, कस्य वा ज्ञानमिति जायत एव श्रोतुराकाङ्क्षा,
 तदभयोरवलम्ब्य कश्चित्कल्प्य एव, तत्सर्वावलम्ब्य भूतो भूमा रस एवा-
 वलम्ब्य इत्येव वक्तव्यं स्यात् । वस्तुतस्तु रसोऽयं सत्ता ज्ञानयोरप्यनुस्यूतः,

ततोह्यस्माकं सत्तापि सदा प्रिया, सर्वार्थ-समग्रहे सततं प्राणिनः प्रवृत्ति-
दर्शनात् । ज्ञानमपि च सदा प्रियम्, अपरिज्ञातं ज्ञातुं सदैव प्रयत्नदर्शनात् ।

अर्थं प्रियो नोस्ति सदायं लिप्सा ,

ज्ञानं प्रियं नोस्ति सदा बुभुत्सा ।

इति हि सशयोच्छेदवादे प्रतिपादितम् । अर्थसत्ता स्वकीयामविदत्त-
जनो दुःखं याति, बुभुत्सायामबोधे चापि दुःखं याति । दुःखविरोधी चानन्द-
इति सत्तायां ज्ञाने चानन्दान्वयः स्पष्टमनुभवसिद्धः । किं चारभ्य
सप्राप्तादौ नास्ति मे कश्चित्सहाय इति सहायक सत्तामविदन् जनो भयं
याति । सत्यपि सहायके यदि तस्य ज्ञानं नास्ति, तदापि भयं याति
असरपि तु सहायके यदि कश्चित्तदवष्टम्भ्य सन्ति बहुवस्ते सहाया इति
बोधयेत्—तदा तस्य भयं निवर्तते । भयमिदं दुःखम् निर्भयता च सुखमिति
सत्ताया ज्ञानस्य च निर्भयता प्रयोजकत्वेनाप्यानन्दान्वयस्तत्र स्फुटीभवति ।
ततश्च यत्र यदनुस्यूतं तस्य तत्कारणमिति पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रियता-
प्रयोजकं आनन्दापरपर्यायो रसः सत्ताज्ञानयोरपि कारणमिति मुख्यमात्मत्व-
तस्य सम्यगेव व्याख्यायते । एव स्वस्य स्वीयस्य वस्तुनो वा सत्तां विदन्
जनो हर्षं याति, तत्र सत्ता ज्ञाने समाविश्य लीना भवति, न तत्र पृथक्
विद्यते । ज्ञानं चानन्दे समाविश्य लीनं भवति आनन्दमात्रं तु अन्ते
परिशिष्यते । तस्माच्चरस्य यत्राप्ययं, तस्य तत्कारणमित्यपि रसस्य सत्ता-
ज्ञानयोः कारणता सिद्धा भवति ।

इदन्तु स्मर्तव्यम्—सर्वत्रान्वितत्वेन य इमे सत्ताज्ञानानन्दा आत्म-
रूपतया व्याख्याता, त इमे लौकिकसत्ताज्ञानानन्देभ्यो विलक्षणा एव ।
लोके हि सत्ता नाम सामान्यं निर्विरोधं न क्वापि दृष्टम्, न निर्विरोधं

सामान्यं न च सामान्याविनाभूतो विशेष इति लौकिकानामनुभवात् ।
 आश्रयनिष्ठैव लोके सत्ता गृह्यते, विशेषमूलाः व्यास्य एवास्या आश्रया
 इति यावत् । इदन्तु मूलतत्त्ववृत्तया व्याख्यायमाना सत्ता निर्विशेषैव,
 विशेषस्य तस्याभवस्यायामननुदयात् । लोके हि निराश्रया सत्ता न क्वापि
 दृश्यते, इदन्तु निराश्रयैवेति । तस्मात्लोकविसृजणा अलौकिकीयं सत्ता ।
 ज्ञानमपि च लोके विषयप्रकाशलक्षण निर्विषय न क्वापि दृष्टम् । न च
 कर्तृभूताश्रयमन्तरेण, अहमिद आनामोत्याश्रयविषयसहकृतस्यैव तस्य-
 मानान् । इदन्तु मूलतया व्याप्यमान निर्विषयमेव, विषयस्य प्रकाशस्य
 स्थितिस्तस्य तदानीमभावात् । न च तदानीं तस्याश्रयोपि कश्चिदन्योस्ति ।
 लोके हि सविकल्पकमेवज्ञानं ज्ञानतया परिचिन्वन्ति लोकाः, इदन्तु
 निर्विकल्पकमिति यावत् । निर्विकल्पकमपि केवल प्रकारता विशेष्यतानु-
 भवशून्य यादृश सार्विका अभ्युपगच्छन्ति, नेद तादृशम्-तस्य सविषयक-
 रवान्-अस्य च सर्वथा विषयस्पर्शशून्यत्वादितिदमप्यलौकिकम् । एवमा-
 मशोऽपि । अस्त वरणावच्छिन्नचैतन्यविकासरूप समुद्रयानन्द एक
 लीनैरानन्दनाम्ना परिधीयते, अप तु न तादृश, किन्तु अशोभापरपर्यायः
 शान्तिरूप, अरण्यस्य स्वगतभेदशून्यस्य मूलतत्त्वस्य विद्यामार्गमभावात् ।
 सात्त्विकानन्द समुद्रयानन्द इति द्विविध आनन्द । समुद्रयानन्दा लौकिकः,
 अप मूलतत्त्व रूपास्तु सात्त्विकानन्द इत्ययमप्यलौकिक एव । समुद्रयानन्द-
 गदिवह्यज्ञातविशेषसामान्यरूपानन्दमत्ता लोके प्रसिद्धा दुःखता इति
 आस्वादयो, प्रकटास्ते इति यावत् । मूलतत्त्वरूपास्तु सात्त्विकानन्द-
 निर्विकल्परूपज्ञाननिर्विशेषगामायरूपा शृङ्गा, निगूढा इति यावत् ।
 नचास्ता निगूढं प्रकटत्वं वा दूरे, सत्ताज्ञानानन्दसम्पन्न एव तु नाशोप-

पद्यन्ते-सतो भावो हि सत्तेति निर्बुवन्ति वैयाकरणा, भावो नाम धर्मः, सति कस्मिन्निबिदाश्रये तत्र स्थितस्यैव सद्भावत्वात् सत्तापदव्यवहारस्तद्भवात् न तु निराश्रयस्य । ज्ञानमप्यवबोधरूप बोध्यं विना निर्विषयं च ज्ञानपदेन व्यवहार्यम् । विनिष्ठश्चावबोध इति निराश्रयमपि न ज्ञानशब्दो भजति । एवमानन्दशब्देऽपि नदिधातु 'टुनदि समूढौ' इति श्रीपाणिनिना निरुक्तं समूढचभावे कथं प्रसरेत् । तस्मान्नैते शब्दास्तथ युज्यन्ते इति चेन्, सत्यमिदम् । न सत्र कोऽपि शब्दो युज्यते इति प्रागेवा-
 वोचाम । न तु शब्दप्रयोगमन्तरेण निरूपणादि कोऽपि व्यवहारः सम्भवतीति कथञ्चित् काश्चिच्छब्दान् प्रयुज्यमहे । एवमोपचारिके शब्दप्रयोगे लोके य सत्ताज्ञानानन्द-पदभिधेया अर्था, तन्मूलभूतं सत्त्वगुणकं सत्त्वादिभूत-
 मूलतत्त्वमिदानीं, प्रत्यभिज्ञायत इति ते शब्दास्तत्र प्रयुज्यन्ते । सुष्टे पूव न तत्र किमपि लक्षणं शक्यं वक्तुम्, निर्धर्मकत्वात्, इदानीन्तु सुष्ट्या परिचिता वयं यानि लक्षणानि तत्र तत्र पश्याम, तान्येव द्वारोक्तस्य मूलतत्त्वस्यानुसन्धानं कुर्वाणास्तथैव व्याचक्ष्महे-नास्त्यय उपाय इति । तानि च लक्षणानि तदा निगूढानि, सुष्टौ तु प्राशस्त्यानीत्यस्माक-
 मभिप्रायः ।

तत्र सुक्ष्मदृष्ट्या विचारे क्रियमाणे निगूढान्येव मुख्यानि, प्रकटोभूतानि शुक्लपदभिधेयानि तु योगजानीति स्पष्टं प्रतिभासेत ।

तथा हि-सत्तैव प्रथमं परीक्ष्यताम् । सत्ता नाम सामान्यम् । ॥ एव भूमा इति धृतिपुं स्थाप्यते । स्वगतेन केनचित् विशेषेण चिह्नादिना पृथक्त्वस्य ज्ञायमाना घटव्यक्तिः यदा त विशेषमपह्नुत्य ज्ञायते-तदा घटसामान्ये सा प्रविशति, विशेषरूपं सद्ब्यक्तित्वं तदा न भासते, घटसामान्यमेव प्रतीयत इति तद्विषयिणो वृद्धिर्विस्तरः गताः । तदुक्तं चरकमहर्षिणा—

सर्वदा सर्वमावानो सामा य वृद्धिकारणम्,

हासहेतुविशेषश्च, इति

तदनु घटत्वधर्मोऽपि मृत्सामान्यापेक्षया विशेषरूप व्यक्तिभूत गौणोक्तस्य शरावकुड्यादि-सामान्येन यदा विभाग्यते तदा मृत्सामान्य प्रतीयत इति पुनर्विस्तृता वृद्धिः । मृदमपि व्यक्तिस्त्वेन परिकल्प्य प्रस्तरकाष्ठादि साधारण्येन दर्शने पृथिवीसामान्ये मृदादिकं तत्र प्रविष्टम् । एव पृथिवी द्रव्य-सामान्ये प्रवेशिता, द्रव्यमपि च क्रमेण पदार्थापरपर्यायसत्सामान्ये प्रवेशितं केवलं सद्रूपमेव भासते, तदेवान्तिमं निविशेय सामान्यं सत्ता नाम, मेत पर सामान्यं किञ्चिदस्ति, सदातिरिक्तस्वातन्त्र्यदयाच्यत्वात्, सतस्तत्र तिरोभावे च सर्वातत्त्वप्रसङ्गात् । अतएव कुत्रापि विलयासम्भवादिदं नित्यमपरिच्छिन्नं च श्रुत्या 'भूमा' (सवर्णिशया बहुत्वम्) इति पदेन व्यपदिष्टम् । अपरिच्छिन्नस्य विनाशिताया क्वाप्यदर्शनात्, विनाश-हेतोश्च सम्भावनाभावात् । अस्यैवापरिच्छिन्नस्य सामान्यस्य—

‘नघटामात्रसामान्यं निरवस्थात्’ (न्या० सू० २।२।१४) ।

इत्यादौ निश्चयत्वं भगवता श्रोतमेनोक्तम् ।

इदमेव च भगवता कणादेन वैशेषिकदर्शनेऽप्युक्तम्—

‘सामा य विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम्’

इति विभिन्नस्त्वेन ज्ञानमपह्नूत्य समानतया वृद्धिप्रसारे सामान्यं भवति, सामान्ये किञ्चिद्भूमादिकं विशेषं परिकल्प्यते पूवक्त्वबुद्धौ तु विशेष एव मुख्यतया भासते इति बुद्धिरेव सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा तत्तमर्थं बोधयतीति सूत्रतात्पर्यम् । नवीना नैमागिवास्तु द्रव्यादेभ्यः पूवग्भूतं तद्वृत्तिश्च सामान्यं विशेषश्च पदार्थान्तरं परिकल्प्य तस्यानन्तविधता

व्याचक्षाणा केवल बालानां बुद्ध्युपरोहणं प्रयत्नन्ते । दर्शनात्तरेण बोद्धा दिभिर्मत्स्यन्ते चेत्यास्ता तावत ।

एव जगति पदार्थेषु बुद्धिप्रसरेण सामान्यविशेषरूपता प्रदर्शिता । अयमेव तु मूलतत्त्वादुत्पत्ते प्रलयस्य च क्रमः ।

निविशेषमपरिच्छिन्नं सामान्यं मुख्यं मूलम् । सति तु परिच्छेदे विशेषोऽप्युत्पद्यते । परिच्छेदश्चायं मायाकृत इत्यनुपद वैज्ञानिकप्रक्रियया शक्तिनिरूपणे व्याख्यास्यते । परिच्छेद एव विशेष इति व्यतिरिक्तिरिति वा व्यवहारविषयता गच्छति । सामान्यमेव हि मायाकृतेन परिच्छेदेन विशेषता गच्छतीति सामान्यादेव विशेषो सर्वे प्रादुर्भवति निष्क्राम्यन्तीति यावत् । सति च विशेषप्रादुर्भावे सन्नानुगतस्य सामान्यस्य तस्य विशेषस्य चाध्यायविभावतो व्यवहारः प्रवर्त्यते लोकैः । अनुस्यूत सामान्यमाश्रितमिति, विशेषश्चाध्यायमूतः । तत्र सामान्यस्योपलभ्यता । मृत्सुवर्णादि सामान्यं घटकटादिष्वैवोपलभ्यते इति दर्शनात् । तद्विदमुक्तमात्मन आकाशं सम्भूत इति श्रुतेस्तास्य प्रकटतया श्री विद्यारण्यस्वामिना पञ्चदश्याम—

सतो व्योमस्वमापन्नं व्योम सत्तां तु लौकिका ।

तार्किकारण्यगच्छति । मायया उचितं हि सत् ॥

(पञ्चदशी २-६४)

सद्रूपमस्ति सामान्यं मायया व्योमरूपविशेषता गतम् । लौकिकास्तार्किकाश्च व्यत्ययेन सत्ताया आश्रितत्वं व्योमश्चाश्रयत्वं माययैव व्यामोहिता मन्यते इति । विशेषप्रादुर्भावे तन्वृत्तिता गतस्य धर्मधर्मिभावापन्नस्य सत् एव विशेषेण वाचनेन सत्ताशब्देन व्यवहारः प्रवर्तते । स

समानपु बहुपु वतत इति सामास्यपदव्यवहारश्च । मूलतत्त्वे तु धर्मधर्मि-
भावामभवानन्ते धन्दा उपयुज्यन्ते परत प्रवर्तमानैरेव धन्दैव्यवहार-
निर्वाहायमूत्रनस्त्वमपि स्याप्यत इति भूयोभूयोऽनुसंधेयम् । सत्पदमपि
तत्र न लोबित्रया प्रक्रियया सत्तात्थ्यत्वन तत्र धर्मधर्मिभावामभावस्योक्त-
त्वान-ताप्यथक्रियाकारित्वन, अथक्रियादेर्यत्तत्त्वमानस्य तदानामभावात्-
मपि तु अलोकभूतासद्व्यावृत्तिमव बोधयितु सत्पद तत्र प्रयुज्यते
श्रुत्यादिभि । परस्तादुत्पन्ना विशेषतःकृता सामास्यविशेषरूपा सत्ताभेदा
अनिरया एव भवति । परिच्छिन्नस्य नित्यत्वाकभवात् । 'अणारणापान्
महतो महीयानाहमास्य जतोनिहितो शुद्धायाम्' इति श्रुत्या निदिष्टो-
क्तिमो विनैषणोऽणिमानाम्, सोऽपि नित्य, न च स भूम्नातिरिच्यते
अपरिच्छिन्नत्वात् पुष्टया ग्रहीतुमक्षयस्याच्च । यथा हि परममहत्त्वं न
परिच्छिद्यत, तथात्तिममणुरवमपि न परिच्छतु क्षयत । परिच्छिन्नं हि
नाम नियतदिक्कालसम्बन्ध, न चाणिमो दिक्कालसम्बन्ध सम्भवति त्रिषो
दगमो कर्णपरिमाणतया दिक्कालसम्बन्धस्य द्वावयवत्वापत्तेरिति स्पष्टं सारो-
क्तमाध्वरमाभुवादतच्छेदनप्रकरणे । अतएव न स्वबुद्ध्या ग्रहीतुं क्षयते
बुद्ध परिच्छिन्नपक्षप्रवृत्तत्वाभावात्तदिति । यत्तु वैशेषिके परिच्छिन्नाऽपि
परमानुनिश्चितपाम्बुगत, ॥ तत्राम्बुपुत्रमो वेगान्तमाध्यादिषु सपरिवर्त
निराहृतं गहनं परिच्छिन्ने तत्त्वन्वरोपान प्रवर्गयितु प्रथममुक्तिरूप
एव गमनम् । तस्मादग एवावमणोरणोपान्, महत्तदव महायानिति ।
बलपुत्रमव तत्र भूमवमणिमव बलवत्ते यन्ने । तदिष्य दृष्ट्या लोकिहो
गता मायाजगता व्याख्याता ।

गविषयकं ज्ञानं तु स्फुटमव विषयनोपगम् । 'पटोऽयम्' 'पत्रा'म्
इति वदयद्विषयान्ते ज्ञानस्वरूपे, द्वावसो-पत्रागता प्रकाश्या विषया

एकोऽशः, सत्प्रकाशस्त्वपरः, तत्र घटपटाद्या विषया इमे सततं भिद्यते, प्रकाशादास्तु न वदापि भिद्यते । सर्वेषां विषयाणां प्रकाशस्यैकरूपत्वात् । तस्य भेदवाभावात् । अनुमितिशब्दादिषु निरूप्यमाणेषु ज्ञानभेदेष्वपि प्रक्रियैव भिद्यते न प्रकाशात् । वदाचिदिन्द्रियसम्बन्धात्प्रकाशः प्रादुर्भवति, वदाचिन्व लिङ्गपरामर्शात्, वदाचिच्छब्दश्रवणेन गृहीतसम्बन्धस्य वदार्थस्य स्मरणाद्वेति प्रक्रियाभेदमात्रम् । सोऽयं प्रकाशाशो न वदापि विषयेति, न वा तिरोधस्त इति नित्य एषः । सुषुप्तिमूर्छादिष्वपि विषये सहेन्द्रियाद्यसम्बन्धाद्विषया न प्रतिभासन्ते, प्रकाशस्त्वस्त्यैव । तत एवोक्त्यः तस्य 'अहं न किञ्चिदवेदिषम्' 'अहं सुप्त आसम् अहं मूर्छित आसम्' इति स्वात्मसत्तापरामर्शो दृश्यत एव । यदिहि सुषुप्तिमूर्छादिषु प्रकाशो नामविध्यत, कथं तर्हि उत्थितस्य परामर्शरूपं स्मरणम् । अप्रकाशित-पूर्वे स्मरणस्यादर्शनात् । कथं शोथितस्य सामिकृतकायपूरणाय प्रवृत्तिः । मध्ये प्रकाशविच्छेदे तस्य प्रकाशस्य विनाशान्मुपगमे नवोत्पन्नस्य प्रकाशस्य पूर्वकृतस्मरणायमवात्-इति नित्यत्वमेव । इदमेव नित्यं ज्ञानमात्मत्वेन मूलतत्त्वरूपतया व्याख्यातं मुख्यम् । विषयास्तु परस्तादुत्पन्नास्तत्र निविशन्ते चापयान्ति चेति शुक्लसविषयकं ज्ञानं योगजमिति चानुसन्धयम् । ननु प्रकाश्याभावः कस्यायं प्रकाशोऽभ्युपगम्यताम् ? अप्रकाशकस्य च ज्ञानं शब्देन कथं व्यवहारः ? प्रमाणाधीनञ्च ज्ञानमिति सर्वत्र दृश्यते, प्रमाणं जनकं ज्ञानन्तु तज्जगद्यमिति अजन्मे कथं ज्ञानं व्यवहारः ? इति चेत्-न प्रकाशः स्वरूपसत्तायां प्रकाशयमपेक्षते, प्रकाशस्यस्याभावेऽपि सविता प्रकाशते, प्रदीपः प्रकाशते इति समवानः । यावन्ति प्रकाश्यानि स्वसम्बद्धानि, तानि सविता दीपो वा प्रकाशयति ।

आत्मखण्डननिरासः

ये तु लौकायतिका इदानीन्तना वा केचन विभिन्नवादनिरता वदन्ति -
नास्त्यात्मभूतस्य चैतन्यस्य किमपि समष्टिभूत सजातीय मूलम्, नापि
आत्मा नाम कश्चिद् विलक्षणोऽर्थः, अपि तु सयोगजमिदं चैतन्यम् । यथा
हि घर्षुरत्नं वा गुहादिसंयोजनान्मदद्यन्तिर्जायते यथा वा चक्रोपस्यधुरा-
दियोजनेन बह्वनशक्ती रथे उत्पद्यते यथाच धिरवालावस्थितेषु अपरि-
पक्व द्राक्षाफलादिषु उच्छ्रूनतां गतेषु बहवः कृमयो जायन्ते, तेषां
परस्पर भक्षणप्रकृत्या च भक्षक एको महान् कृमिरुत्पद्यते । तथैवशुक्लो-
दितयोर्गर्नाद्येष्वूतिभावमुच्छ्रूनता च गतयोः कृमय उत्पद्यन्ते, तेषां
परस्पर भक्ष्यभक्षकभावेन महत्कृमिरूपमेकं शरीरं जायते इति वृषैवातिरि-
चतात्मेस्वरादि कल्पनेति, तान्प्रति ब्रूम - नैतत्सम्यक् पश्यन्ति
भवन्तः । ज्ञानं स्वविषयान् सृजति, सृष्ट्वा च तान् स्वविषयतां नय-
तीत्यत्र बहून् द्रष्टव्यान् पश्यामः । यथा हि अनिहितेषु नानावदार्थेषु
द्वित्वत्रित्वादिसंख्या ज्ञानमेवोत्पाद्य द्वयादिरूपेण तान् पदार्थान् जानाति ।
संमुखीनयोः पदार्थयोस्तुलना कृत्वा इदं लघु, इदं दीर्घम् इदं स्थूलमेतद-
धेयमेत्यादीनि परिमाणानि ज्ञानमेवोत्पाद्य स्वविषयतां नयति, इदं द्वय-
समानम्, अयन्तु विशिष्ट इति सामान्यविशेषभावो ज्ञानेनैव जन्यते ।
तूष्णीं स्थितस्य मनस्यपि शतशः पदार्था भासन्ते, ते ज्ञानादेव निष्प्रम्य
सर्वत्र प्रतीयन्त इति सर्वेषामनुभवगोचरोऽयमर्थः ।

तदेतदान्तरं जगदित्युच्यते । स्वप्ने च ये दृश्यन्ते पदार्थाः, श्रूयन्ते च शब्दास्ते ज्ञानेनैव उत्पाद्यन्ते—उत्पादकान्तरस्य तत्राप्रसवते । अथ य नश्चन शिल्पी कश्चिदस्मिन् पदार्थं कटककुण्डलादि वा कटचक्रादि वा आस्तरणादि वा समुत्पादयति, त पदार्थं पूर्वं स्वज्ञाने स्थापयति । अबुद्धवं यदि निर्मिषीते, तर्हि अन्यस्यानेऽन्यदेवोत्पादयति । तस्मात्पूर्वमेव स्वज्ञान-स्थितमयं क्रियया बहिः प्रकाशयतीत्येवानुभवसिद्धमुपपत्तिसिद्धञ्च । अपूर्वपदार्थाविष्कारेऽपि तद्वस्तुस्वरूपसंघटनं ज्ञानरूपाया कल्पनाया प्रथममेव कर्तव्यं भवति, अन्यथा यद्येष्टनियतवस्तुनिर्माणं न वदाचित्तमवे-दिति तिल्य आविष्कारेऽपि वा ज्ञानस्थितमेव वस्तु बहिर्निस्सार्यत इति-यावन् । इत्थं ज्ञानस्यार्थोत्पादकता क्षतयो दृष्टवरी । ज्ञानन्तु ज्ञान भिन्नेनाप्येतोत्पाद्यत इति न क्वापि दृष्टम् । दृष्टानुसारिण्येव च भवति रायत्र बहनेति वच ज्ञानस्य परत उत्पत्तिमनुजानीयाम् । ननु गोमया-दिषु बृद्धिवापुत्पत्तिदृष्टान्तेन फलादिषु बृम्पुत्पत्तिदृष्टान्तेन च समर्थितं ज्ञानस्योत्पत्तिरिति चेन्न, विचार्यता मनाम् । गोमयादिभिः फलादिभिर्वा वि नामोत्पादितम्, बृद्धिबन्धं बृम्पादीनां च शरीरमेव ननु । तत्तु गोमयादिवत्त्रयमेव । ज्ञान तु अस्मिन्मानुष्यारेण व्यापकमेव तेषु शरीरेषु भविष्यतिमापेति च ज्ञानस्योत्पत्तिः । 'दृश्यते तु' इत्यादिना ब्रह्मसूत्रवृत्ता भगवता मादरायणेन एतदेव कार्यकारणवैलक्षण्यं दर्शितं यद् गोमयादिषु चैतन्याभिध्यवित्तनं भवति, बृद्धिवादिषु तु भवतीति गोमयाया चैतन्यस्य भावताभावं मोक्षयति, बृद्धिवादिषु शरीरेण तु व्याप्यतीति । ननु ज्ञानस्य चैतन्यादिर्यत्रादिसंज्ञाभिन्नवस्योत्पत्तिः क्वाति केनाप्युत्पद्यता । अत्रमेव ननुरोक्षरोमि, कल्पनागात्रमयमिन्द्रियविशदः, स्पृष्टमनुभूयमाना

शास्त्रोक्तानिरेव कृतो नाङ्गीक्रियत इति चेदवधायतां मन्वा । उत्तम-
 मिदं धैतय निरवयव स्यात्-मावयव वा ? आद्यश्चेन् फलान्नाहि निर-
 वयवस्योत्पत्तिर्न कश्चिद् दृष्टेत्यभिप्रेत्यत्रादेश पर्यवसायम् । साधयवमुरान्न
 षोड, प्रत्ययवर्ध धैतयमित्येवस्मिन्निवि शरीरेभ्योचेतनप्रगङ्गा न चानु-
 भवविशेष । ननु भो दानिाविरोध एव ज्ञानम्-तत्र साधयवत्वनिरवय-
 पव्ययोर्विचार एव नोदयने, न हि दानाविवयवस्य सति, स्वसंवेतु
 ह्यनावरोपयेषु भूतैर्व्येष्टावयवदर्शनादिति चेद् हन्त । सौम दानिाविरोध
 शरीरस्य प्रत्ययवयवमुत्पद्यते-सम्भारमये सर्वस्मिन्नेव शरीरे एकैव वा
 दानिा पर्याप्नोति । भवद्भिर्दृष्टातीवृत्ता मङ्गलवितर्कया मये प्रत्ययवयव
 स्थिता, तथैव प्रत्ययवयव गरि धैतयमरूपा दानिा, तर्हि यदूना चेतनाता
 सर्वथा सामञ्जस्यमेव भवेदिति नियमादर्शनादवयवानां परस्पर विरोधे
 कदाचिदुत्पत्ते शरीरमुपचितमवस्थाम् स्थात्-परस्पर सपर्यवसावयवाना
 कदाचिदुत्पन्नम्येत । दृश्यते तु विभिन्नानामपि शिरोवक्ष उदरादिवाक्तीना
 हस्तपादादीनां च सदैवानुबूला प्रवृत्तिः । उदरायमनाजने शिरस्य
 ज्ञान मार्ग प्रदर्शयति, उरस्या क्रियाशक्तिश्च चेष्टा कारयति, उदर-
 मप्यनेन सम्भृत शिरोवक्ष आदीनाप्यापयति, तत्तत्कौतुकदर्शनाय पादौ
 क्षण्णौ स्थानान्तरं नयत, गमनव्यापृतौ च पादौ चक्षुर्माण प्रदर्शयति
 इत्यादि । सदैवसार्वदिक सामञ्जस्य विभिन्नेषु चेतनेषु न क्वापि दृष्टम् ।
 एक वञ्चन सुस्थ स्थापयितु बहूनामनुचराणामिव प्रवृत्तिरङ्गानामित्यव
 साम्यगनुभवपथमारोहति । सर्वस्मिन् शरीरेऽभिग्याप्तैकेव चतस्यरूपा
 शक्तिरल्पवत इति चेमयञ्चे तर्हि प्रतिनियतकार्यसम्पादकत्वं न घटते ।
 चक्षुषी केवल पश्यत एव, श्रोत्रे तु शृणुत एव, पादौ चलत एव, हस्ते

गृहीत एवेति कुत ? एवेन शक्तिविशेषेण दत्तशक्तीना सर्वेषामङ्गाना
 तयैवार्थवत्त्वं कुतो न प्रादुर्भवेत् । विभिन्नेष्वङ्गेषु विभिन्ना शक्तयश्चेत-
 न्येताद्विर्भास्यन्ते इति चेद्, सामेन चागुप्य दृष्ट वस्तु दक्षिणवर्तुर्न प्रत्य-
 भिजानीयान्—तदेवेदमिति । पूर्वसंस्कारस्य सत्ताभावात् । चागुप्य
 दृष्ट च रयगङ्ग प्रत्यभिजानीयान्—यदेव दूराद् दृष्ट तदेव स्पर्शामीनि ।
 नष्टे चानुभक्तिरिति तस्मिन् तस्मिन्नेते तेनैव सह तज्ज्ञानमस्कारस्यापि
 नष्टस्यादभ्यन्तरं पूर्वदृष्टस्मरण न स्यात्—अथ पूर्वदृष्ट एव न स्मरेत्,
 यदिरस्य चास्मरण न स्यात्, पञ्च पूर्वानुष्ठित कलन च स्मरेदित्यादि ।

इषोर्नियोः सन्तोलाय् (पूर्वं मयेदमन्यथा ज्ञातम्, इदानीं तु सम्यग्
 जानामि इत्यादि) प्रत्यभिज्ञा (तदेवेदमित्यादि) स्मृतिरुच्येति सर्वमस्तमित्यान्,
 एषां विलोमे च सांसारिकाः सर्वं एव व्यवहारा विभुष्येरन्, स्मृति
 प्रत्यभिज्ञायोगत्वात् सर्वव्यवहाराणाम् । मनु स्मृतिरप्येकं ज्ञानम्, तदप्येवैक
 कणेन प्रज्वालितेनाविर्भवतीति चेत्, विनैवकारणं कथमाविर्भवेत्, पूर्व-
 दृष्टस्य सस्कारस्तिष्ठति, तेन कालान्तरे सत्पुद्गलोपवे प्रादुर्भवति स्मृतिः ।
 भवता तु अनुमात्रितदलं तदेव निर्वाणम्, न च तस्य सस्कारोऽप्यत्राहित
 इति च स्मरत् । यथादृष्टकार्यकारणभावोऽपि विना प्रमाणं कथमन्यथा-
 क्रियेत ? तदेन दलं पुनः प्रज्वालितं स्मरति चेत् प्रत्यभिज्ञा तु नैवोदियान् ।
 स्मृतिप्रत्यक्षसमूहरूपत्वात् प्रत्यभिज्ञायाः । स्मृतिरप्यस्य प्रत्यक्षं चान्यस्येति
 कथं द्वयोः सामान्यमो भवेत् ? कथं हि बहुकालात्पूर्वस्याप्यतीतस्य स्मरणं
 कुर्म — बाल्ये मयेदमनुभूतमिति । पूर्वेषु ज्ञानेनेदानीन्तनं ज्ञानं तुल्यमिदं,
 पूर्वमिदं ज्ञातम्, इदानीन्तमेव जानामीति, पुरुषान्तरस्य ज्ञानेनापि स्वज्ञानं
 तुल्यमिदं, स न सम्यग् वेत्ति, वयन्तु सम्यग् जानीमः, इति । तदेतत्सर्वमन्ये-
 कस्मिन्नित्ये द्रष्टव्यं सति नैवोपपद्येत, भीतिकानां कणानामित्येकालं स्थित्य-
 भावात् । स्वप्नस्तु सर्वमेव नोपपाशयितुं क्षम्यत एभिः । विषयासन्निधाने
 वस्तावत्कणानां प्रज्वालको भवत्विति । तदेतदुक्तं महर्षिणा याज्ञवल्क्येन
 यतिधर्मप्रवरणे—

महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि

कोऽप्यैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति

पादं वा को विजानाति पुनः सध्रुवस्य संधुताम्

अतीतार्थं स्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः ॥ इत्यादि ।

सशयतदुच्छेदवादे जीवजगत्सशयवादप्रतिवादास्ये सूतीये स्वप्ने ज्ञानी-
पायिवजीवसिद्धिप्रकरणे च—

य एव निर्धारयते य इत्थं
विचिन्तयन् संशयमातनोति ।
सोऽहं ध्रुवं कश्चिदिहस्ति सत्यं
ज्ञानस्य तरसर्वविधस्य मूलम् ॥ १४ ॥
यस्तोक्तयन् सत्यमसत्यमेकं
निर्धारयत्यर्थमयं स आत्मा ।
नेह मनस्तत्परिणिकं तद्व्यवसा-
न्यस्य जगत् प्रभवेत्तुल्यताम् ॥ १५ ॥
यो निर्णयं संशयमाप्नुवन्ना
तं तं च सत्यापयमान आह ।
सत्यापयमाप्ति यस्तत्तदर्थं
सत्यापयमानो तिष्ठति यः स आत्मा ॥ १६ ॥
गूर्णे स्तने सविध्नं पदेऽप्य शृण्वे
रगृहं कश्चित्तमनसादधते ।
सर्वमनोमिश्रं य एव यपो-
दुष्टुलोत्तिलमादधते स आत्मा ॥ १७ ॥
ज्ञानं न तन् मां स्मृतिरित्य किञ्चिद्
ज्ञानं तपोनदुष्टरित्य माहम् ।
अहं हि तज्ज्ञानमिदं ममत्वं
वदेत्तदाभाति तदुग्निं तदहम् ॥ १८ ॥ इत्यादि ।

विज्ञान्त क्षरीरे स्थितायाश्चैतन्यशक्तेमस्तिष्कवणाना वा बाह्य-
 र्ये कथं सम्बन्ध उपपादेत ?-तेषा बहिर्निगमनासम्भवात् । विषयान्
 रूपादीन् स्पृष्ट्वा सूर्यकिरणा क्षरीरान्तरागत्य ते सबध्नतीति चेत्, ह-
 तं न वस्तुनि क्षरीरान्तरागच्छन्ति, न वा चैतन्यं बहिर्गच्छति, इति विषय
 चैतन्ययो सम्बन्धाभावे सूर्यकिरणमात्रेण कथं विषयप्रकाश इति सर्वथा
 दुरुपपादमिदम् । किं च त एव सूर्यकिरणा सोऽप्यस्तरादिष्वपि गच्छन्ति,
 सप्त कुतो न विज्ञानाख्यो विषयप्रकाशः । क्षरीरान्तस्थिते चैतन्ये
 एवास्ति तादृशो विशेषः, येन तत्रैव ज्ञानापरपर्याय विषयप्रकाशो जायत
 इति चेद, जडेभ्य एव समुत्पन्ने चैतन्ये कथं जडवैलक्षण्यं सम्भवेत् ।
 तस्माद्विशेषमभ्युपगच्छता भवता निरयज्ञानरूप एवास्मा भङ्गपन्तरण-
 स्वीकृत इति नाममात्रे विवादः । भवतु या रूपविषये सूर्यकिरणवाचो-
 युक्तिः कथञ्चित्, तत्तद्वस्तूना वस्तुलप्रलम्बस्थूलाद्याकारा, परस्परमर्थानां
 सयोगः, पार्थक्यं वा, दूरस्थता सामीप्यं वेति सर्वं कथमनुभूयेत नाम
 बाह्येन विषयेण साक्षादसंबन्धे । त्वमिदमनुमिति रूपं ज्ञानम्, रूपकिर-
 णानां वैषम्येण सरङ्गतारतम्येन सर्वमिदमनुमीयत इति यद् धैर्यानिवा
 वदन्ति तदपि नास्तुभवाः कूलम् । रूपविशेषस्य दूरत्वयामोप्यादे परिच्छे-
 दादेकं तुल्यकालमेव जायतेऽनुभवः, अनुमितौ तु पूर्व रूपज्ञानम्, तदनु-
 भ्वास्तिस्मरणम्, तदनु दूरत्वादिज्ञानमिति क्षणभेदोऽनुभविष्यद् एव
 कल्प्येत । मम तु विगुरात्मा चक्षुषा द्वारेण विषयं सबद्धं सब ज्ञानाति
 युगपदेवेति सर्वमुपपद्यते । किं च न केवलं प्रत्यक्षमेव ज्ञानम्, अनुमिति-
 गन्धाद्या बाह्यविषयका कथमुपपद्येत् ? कणप्रज्वालकस्य विषयसम्बन्ध-
 स्थाभावात् । पूर्वनिर्जितं संस्कारविशेषोऽपि कणविशेषं प्रज्वालयतीति

चेद भवतु नाम तेन सस्कारेण पूर्वदृष्टस्य बह्वेधर्मस्य च स्मृति, इदानीन्तु
सन्निहिते प्रदेशेऽग्निमनुष्याय तत्र प्रवर्तमाना वयमग्नि यत्प्रभामहे तत्र
सन्निहिते प्रदेशे वह्निमान कथमुदयेत ? तस्मान्ने वह्ने पूर्वदर्शनाभावेन
सस्कारस्याप्यभावात् । विषयेण वह्निना सह चक्षु सम्बन्धस्य चानन्तर-
मुत्पत्तिसम्भवात् । किञ्च नवोनेष्वाविष्कारेषु तत्र तत्र ता ता शक्तिमनुष्याय
तज्जातीयमन्यदपि महत् कार्यमनेन संपादयितुं शक्यमिति क एतद् व्यवदा-
पयति ? यथा धाण्यधानाविष्कारा निरुद्धस्य पात्रस्यानेकपरि स्थापितस्यो
त्प्लवनम् दृष्ट्वा धाण्यशक्तिरनुमिता, परमनया शक्त्या बृहत्तरा स्पलशक-
टिरव यन्त्राणि संयोज्य परिचालयितुं शक्यत इति केन कल्पितम् ?

सादृशस्य सस्कारस्य पूर्वमभावात् । शब्देनातिलक्ष्या सूच्या प्रकम्पन
दृष्ट्वा शब्दे परिचालनशक्तिरनुमितास्तु, परमेव यन्त्राणि संयोज्य काला-
न्तरेऽपि स एव शब्द श्रवयितुं शक्यत इति क एतत् कल्पयित्वा फोनो-
ग्राफयन्त्रमाविष्करोति । तस्मादेकस्य द्रष्टुर्नुभातु कल्पकस्य च स्वरस्या
भावे किमप्येतत् कथमपि शोषयते । ननु भवत्स्वीकृतोऽतिरिक्त आत्मा
यथा सर्वमेतत्कल्पयति तथास्माकं भूतसंयोगश्चैतयाह्य शक्ति
विशेषोपि सर्वमनुसंधाय कल्पयति इति चेद् वाच्यम्, पर स शक्तिविशेषस्तु
सर्वेष्टेव चेतनेषु विशेषतो मनुष्येषु तु सर्वत्र सम्बन् एव स्यादिति सर्व
एव तमाविधानाविष्कारान् कुतो न विधातुं शक्यता ? कस्यचिद् बुद्धिपा-
टवम्, कस्यचिद् वलबाहुल्यम्, कश्चिदुपनोपार्जनोपायानेव सर्वाधिकान्
जानानि, कश्चन नवनवा कला कलयितुं श्रवीण इति वेंपम्य कुत स्यात् ।
यद्यद् येन सिद्धित तत्रैव तस्य पाटवमिति चेत, समानमधीयाना शिक्षमाण-
नामपि न सर्व आविष्कारारो भवन्ति, कश्चिदेव तु तथा श्रवीणो भवतीति

प्रमापाटर्षे वस्यचिदेव कुतस्त्यम् ? समानयोरेव रजोवीर्ययोः सर्वत्र
 पतन्त्योत्पत्तिवारणत्वेन वारणवैषम्याभावे कार्यवैषम्यस्य मुतरा दुष्टापा-
 दत्तान् । रजोवीर्ययोरपि मानापितृजाः संस्वाराः संश्राम्यन्तीति तु न भवता
 यक्तुं शक्यम् सादृशानां संस्काराणां प्रत्यक्षादिभिर्गृहीतुमशक्यत्वात्, अदृष्टस्य
 च भवतान्मुपगमात् । अदृष्टमपि स्वोक्तिर्यते चेद् आत्मभूतस्य नित्य-
 ज्ञानस्यैव स्वोचारे को नाम विवादः ? मातापितरौ च परत्वात् वस्तु न
 शपनावभूताम्, तदपि पुत्रेण विशय सम्पाद्यते इति च पुनरपि भवन्मते
 नुपगन्तमेव । मम तु नित्यस्यात्मनोऽनवरतं शरीरान्तरग्रहणपरम्पराया
 अनादित्वेन पूर्वपूर्वसंस्वारवशादग्रे संस्वारपाटवेन सर्वमपि वैषम्यं
 गूढपादं भवति । यदि भवतापि चैतन्यरूपा शक्तिरेव नित्या सर्व-
 संस्वाराधारभूता धोपगम्यते, तर्हि स एवास्माकमारमेतिकाममानेऽय
 विशादोऽकिञ्चित्त्वर एव प्रसक्तः । येऽपि च वदन्ति भवतु नाम
 ज्ञानमतिरिक्तः पदार्थः, परं तस्य नित्यत्वं तु नाभ्युपगन्तुं शक्यम्,
 अस्मत्-ज्ञानस्य शणित्वानुभवेन ज्ञानमात्रस्य क्षणिकताया एवानुमानादिति
 तेऽपि पूर्वोक्तया स्मृत्याद्यनुपपत्त्या नित्यत्वं द्योयनीयाः । किञ्च अस्मज्ज्ञानेन
 यथास्मदन्तरं जगदुत्पद्यते, यथा बहिर्जगदिदं येन ज्ञानेनोत्पद्यते तदपि
 विभु ज्ञानमंगीकर्तव्यमेव । अन्तर्जगति बाह्यजगतश्चेदमेव स्फुटं वैलक्षण्यम्
 यदस्मदीयान्तरं जगदस्माभिरेवानुभूयते, न तत्र परस्य सम्प्रतिपत्तिरस्ति,
 अन्येन तस्याज्ञातत्वात् । अन्यस्य चान्तरे जगत्परस्माकं सम्प्रतिपत्तिर्विप्र-
 तिपत्तिर्वा नास्ति तस्यास्माभिरज्ञानात् । बहिर्जगति तु अस्त्यस्माकं
 सर्वेषामपि सम्प्रतिपत्तिः, जयं पर्वतः, इयं नदी, एतन्नगरम्, इत्यादी
 सर्वेषामेवैवविधानुभवात् । यं पदार्थमाशास्महे तदस्माकं ज्ञानदिष्टमस्म-

दन्तर्जगति तिष्ठत्येव, किन्तु न तेन तृप्तिर्यदेति, बहिस्तु यदा तत्प्राप्यते
 तदा भवत्यानन्दस्तृप्तिश्च । आशामोदकै रसवीर्यविषावादि न दृश्यते
 जायमानम् । बहिर्जगत अन्तर्जगति प्राप्तैस्तु तै सर्वमिदं जायत इति
 बहिर्जगतापलमितु दावयम् । तदपि तु ज्ञाननिष्ठमेव बहिराविर्भूतम्
 इति प्राक् प्रदर्शितया प्रक्रियया स्वीकार्यमेव भवेत् । यत्रास्माभि सर्वे
 सम्प्रतिपन्न वा दृष्ट्वेवास्माभिर्गुह्यमाणमिदं सर्वमन्तर्भूतम्, तदेवंश्वर
 ज्ञानम्, ईश्वररूप ज्ञानम्, मूलतत्त्वरूप ज्ञानमिति वा कथयाम । तच्च
 विभु नित्यञ्च स्वीकर्तव्यमेव, तस्मिन्नपि प्रदेशे कस्मिन्नपि च काले जगतः
 सर्वथा अभावानवगते । यत्रापि महाप्रलयोदौ जगन्नास्ति, तत्रापि बहिर्भा-
 स्तीत्येवता तात्पर्येण सदभावे गिगद्यते । तस्मिन् मूलभूते तु ज्ञानेऽतर्नि-
 हितमस्त्येव, अन्यथा कथं प्रादुर्भवेत् । अभावोऽपि च जागत्ताना पदार्थानां
 जगद्यन्तर्भूत इत्यभावसत्त्वेऽपि जगदस्त्येव । देशकालावप्यस्माभि
 प्रत्यभिज्ञायमानो जगदन्तर्गतोऽस्ति तस्मिन् प्रकाशरूपे मूलभूते ज्ञाने स्थितौ
 न तत्परिच्छेदायाः भवत । प्रकाशाद् बहिर्भूतयोर्देशकालयोऽप्यसत्त्वा-
 पत्तेरिति देशकालापरिच्छिन्नत्वरूपे विभुत्वे नित्यत्वे ■ तस्य न कोऽपि
 विदाश्चादसर ।

तदित्य मूलभूत नित्य मुख्यं ज्ञानमुपपत्त्या विवृतम् ।

ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपत्रिपुटीप्रादुर्भावः

अनन्तरं निरूपयिष्यमाणा मायाख्या धर्मितर्मदा सत्तावदिदं ज्ञानमपि परिच्छिनत्ति, तदात्र ज्ञाता, ज्ञानम्, ज्ञेयमिति त्रिपुटी प्रादुर्भवति सामान्यरूपा सत्ता विशेषात् प्रादुर्भाव्य माया परिच्छिनत्तीति प्राग् व्याख्यातम् । इह तु ज्ञानं परिच्छिन्दतो विभुत्वस्वभावस्य ज्ञानस्य विरोधितय सा अज्ञानमित्यभिधीयते । इदमज्ञानमेवामिलय्य पुराणेषु बहुत्र सर्वतः पूर्वमविद्यासर्गएव विव्रियते । तदुक्तं लिङ्गपुराणे पञ्चमोऽध्याये—

यदा स्रष्टु मर्ति चक्रे मोहश्चासीन्महात्मनः ।

दिजाश्चाबुद्धि र्वन्तु ब्रह्मणोऽभ्यक्तस्तम्भनः ॥ १ ॥

तमो मोहो महामोहस्तामिस्रश्चान्धकृजितः ।

अविद्या शेषा प्रादुर्भूता स्वयंभुवः ॥ २ ॥

यद्यपि अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष, अभिनिवेश इति तमो मोहादिपदवाच्यानि पञ्चपर्वाणि तामसबुद्धिविकारा बह्वर्वाणि प्रादुर्भवन्ति, परं सर्वेषामैतेषां मूल ज्ञानसंकोचकमज्ञान प्रथममेव प्रादुर्भवति । तद्विना सृष्टेः प्रादुर्भावासम्भवादिति तात्पर्यमवसेयम् । अविद्येवेमज्ञानपदामिलप्या । अज्ञानमिह ज्ञानविरोधिभावरूपमेव विवक्षितम्, न तु ज्ञानाभावमात्रमिति निरूपितमेतद्वेदान्तग्रन्थेषु विस्तरेण सूरिमिः । सत्तावद् ज्ञानमपि न वस्तुतः परिच्छिद्यते, अपि तु अपरिच्छिन्नमेव मायया परिच्छिन्नवदवमासत इति न विस्मर्तव्यम् । अज्ञानख्या माया ज्ञानमावृणोति, तदुक्तं भगवद्गीतायु—

“अज्ञानेनादृतं ज्ञान तेन मुह्यति जगत्तव”

—इति ।

आवृत्तं तु ज्ञानं सकोचं गच्छति इति स्वाभाविकमेव । आगमशास्त्रे
तु प्रकाश इत्याख्याते ज्ञानरूपं परमशिवं स्वातन्त्र्येण स्वेच्छयैव सकोचं
गृह्णाति । अन्यस्य तत्सकोचसामर्थ्यासम्भवादिति व्याख्यायते । तस्याप्यत्रैव
तात्पर्यम् । स्वातन्त्र्यस्य स्वेच्छायावच्च शक्तिस्त्वेनैवोपगमात् । मायाशब्दस्तु
तेषामवरकक्षाके तत्त्वे निरुद्ध इति सज्ञानमेवमात्रमिदम् । भवति च
तच्छास्त्रेऽपि द्वेधा मायापदप्रयोगः । स्वातन्त्र्यरूपा मूलभूता शक्तिरपि
क्वचिन्माया पदेनाभिधीयते, ईश्वरदाक्ते शुद्धविद्याया महामायापदेन
प्रतिष्ठाया अनन्तरमुद्भूता मोहजननी अवरशक्तिरपि च मायापदस्य-
पदेश्येति मूलभूतया स्वातन्त्र्यरूपया मायया ज्ञानरूपस्य परमशिवस्य
सकोचं सम्पाद्यत इति न किमपि विरुद्धम् । यच्चेदमावरकमज्ञानमाख्यातम्
तदपि ज्ञानानात्कन्तं भिद्यते । ज्ञानविरोधितया तदपि वयं जानीम इति
ज्ञानविषयतामापन्नं वयं ज्ञानाद्भिन्नं स्यात् । ज्ञानादत्यन्तं भिन्नं हि
न ज्ञानं विषयं सम्प्रतीतिं प्राप्तेनाशोचाम । तस्माज्ज्ञानमेव मायावशेन
स्वरूपरूपमेवावुणोति इति आगमशास्त्रोक्ते स्वातन्त्र्य एव पयवसानम् ।
अतएव जगति दृश्यमानं ज्ञानविरुद्धमज्ञानमपि बुद्धिवृत्तिरित्येव
साक्षरताख्यातम्—

अप्यवसायो बुद्धिधर्मोऽज्ञानविराग ऐश्वर्यम्,

सात्त्विकमैश्वर्यं सामसमस्माद्विश्रयानम् ।

—इति ।

धर्मो ज्ञानवैराग्यमैश्वर्यमिति चत्वारि बुद्धे सात्त्विकानि रूपाणि । अधर्मं,
अज्ञानम्, अवैराग्यम्, अनेश्वर्यम् इति तु चत्वारि तापगानि बुद्धेरेव

रूपाणि इति । यद्यपि अज्ञानपदेनात्र अन्ययाज्ञानमेवान्वयते व्याख्याकृत ,
 तथापि तुल्यन्यायाद् अज्ञानम्, अन्ययाज्ञानं चैत्युभयमप्यत्र सग्राह्यता-
 मर्हति । एव जगदन्तर्गतमज्ञानं यदा ज्ञानस्यैव रूपांतरम्, तदा मूलभूत
 मज्ञानमपि तथैव मन्तव्यम् । भवतु नाम, अनिर्वाच्य सर्वमिदं वेधलमृत-
 ऋभरया प्रशया समाधौ ग्राह्यमिति किन्तत्र वान्विस्तरेण । इदन्त्वप्ये शक्यत
 व्याख्यातुम्—यत्सकुचितमिव यदा ज्ञानं मयांशबन्धे पतितमिव तदा तत्र
 मध्यविन्दुरपि समुन्नेतुं शक्यो भवति, यो नाभिक्नेशादिपदं श्रुतिस्मृत्या-
 दिष्वभिधीयते । अपरिच्छिन्ने हि न नाभि समुन्नेतुं शक्य , परिच्छेदे तु
 नाभिर्नाम मध्यविन्दुर्गृह्यत एव प्रयासेन । सर्वस्यापि च वस्तुन केन्द्र-
 समीपे घनोभाव , विप्रकर्षे तु विरलता दीपशिखादीनामिवेत्यनुभव सिद्ध
 प्रज्ञानुपायम् । तथा च यत्र घनोभाव , स ज्ञानघनो ज्ञानरूप आत्मा
 व्याप्यते । यत्र तु विरलता तदात्मनो रश्मिभूत ज्ञानमाख्यायते सकोष-
 वशात् ज्ञानेन परित्यक्तं च प्रदेशं ज्ञानादाविर्भूतास्तदशा ज्ञेयभूता विषया
 आक्राम्यातीति ज्ञान-ज्ञानज्ञेयरूपा त्रिपुटीय निष्पन्ना । इदमेवाभिप्रेत्य
 श्रीरामानुजीयादिवैष्णवदशनेषु आत्माणुरूप , तद्वदिभूत ज्ञानं च सर्व-
 शरीरव्यापि व्याख्यायते, सोऽयं परिच्छेदः कृत एव काल्पनिको ज्ञानज्ञान-
 भेदः । यच्च विभुं कश्चिद्वस्तुतो वा अवभासरूपेण वा परिच्छेदं नीयते,
 तत्सर्वं परिच्छेदं विमिशापरिच्छिन्नतां शन्तुमोहत इति प्रकृतिसिद्ध-
 भिदम् । ततश्च परिच्छेदं प्रापितं ज्ञानमपोद सततमेव प्रसरत्परिच्छेद
 दूरीकृतुमेवेहेते, तत एव विषयानिदं सततमभिव्याप्य स्वात्मनि नेतुं
 प्रयतते । यावच्च ज्ञानं प्रसरति, तावदज्ञानमप्रसरति । तेन यत्पूर्वमज्ञातम्,
 अर्थादज्ञानविषयीभूतमासीत्, तत्त्वमेव ज्ञानविययतामायायत इति

सर्वेषामनुभवगोचरीभूतोऽयमर्थः । अध्ययनम्, उपदेशप्रवणाय—इत्याद्या
अज्ञानापसरणस्यैवोपाया स्वप्रसराय ज्ञानेनैव समायोज्यन्ते । तैश्च ज्ञान
प्रसरोपि स्फुटमनुभूयते । इन्द्रियद्वारेणापि ज्ञान प्रसरति प्रसरोऽयं नाभि-
नवज्ञानोत्पाद अपि तु अज्ञानावरणदूरोकरणमिति नैतद्विस्मर्तव्यम् ।
इदमज्ञानापसरणमेव ज्ञाततोत्पत्तिरूपेण भीमासका व्यवहरन्ति इति वर्णन-
प्रक्रियामेदमात्रम् । यत्र च ज्ञानप्रसरनिरोधस्तत्र जिज्ञासाया अनुपशमे
दुःखमनुभूयते । एव प्रसरदिदं ज्ञानं यदा पुनरपरिच्छिन्नं भवति, तदेव
मायावरणाग्निनोके मुक्तिराख्यायते इति समूहमनुसन्धेयम् । सोऽयमन्ते
त्रिपुटीविमोक्तः । सर्वे जगद् व्यवहारान्तु त्रिपुट्यैव निरुह्यन्ते । इदानीं
हि वयं विषयसबलितमेवज्ञानं प्रतीमः, विषयविनाशितं ज्ञानस्वरूपमेव न
सम्भवतीति परिचिनुमः, तदेतत्सर्वं विजम्बितं मायायाः । इत्थं मूलभूत
ज्ञानं मुख्यम्, अस्माभिः परिचीयमानन्तु योग्यमिति विस्तरेणोपपादितम् ।

एवमानन्दोऽपि विवेक्यः । सान्त्थानन्द एव मुख्यः, समुद्यानन्दस्तु
योगजश्चानित्यश्चेति । ध्यानन्दरूपो विमुरात्मा मूलतत्त्वम् । यमा हि
सदशस्य सकोचो ज्ञानाशस्यावरणं च मायायाः प्राग्ग्याख्यातम्, तयैवा-
नन्दाशोऽपि मायाया आश्रितः, सकोचमापद्यते वा । आवृतं सकोचमञ्चञ्च
स्वभावता परिच्छिन्नं स्वस्वरूपमेवाप्तुमीहते इत्यनुपदमिदमुक्तं ज्ञान
प्रकरणे । तयैवानन्दाशोऽप्यपरिच्छेदमाप्तुं बद्धितुमीहते । तत एव
सर्वोऽपि जगत् पुत्रादिकुटुम्बस्य घनगृहमूल्यादितपदश्च वृद्धिमेवाभिका-
ङ्क्षते—तत्रैवधानन्दमगमिन्यते । दुर्दैवान् सम्पन्ने च कुटुम्बसम्पदादि
हासे दुःखमनुभवति । श्रुतिरप्येतदवाह—

“यो वै भूमा, तत्सुखम्, यदस्त्वं तद्दुःखमिति ।”

बीजचिति, देवचिति भूजचिति, पुत्रालयादिभूमिगृहादिसम्पत्तेति पञ्चमो व्यावहारिकस्य आत्मनो व्याप्तिर्वाख्यायते । यदा हि वाचि-
दभिनवातपद् भूहारामादिक वा घन वा पुत्रादि वा लभत,
तदा सत्सर्वमप्यात्मनि प्रवेशयितुं शरो व्यावहारिक आत्मा प्रसरति,
सोऽयं विज्ञातापरपर्याय आत्मनः प्रसार एव समुद्यमानन्द । स चोत्कृष्टेन
'मनसा गृह्यते सर्वेणपि जनेन, "आनन्दमनुभवामीति" सर्वेषामप्यनु-
भवसायात् । सोऽयमानन्दानुभवः कञ्चिदेवबाल भवति, अनन्तरं तु
तद्वस्तु स्वीयतामापद्यति, तथापि प्राप्तिकाले य आनन्दानुभवोऽभूत्
स न स्थायी भवति । तृप्तिस्तु अनुभूयते, तृप्तिर्नामय गृह्येभावः शास्त्रेण
एव शक्यते वक्तुम् । अप्राप्तप्राप्तौ चेतसः सत्तासः, अनन्तरं तु आत्मनि
गमिते तस्मिन् वस्तुनि आत्मनः स्वाभाविकी तृप्तिरेव, न तु मानसोत्सास
इत्यनुभवपथं नापाति स आनन्दः । यदि तु पुनः कदाचित्तद्वस्तु अपह्नियते
तदात्माङ्गप्रच्यवनाद् दुःखमुदेति । इत्थं च यदि सर्वमपि जागत वस्तु-
जातमात्मनि प्रविष्टं स्यात्, तर्हि अपूर्वप्राप्तरनवसरात् समुद्यमानः न उदेत्
नैवावसरः लभत इति मुक्तौ समुद्यमानन्दो न्यायदर्शनं प्रत्याख्यायते, तथा
दृष्टौ समुद्यमानन्दस्यैवानन्दपदेन बोधतात् ।

वैदान्तिनस्तु शान्त्यानन्दमेव मुख्यमानन्दमवत इति शेषा सिद्धान्ते
भक्ति परमानन्दात्मिका । प्राप्तव्यवस्थाभावनं चेतसि चाञ्चल्योदयावस-
राभावात्, मुक्तस्य सर्वात्मभूतत्वेन न तस्याप्राप्तं किमपि विद्यत इति
वस्य लिप्तया चाञ्चल्यमुदेत् । कस्य वा प्राप्त्या समुद्यमानन्दो जायताम् ?
किं च शरीरेन्द्रियादिविरहेण शुद्धस्यैवस्यासृष्टस्यात्मनो नित्यस्यैव मुक्तौ
परिशेषादशक्तिच्छिन्नतापि न सम्भवतीति दुःखस्यापि नास्ति प्रसङ्गः ।

स्वर्गादी तु उत्तरोत्तरमुत्तरेर्जायतेऽभिलाष इति तत्र समुद्रयानन्दोपि,
तत्तत्तापद्विच्छेदे दुःखमपि चानुभूयत एव । समुद्रयानदापेक्षया शान्त्या-
नन्द मुख्य मत्तैव चास्त्राणि स्वर्गाद्युपेक्ष्य मोक्षार्थेव प्रयतने मनुष्यजन्म-
साफल्यमुपदिशति । लौकिकानामपि चास्त्येवमेवानुब, अतएव सवविध-
समुद्रिभाजोऽपि अनवरतमैन्द्रियव्यविषयानुपभुञ्जाना अपि तानुपेक्ष्य
सुषुप्तिमभिवाञ्छत्येव । सुषुप्तौ हि चास्त्यानन्द यदि समुद्रयानन्दापगमा
मुद्यो न स्यात् न तर्हि इन्द्रियग्राह्यान् विषयानुपेक्ष्य सुषुप्ति कश्चिद-
भिवाञ्छेत् । वाञ्छति तु सर्वेऽपि प्राणिनः । ततश्च शान्त्यानन्दस्यैव
मुख्यता सिद्ध्यति । तत्रैवाततो निलीयते समुद्रयानन्द । त नैतदेव
प्रतिभाति यत्पणिक स समुद्रयानन्द चास्त्यानन्दे निलीय स्थित ।

अपरे तु समुद्रयानन्दस्योत्पत्तिमपि चास्त्यानन्दादेव व्याचक्षते ।
नरचन्द्रस्तुन आकाशा यदा चेतस्युदेति, तदा तद्व्याञ्चेतसि वाञ्छस्य
जायो । यदि कश्चिन्मनुष्य स्वयोग्यमधिकाराद्यभीप्सति, तर्हि यावन
लभ्यते तोऽपिवाह तावच्चाञ्चन्य तस्य मनसि वर्धत एव । इतस्ततो
यथाशक्य स विवेष्टे, कुत्र मद्योप्य स्थानमिति समाधारपत्रेषु प्रत्यहमवलोक-
यति, जनान् पृच्छति, अपिहारिणोऽनुगच्छति, भोजनशयनाद्यपि तस्मै
न रोधते । यदा तु देवान् तत्र कुतश्चिद्वृत्त प्राप्यते 'निमुक्तो भवान्
नस्मिन्विषयपद' इति, तदा तच्चाञ्चन्य चेतसो निवर्तते । निवृत्तचाञ्चल्ये-
स्थिते च मनसि आनन्दरूप आत्मा प्रतिबिम्बितोर्येव तस्यानन्दानुभव
सिध्यति । समुद्रयानन्द आत्ममूतस्य चास्त्यानन्दस्यैव प्रतिबिम्बभूत-
इति तत्र एव निष्पन्नः । एवमेव सर्वज्ञानन्दानुभवेऽपि शुश्रूषमालोचनीयम् ।
तदेतदुक्तं महाविदुषा भर्तृहरिणा—

तृपाशुप्यस्यास्ये विधात सलिलं स्वादु सुरामि
 क्षुधाते सन् शालीन् कवलयति शाकादिवह्निमान् ।
 प्रदीप्ते कसमाग्नौ सुददृशरमालिङ्गति वधूं,
 प्रतीकारो व्याधे सुरामिति विषयस्येति जनः ॥—इति ।

सर्वं सुखापरपर्याय समुद्धानन्दो दुःखाभावमात्रमिति पञ्चतत्त्वम् ।
 दुःखक्षोभचाञ्चल्यादीनामभावश्च प्रसादापरपर्याय शान्तिरूप एवेति
 शात्पानन्दादेव समुद्धानन्दस्योत्पत्तिः, तत्रैव च लय इति तत्सर्वैक्यं
 परिणति स्पष्टतया सिद्धा । अनयाऽपि प्रक्रियया आत्मनो रसरूपता
 स्फुटीकृता । लौकिकास्तु समुद्धानन्दमेव परिचिन्वन्तीति लोकसिद्धमर्थ-
 मनुवदितुं भगवता पाणिनिना 'दुर्नादि समुद्भौ' इति धातु पाठे पठितम् ।

सदित्य मूलतत्त्वस्यांशरूपेण जगत्सर्वेषु पदार्थेषु सच्चिदानन्दा
 व्याख्याता । तेन लोकसामान्यपरिचितेभ्य सत्ताज्ञानानन्देभ्यो विलक्षणा.
 तेषां जनना अलौकिना निगूढतया कृष्णपदामिधेया इत्यपि स्फुटीकृतम्,
 एषु च सत्ताज्ञानानन्दशब्दप्रयोगो असद्रूपता परप्रकाश्यता क्षोभचाञ्च-
 ल्यादिव लक्षणा च व्यावर्तयितुमेव क्रियते, न तु सत्ताभ्यस्तत्वादिनेऽपि
 तत्तद्विवेचनेन लब्धम् । इमामेव प्रक्रिया मनसि निधाय श्रीशङ्कराचार्या-
 श्चभावरूपतामेवा व्याकुर्वन्ति, श्री रामानुजाचार्याश्च परमनन्दरूपस्य
 परमेश्वरस्यालौकिकगुणत्वमेवा व्यापयन्ति । लौकिकान् सुकलतपोवतान्
 सच्चिदानन्दाश्च लक्ष्योक्त्य धोवत्लभाचार्या परतत्त्वाद् भगवत् उत्पत्ति-
 मेवा व्याचक्षते इति सर्वमिदं निरूपणप्रक्रियाभेदमात्रम्, न तु वस्तुगत
 कोष्माचार्याणां विरोध इति सम्यगेतस्सुधीभिर्विमाव्यम् । एवावता परि-
 करेण मूलतत्त्वस्यानन्दरूपतामुपपाद्य रसशब्दप्रयोगस्तत्रसमर्पितः ।

सोऽयं रस सर्वस्यास्य प्रपञ्चस्य मूलतत्त्वमिति सिद्धम् ।

वैज्ञानिक-प्रक्रियाया शक्तिव्याख्या

अथ श्रोगुहचरणानां वैज्ञानिकी समन्वयरूपा प्रक्रियामवलम्ब्य शक्ति-सत्त्वमपि व्याख्यायते । एतादृशमस्तम्भमेकसत्त्वं परिणन्तु नय समर्थमिति शङ्का व्यपनेतु श्रुतिपुराणादिषु अग्निं स्वीकृता । इयं शक्तिर्बलपद-व्यपदेश्या भवति । बलम्, शक्ति, क्रिया इत्येकैवावार्थोऽवस्थाभेदेन भिन्नं दार्ढ्यपदिश्यते ।

किञ्चिदकुर्वद् आध्यात्मिकरूपं प्रसुप्तमिव यावद्भवति, तावद्वल-मिष्युष्यते । जागरितं कुर्वद्रूपतां गतं तदेव शक्तिपदार्थमव्ययं भवति । कार्यरूपेण परिणतं तु तदेव क्रियापदव्यपदेश्यम् । यथा बिद्युति विद्यते प्रकाशनसामर्थ्यम् परं तद्विद्युदभिन्नं प्रसुप्तमिव यावद्भवति, तावद्वलमेव सत्पुष्यते । तारयोगेन काचादिविल्लनं (बलं) मासाद्यकुर्वद्रूपतां गतं तदेव शक्तिपदवाच्यं भवेत् । प्रसरणेन प्रकाशं कुर्वन्तु स्पष्टमेव क्रियारूपम् । तथैव ब्रह्मण्यपि सर्ववलाधारभूतं बलमास्थेयम्, तदेव जागरितं शक्तिरूपतां सुषुप्त्यादि क्रियारूपतां च क्रमेण गच्छति । शक्तिरेव परत्रापि स्वससर्गेण प्रभावमुत्पादयन्ती क्रियेति व्यपदिष्यते ।

क्रियैवास्माभिर्दृश्यते—तथैव शक्तिर्बलं च तस्या साक्षात्, परम्परया च कारणे अनुमीयेते । यद्यपि क्रियानामेवमत्यन्तापरिदृष्टा, न तस्या पिण्डीभूता निदशयितुम्, इति व्याकरणमहाभाष्यकृता क्रियाया अपि प्रत्यक्षागोचरत्वमुक्तम् । अतिस्वलपलनमानावस्थायित्वेनातिमूर्खत्वान् क्रियाया प्रत्यक्षं न सम्भवति । उत्पन्नस्य चतुर्विधपतामापन्नस्य प्रत्यक्षं

सम्भवेत्, क्रिया तूत्पन्नैव ध्वसेनाक्राम्यत इति चक्षुषा सम्बन्ध एव तस्या नोपपद्यते तदा कुतः प्रत्यक्षम् ? अस्माकमङ्गुलिरस्माभिवितस्तिमात्र परिचालिता, तावदेव वितस्तिमात्रे यावन्त आकाश देशः कल्पेरन्— तावद्भिः क्रमेण संयोगविभागजननार्थं शतशः क्रिया अभ्युपगन्तुमापद्यन्ते । कथमेवं विधाया सूक्ष्माया प्रत्यक्षं सम्भवेत् ?

न च तत्समुदायः प्रत्यक्षो—भवतीत्यपि दाक्ष्यं वक्तुम्, उत्पन्नप्रध्वस्तानां परस्परं सहयोगासम्भवेन समुदायस्यैवासम्भवात् । एवमेव सूक्ष्मोत्पलद्यतपत्रभेदेऽपि क्रियायाः सूक्ष्मतमता तत्र तत्र व्याख्याता, तस्मात् क्रियापि सहयोगविभागानुमेयैवेति भाष्यकृतोऽभिप्रायः । परं प्रत्येकं क्रियाया अप्रत्यक्षत्वेऽपि धारावाहिकतां गता सा प्रत्यक्षेण गृह्यते—इति 'भङ्गुलिश्चलति', 'देवदत्तश्चलति' इत्याद्यनुभवानां प्रत्यक्षत्वमेव लौकिका अभिमन्यन्ते ।

नैयायिकाश्चाप्युत्तरदेशसंयोगपर्यन्तं क्षणचतुष्टयं क्रियाया अवस्थितिं स्वीकुर्वन्तीति व्यावहारिकं क्रियायाः प्रत्यक्षं कथमनुपपन्नम् । उत्पन्नप्रध्वस्तानां क्रियाणां स्वतः समुदायो न सम्भवतीति सत्यम्, आश्रयमवलम्ब्य तु धारावाहिकता गतायाः सम्भवत्येव समुदाय इति लोकानुभवः ।

न च संयोगविभागाद्या अपि धारावाहिकक्रियास्वरूपादतिरिच्यन्ते । तस्मात्प्रत्यक्षगतया क्रियया शक्तिर्वलं वानुमीयते—इति युक्तमेव । इत्यनादि दाहरूपा क्रिया - दृष्ट्वा - बह्वी दहनशक्तिरनुमीयते, सा च शक्तिः पूर्वमप्यासीदेव, अन्यथा कुतोऽकस्मादाविर्भवेत् ? इति आविर्भावात् पूर्वं प्रसुप्तावस्थारूपं बलमपि शक्त्यानुमेयम् । यद्यपि शक्तिपदं बलपदं चैकार्थतयैव व्यवहारे बोधे च स्थाप्यते—तथाप्यवस्थाभेद स्पष्टीकरणार्थमिह पुनर्गर्ह्यतया परिगृहीतं द्रष्टव्यम् ।

क्रिया चेय क्षणमात्रवस्थायिनी शक्तिजन्या, क्षणान्तरे शक्त्यन्तरेणान्य
क्रिया जन्यत इति कारणोभूताया शक्त्यवस्थाया अपि क्षणिकत्वमेवानुमेय
स्यात् । क्षणिकत्वस्वभावायाश्च शक्ते प्रस्वापदशायामपि स्वभावभूत-
क्षणिकत्वानपायाद् बलमपि क्षणिकमेव सिद्धयेत् । यदा हि बलम्, शक्ति
क्रियेत्येकस्यैव तत्त्वस्वावस्थानयमभ्युपगम्यते—तदा सर्वत्रापि क्षणिकत्व
मग्राह्यमिति न विशिष्टसाधनमपेक्षते । तस्मात् शक्तौ बले चापि धार-
वाहिकतयैव प्रतीयते स्थिरत्वम् ।

क्रियायाश्च यथातिस्वल्पाविभाज्यक्षणस्तत्कालावस्थायिता—तथैवाति-
स्वल्पाविभाज्यप्रदेशावगाहोपरयनुभवसिद्धम् । अङ्गुलिपरिचालन-पादो-
त्थापन-पादन्यासादिषु पुथिभ्या आकाशस्य वा यावन्तोऽस्ति सूक्ष्मा प्रदेशा-
कल्पयितुं यत्र प्रभाव स दैयाकरणै कमेत्युच्यते । यस्तुतः कमक्रियेत्य-
कार्थं शब्दो, क्रियाप्रयत्नात्तु उपचारेण कमपदं तत्र व्यवहरन्ति दैया-
करणा । क्रियारूप तत्रैव प्रकटीभवतीति तद्भाष्यः ।

क्षयैरन्—तेषु सयोगविभागार्थं तावत्सूक्ष्मप्रदेशावगाहिन्येव क्रिया-
कल्पनीया स्यादित्युक्तं प्राक् । तद्वदेव च परमकारणस्य बलस्यापि
परमसूक्ष्मप्रदेशकालावगाहं सिद्ध्यति । ननु, अनाद्यनन्ते नित्यविभो
परतत्त्वरूपे भगवति तिष्ठतो तच्छक्तिरप्यनन्ता विभुश्चस्यादिति युक्तम्,
ब्रह्मण क्वचिच्छक्तिमत्त्वम्, क्वचिच्चाशक्तिमत्त्वम्, कदाचिच्छक्तिमत्त्वम्,
कदाचिच्चाशक्तिमत्त्वमिति विवरणस्य नवापि श्रुतिस्मृत्यादिष्वदर्शनात्,
ब्रह्मण स्वगतभेदापत्तेः । किञ्च अवशयित्वात्किं परमात्मा यदि कदाचित्
क्वचिच्छक्तिरहितोऽपि स्यात्, तदा कस्तस्य जीवादिशेष इति । सत्यम्,
बलपदबोध्याशक्तिरनन्तैव, किन्त्वियान् भेद—ब्रह्मणि सर्वादिप्रदेशावगाह-
न

रूप परममहत्वाख्य परिमाणकृतमानस्यम् दिम्बृत्यभावाप्रतियोगित्वमिति-
यावत् । श्वतो तु सख्याकृतमानस्यम्, यनन्तानि हि बलानि सर्वत्रापि
व्याप्तानीति तस्य दिम्बृत्यभावप्रतियोगित्वानवच्छेदकर्मवत्वमिति यावत् ।

एवमेव ब्रह्म त्रिकालाबाध्यमिति कूटस्थनित्यम् । बलन्तु प्रवाहनित्यम्,
कदाचिदपि तत्प्रवाहो विच्छिद्यते, प्रत्येक बलव्यक्तयस्तु परिच्छिन्ना
प्रतिक्षणोत्पादविनाशगालिन्यश्च । तत एव 'सकृत्तय' इति बहुवचनेनापि
श्रुतिस्मृतिषु सा व्याख्यायते । शक्तिरत्वेनानुगम्य चैकवचनेनापीति ।
तत एव च कदाचित् सृष्टि, कदाचित्संहार, कदाचिद्वर्धमान, कदाचित्
शीतमिति सर्वोऽपि भेद उपपद्यते—एकरूपत्वे तु शक्तेर्न जगद्वैचित्र्य
सिद्धयेत् । सर्वस्यापि जगतः शक्तिपरिणतिभूतत्वात् । किमन्यत्—यदि
ब्रह्मवदेव दिम्बी कूटस्था च शक्तिरभ्युपगम्येत, तर्हि तत्कल्पनेन निर्दिष्टा
स्यात् । अपरिणतायास्तस्या अपि जगदुत्पादकत्वस्य ब्रह्मणा वानुपपत्ति-
प्रसत्ताया स्फुटत्वात् । तस्मात् प्रवाहकूपैवशक्ति स्वीकार्या ।

यदिद किञ्चन दृश्यते जगद्वक्ष्यम्—स सर्वोऽपि शक्तेरेव परिणाम ।
शक्तेरपि शक्तिस्त्वानपायादिकासो वा कथ्यताम् । शक्तिरेव विविधैकै-
र्भासत इति यावत् । शक्तिश्चैव क्रियारूपेण प्रकटीभवतीति क्रियारूपेण
सर्वं जगदित्यपि शक्यते वक्तुम् । सा च क्रिया यद्यपि सूक्ष्मतम देशाव-
गाहिनी स्वभावत इत्युक्तम्, तथापि कालिकप्रवाहेषु यथा तस्या नित्यत्व
भासते, तथैव दैशिक प्रवाहेण शतश सहस्रश सम्मिलितत्वेन प्रतीयमानानां
महत्त्वमतिमहत्त्वमस्मद्दृष्ट्या परमहत्त्वमपि च भासते, तत एव शुद्धत्व-
महत्त्वादिकमशास्तिभावादि प्रतीयत इत्यग्रे पुरुषनिरूपणे स्फुटं स्यात् ।

एतदेवाल्लोच्य क्रियामैव मूलतत्त्व मयमाना क्रियैवाद्यवादिन.

श्रमणा क्रियाया क्षणिकतया क्षणिकमेव सर्वमातिष्ठन्ते । श्रमो हि नाम क्रिदैव, शारीरक्रियायाः परिणतिरेव श्रम आख्यायत इति त—मुख्यतो स्वीकुर्वन्ति श्रमणा । सिद्धान्तोऽयमिति प्राप्ततन, अतएव ब्राह्मणेष्वपि श्रमणपदं श्रूयते, तदेवोरोरुकृतं श्री शाक्यसिंहेन बुद्धापरपर्यायेण भगवते-त्यभ्यदेतत् । ये तु निराश्रया क्रिया नोत्पद्यन्ते न वा स्यातुं प्रभवन्तीति तदाश्रयभूतं ब्रह्मैव मुख्यमातिष्ठन्ते, शक्तिं क्रिया वा तस्यैवात्मभूता मन्यन्ते, ते ब्रह्मैकाद्वयवादिनो ब्राह्मणा तत्सिद्धान्तस्य च विवृतो रस प्रकरणे ।

बलस्य मायाप्रकृतिरूपता

इदं च बलं प्रसुप्तमाश्रयेणैकता गतं तदात्मभूतमेव तिष्ठति । इदानीं तस्य स्वरूपेणैव प्रतिक्षणं परिणतिः, परिणतिस्वभावस्यापरिणमन्य स्थितेरसम्भवात् । तच्च स्वस्वभावेन परब्रह्मणः स्वातन्त्र्येणोत्पन्नयेच्छया, कालेन नित्येन तस्यैव परब्रह्मणो रूपेण परिपक्वविपाकोन्मुखप्राणिकर्म समुदायेन प्रेरितं वा यदा सर्गं काले जागति तदा लक्ष्यादिरूपेण परिणतं स्वयं परिच्छिन्नमिति स्वाश्रयस्य परब्रह्मणोऽपि परिच्छिन्नता दर्शयति । यथा तरङ्गा अतिस्वल्पदेशावगाहि भङ्ग इति सुविस्तृतस्यापि समुद्र-जलस्य स्वावच्छिन्नता पृथक्कृत्य दर्शयन्ति । यथा वा गृहं निर्माणार्थं चित्रमित्याद्यनन्तस्याप्याकाशस्य मठाकाशात्पृथक् कृत्येव परिच्छिन्नतामिव दर्शयन्ति । अनन्तमपिमूलतत्त्वं बलसम्बन्धात्परिच्छिन्नमिव भासत इति यावत् । अतएव परिच्छेदापरपर्याया मितिरनेन कृतेति माया पदेन बलमिदं व्यपदिश्यते । परिच्छेदार्थकान्माघातो साधनार्थं 'या' प्रत्यये मायाशब्दं निष्पत्तेः । सति परिच्छेद एव सन्निवेश विशेषस्याकार पर्यायस्य रूपस्या-

भिव्यक्तेस्तत्सम्बन्धेनैव च तत्र शब्दविशेषस्य नाम्नः प्रवृत्तिरिति
 नामरूपयोरेवाव्याकृतयोः सूक्ष्मावस्थाया मायात्वमुक्तं श्रीशंकरभगवत्पादे-
 स्तदनन्यत्वाधिरणे—“सर्वज्ञस्येश्वरस्य आत्मभूते इवाविद्याकल्पिते नामरूपे
 तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य माया-
 शक्तिः प्रकृतिरिति श्रुतिस्मृतयोरभिलप्येते, ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वर
 इति” नामरूपयोरुत्पादिका उत्प्रागवस्थैवान्न मायाभिप्रेताचार्याणाम् ।
 सा च परिच्छेदस्य दर्शयित्री बलरूपवेति । तत एव नाम रूपयोरविद्या
 कल्पितत्वं प्रागेवोक्तम् । विद्याविद्या हि मायाया एव वृत्तिरिति स्पष्टं
 वेदान्तदर्शनपरिशीलिनाम् । व्याख्यातं च भगवत्पादैरपि प्रथमाध्याय
 चतुर्थपादारम्भगते—‘आनुमानिकमप्येकेषाम्’ इत्यादि सूत्रे मायाया
 अविद्यायाश्चैक्यम् । ततश्च न नामरूपे किञ्चिदभिनवं वस्तु—अपि
 परिच्छेदिका मायैवेयं पूर्वोक्तरीत्या नामरूपे उत्पादयति, ते नामरूपे अपितु
 स्फुटं परिच्छेदजनके मायापदेनैव व्यपदिश्येते । लोके हि नामरूपाभ्यामेव
 माया बोधनीया भवति, न सूक्ष्मावस्था लौकिकानां बुद्धावुपारोहतीत्येष
 भाष्यकृता तात्पर्यं स्फुटं सिद्ध्यति ।

अज्ञान वासनैव जीवानामनादिप्रवृत्ता अविद्येति मन्यमानैरपि तादृश
 वासनाश्रया मायाशक्तिरेवेतिमन्तव्यं भवेत् । निराश्रयाया वासनायाः
 स्यातुमशक्यत्वात्, ब्रह्माण्डेष तदायस्यसासम्भवात् । ततश्चाविद्याधय-
 माया जन्यत्वमेव नामरूपयोः पर्यवस्यति ।

वस्तुतस्तु परिच्छेदापरिच्छेदाभ्यां चोक्तरीत्या विच्छेदधर्मकम्, वक्ष्य-
 माणरीत्या ज्ञानापरपर्यायविसाररूपात्मतत्त्वावरकत्वेन बलमेवेदमविद्या
 शब्दव्यपदेशं शास्त्रेषु । अविद्याया हि भावरूपत्वं महत्पारमद्या साधितं

वेदात्त ग्रन्थेषु । भावरूपता च मायापदव्यपदेशे बलरूप एव पर्यवस्यति ।
अग्रे प्रकर्षेण कार्यकरणञ्च मायैव प्रकृतिपदव्यवहारार्हा भवन्ति ।
प्रकृतिरिति पद प्रकृत्या कृतिरिति विगृह्यमाण स्वयमेव क्रियार्थक भवति ।
क्रियाकृतिशब्दयोर्व्यवहरणरीत्या भिन्नार्थत्वासिद्धे । क्रियतेनेति करण-
व्युत्पत्तावपि क्रियाया पूर्वावस्थैव सिध्यति, त्रियते-क्रिया निष्पाद्यते
आविर्भाव्यते यथेत्यसम्भवयात् । सा च चक्षितरेवैतद्वचोचाम । छेदनादि
क्रियासाधनेषु कुठारादिद्रव्येषु तु न क्वापि कृतिशब्दव्यवहार इति
प्रकृतेर्द्रव्यत्वमातिष्ठमाना आन्ता एव । “प्रधाना सृष्टिकरणे प्रकृतिस्तैः
कर्यते ।” “मध्यमे रजसि कृश्चतिस्रश्चतस्रमसि स्मृत ।” इत्यादीन्पुदाहृत
पूर्वाणि ब्रह्मवर्तपुराण प्रकृतिखण्डवचनामपि सज्जनाख्य क्रियाया पूर्वाव-
स्थारूपतामिव प्रकृते स्फुटं व्यापयन्ति ।

सत्त्वादि गुणानां क्रियाशक्ति रूपत्वसाधनम्

साहचर्यदर्शने सत्त्वरजस्तमसा प्रकृतिरूपाणां गुणानां यद्विवरणं दृश्यते
तदपि तेषां क्रियारूपतामवाभिधनक्ति । रजस्तमोऽत्र न वैशेषिकाभिमत-
परिभाषित गुणबोधक, अपि तु लोके गुणशब्दस्याप्रधान इति रज्जुरिति
चार्थद्वये प्रसिद्धिः । तदभिप्रायक एव । सत्त्वाद्या हि पुरुषस्यैव भोगापूर्वा
साधका न तु स्वार्थे प्रवृत्ता इति पुरुषप्रति गुणीभूतत्वाद् गुणा आख्याता ।

यदा पुरुषस्य वचनार्थं रज्जुर्भावाद्धिः तेषामेभिर्गुणैरेव सृज्यत इति
रज्जुरूपतयापि रूपेण व्याख्यातुं शक्यत इति सर्वमेतत्तत्त्वकीमुदां श्री
वाचस्पतिमित्रं सूत्रभाष्ये विज्ञानभिद्युभिश्च स्पष्टीकृतम् । तत्र—

श्रीव्यस्र विविषादात्मका प्रकाशप्रवृत्तिनिवमार्धा ।

अन्योऽन्याभिभवाद्ययत्रनमिधुनवृत्तयश्च गुणा ॥

सत्त्व लघु प्रकाशकमिष्टमुपप्लव्यम् च ल च रज ।

गुणस्वरूपकमेव तम प्रदीपवच्चार्थतो वृत्ति ॥

इति हि गुणानां विवरणं सांख्यकारिकायामुपलभ्यते । प्रकाशरूपं सत्त्वम् प्रवृत्तिरूपं रज , आवरणं च तम इति गुणस्वरूपनिर्देशोऽत्र कृतः । प्रकाशप्रवृत्तिनियमौ अथ प्रयोजनं येषामिति व्युत्पत्तौ । प्रयोजनतां चैषां पुरुषस्य भोगापवर्गार्थतया वदन्तीति सांख्यानां परिभाषा । तत्र प्रवृत्तिरूपस्य रजसः क्रियारूपतानुवृत्तापि सिद्धं च, प्रवृत्तिक्रियाशब्दयोरैकाग्र्यमिति । प्रवत्येतेनेति व्युत्पत्त्या क्रियासाधनत्वमस्म्यति यदि कश्चिद् विषुगुमात्, तद्वारणाय 'चल च रज' इति चलनरूपता द्वितीय कारिकायां तस्य स्फुटीकृता । उपप्लव्यम्भकपदमपि श्रीवाचस्पतिमिथंस्तत्त्वकोमुद्गमेव व्याख्यातम् यत् सत्त्वतमसो स्वयमक्रियतया स्वकार्यं सत्साहप्रयत्नं कारयेत् इति । तस्यायमाशयः, क्रिया हि नाम परत्रैव सक्रान्तावभासत इति पूर्वमेव क्रिया स्वरूपविवरणं उक्तम् । ततः स्वयं चलनरूपं रजसत्त्वतमतोरप्युपप्लव्यं ते अपि चालयति परिणत्या स्वकार्यं प्रवत्यतीति तदुपप्लव्यम्भकमुच्यते । एवमेव सत्त्वस्य प्रकाशरूपताप्रकाशकता चेत्युक्तम्, तमस आवरणरूपता, आवरणकताचेत्युभयं च व्याख्येयम् । स्वयं प्रकाशः, अन्यत्रोपसक्रान्तस्तु अन्यस्य प्रकाशक इति, स्वयमावरणम् परस्य स्वावरणमित्युपपत्तिरुभयात् । अतएव दीपः प्रकाशते, दीपः प्रकाशयति, सविता प्रकाशते, सविता प्रकाशयतीति द्वयमप्युपपद्यते । अकर्मिणा क्रिया शक्तिरूपैवति प्राग्व्याख्यातम् ततः प्रकाशत इति शक्तिरेव प्रतीयत इत्यालोच्यम् । ये ॥ प्रकाशत इति तिङ्शतया तत्रापि व्यापारः प्रतीयत एवेत्यागुह्यम्, तैरेवमालोच्यम् परः प्रकाशनं ॥ प्रकाशयतीति निष्ठाभिधीयते, सहि दीपे सूर्यं वा स्वावस्थि-

त्यतिरिक्त्वा कोनाभास्ति स्वप्रकाशानुकूलो व्यापाराय सविता प्रकाशत
 इत्यादावभिधेय स्यात् । अवस्थितिस्तु सत्तारूपा स्वरूपानतिरिक्ता
 शक्तिरेव । चक्षुर्विषयीभवनमिति चेन्न चक्षुर्व्यापार एष, न तु सूर्यस्य
 बोपस्य वा कोऽपि व्यापार, विषयोत्तरण चक्षुष, विषयीभवन तु
 बोपादेरित्यपि बाङ्मात्रम् । विषयीकरणातिरिक्तस्य विषयीभवनरूपस्य
 कस्यापि व्यापारस्य दशमिभुमशक्यत्वात् । अवस्थितिरेवोपचारेण व्यापार-
 रूपतया तिङ्यनिर्वाहाय कल्प्यत इति चेत् काम कल्प्यताम् । वस्तुतस्तु
 शक्तिरेव तत्राभिधेयोति प्रकाशशक्तिरूपतैव सत्त्वस्य फलति । इदं च
 ईशत्वधिकरणे भाष्यकृद्भिराचार्यपादैरपि सूचितम् “असत्यपि कर्मणि
 सविता प्रकाशते” इति व्यपदेशदशनात् “सवितुप्रकाशवद् ब्रह्मणे ज्ञान-
 स्वरूपनिरत्यये ज्ञानसाधनायेभानुपपत्ते” इत्यादिना । अत्र हि दृष्टान्त-
 विधया सवितु प्रकाशस्वरूपतोषनति स्वरूपभूतशक्तिरूप प्रकाश इत्येवोक्त
 भवतीति । प्रकाशकिशोरणरूपतयैव शुभानां शुक्ल रक्त कृष्णरूपता-
 व्येयाम् । “अजामेका लोहितशुक्लकृष्णाम्” इति श्रुती बहुत्र
 पुराणादिषु बोधयिताभ्युपपद्यते । सत्त्वरूपस्य प्रकाशस्य शुक्लतया, तमस
 ओम्बरस्य कृष्णतया, मध्ये स्थितस्य प्रवृत्तिरूपतया, सत्त्वस्य रक्तस्य
 रक्ततया तदाकारस्याञ्जस्येनोपपत्ते । प्रकाशक्रियास्थितिशूल भूतेन्द्रि-
 यात्मकं भोगावर्णार्थदृश्यम् (योगसू० २।१८) इति योगसूत्रे तु क्रियाशब्द
 एव रज स्वरूपबोधनाय स्पष्टमुपात्त । क्रियास्थितिशूलमिति तु चतुर्थ-
 स्वभावात् पुण्य इत्यादिवद्विकल्पज्ञानाश्रयो निर्देशः । क्रियादिक शूल स्व-
 भावो यस्यैतद्युक्त्या क्रियास्वभावस्य क्रियात्वमुक्तं भवनाति । अस्तु वा क्रिया
 स्वभावपदेन क्रियाया पूर्वावस्थारूपाशक्तिः, तत्रापि नास्माकं विरोधः ।

शक्तिः क्रियाणामेकरूपताया उच्यते । सत्त्वमपि प्रकाशरूपतया
 स्यात्तत्रियैव । अभिव्यञ्जनरूपा क्रियैव हि प्रकाशशब्देनाख्यायते ।
 चाभिव्यञ्जन स्वस्य परस्य वेत्युभयमप्यत्रातर्भवति । प्रकृतिस्वरूपा त-
 त्स्य प्रकाशस्य होद तत्त्वम् । यावच्च क्रियानुत्पन्ना भवति, तदोपाधारा
 धिक् वेगवती भवति, तावत्सा ज्ञानरूपं मूलतत्त्वं नावृणोतीति तत्र
 न स्वरूपं प्रकाशते—मन्दमन्दक्रियावति सरसीव सूर्यादिप्रतिबिम्बम् ।
 चिच्चत्वात्प्राग् आदर्श इव च मुखादिप्रतिबिम्बम् । उत्पन्नायास्तु
 व्याया वेगवत्या तन्न प्रकाशत इति सत्त्वस्य लघुत्वं प्रकाशरूपतां चोच्यते,
 एष प्रतिबिम्बेन सत्त्वमपि प्रकाशरूपतां गतमिति । सत्त्वस्यैव परिणति-
 स्तिरूपं ज्ञानमिति स्पष्टं वेदात्तग्रन्थेषु । वेगाभावरूपमेव च लघुत्वम् ।
 इत्वं हि नामाकर्षणक्रियाग्रहणयोग्यता । आकर्षणपरिणतिरेव पतनमिति
 षष्ठमुक्तं ज्योतिर्विशमग्रेसरे श्रीमास्कराचार्ये सिद्धान्तशिरोमणौ—

आवृष्टिं शक्तिश्च मही तया यत्,

तस्य गुरु स्वाभिमुख स्वशक्त्या ।

आवृष्यते तत्पततीव भात,

समे समन्तात् क्व पतत्विय खे ॥ —इति ।

निराधारा पृथिवीमनुक्षण नीचं पततीति बौद्धानां खण्डनमात्रं श्री-
 मास्कराचार्ये कृतम् । तत्रैव युक्तिं प्रदर्शिता यस्पतनं नाम न कस्यापि
 इत्तुन स्वाभाविकी क्रिया, अपि तु आकर्षणशक्त्या । उपरि प्रदिष्ट
 शोष्ठादि, शेषतुर्हस्तेनोत्पादिताया क्रियाया समाप्तौ पृथिवीगतया
 आकर्षणशक्त्या आवृण्यमाणं पतद् दृश्यते, न तु स्वभावतः । इत्वं च
 पृथिव्या आकर्षणं स्वसजातीये मुखनि द्रव्ये शोष्ठादावेव पार्श्वं करोति,

न तु लघुनि तूणादौ सूर्यचन्द्रनिरणादिषु वा तस्याकर्षणग्रहणयोग्यता-
 नास्तीति । चन्द्र तारादयश्च न पृथिव्या सजातीयौ , अपितु तेजोरूपा
 इति न तत्रापि पृथिव्या आकर्षण प्रसरति । पृथिव्यास्त्वाकर्षक न किमपि
 सजातीयमिमा परितो विलोक्यते । इय हि समतात समे आकाशे स्थिता,
 आकाशे च नाकृष्टिशक्तिरिति क एनामाकर्षेत । कुतश्च यतनमस्या सभवे
 दिति तदभिप्राय । शेषकूर्मादिक तु पृथिव्या विधारक नैतदभ्युपगच्छतीति
 अत्रत्वेतावदेवव्यस्यम् यदाकर्षणग्रहणयोग्यतेवोक्तरीत्या गुरुत्वम् । तद्विरोधी
 च शक्तिविरोध एव लघुत्वमिति तदपि क्रियामा एव पूर्ववत्स्यात्कम् ।
 श्रीवाघस्पतिमिश्रैरपि कार्योद्गमन हेतुधर्मो लाघवम् गौरवप्रतिष्ठादि,
 यतोऽग्रे ऊर्ध्वगतिर्भवतीत्येव व्याख्यातम् । तमसो गुरुत्वमावरणत्वं च
 यदुक्तम्--तत्र गुरुत्वस्याशक्तिरूपता व्याख्यातैव । आवरणमपि वैज्ञानिक-
 दृष्ट्याक्रियारूपमेव । एका हि प्रवलाक्रिया यदा स्वसमानबलेन क्रियान्त-
 रेण सङ्घट्यते, तदा द्वयो क्रिययोर्विलोप इव दृश्यते । समबलेन पुरुषद्वयेन
 युगपद् विरुद्धयोर्दिशो समाकृष्टा रज्जुर्नाणुमात्रमपि चलतीति प्रत्यक्ष
 दृश्यते । तत्र नय रज्जुरक्रियति शक्य वक्तुम्, पुरुषद्वयेनोत्पादिता हि
 क्रिया कथमेना न चालयेत । अमरुचाधिकाधिक क्रमेणपुरुषद्वयेनाप्यनु-
 भूयते--यदि न ताम्या क्रियोत्पादिता स्यात्, तर्हि कथं शक्तिरूप-
 अमरुताभ्यामनुभूयेत । तस्मात् प्रतिपाद्य सा रज्जु पूर्वदिगवस्थितेन पुरुषे-
 णाकृष्टा पूर्वस्यामपि दिशि प्रसरति, तस्मिन्नेव क्षणे पश्चिमदिगवस्थितेन
 पुरुषात्तरेणाकृष्टा तावदेव पश्चिमस्यामपि दिशि प्रसरतीति युगपद् विरुद्ध-
 दिग्दमप्रसरणादेवैव स्थिता दृश्यते, एव विधस्थल एव प्रतिबध्य प्रति-
 बन्धकभावो लौकिकनैयागिर्वैदिक व्यवहियते । वस्तुतो न तस्यां रज्जौ

क्रियाया अभाव, अपितु विरुद्धदिग्गमनरूपा अत्युत्खण्डक्रिया । एव विधमेव रजसोत्पादिताया क्रियाया क्रियान्तरेण तदुत्पादितेनैव नियमन तम इत्युच्यते । अन्यथा कथं सत्त्वतमसो अक्रिये' इत्यक्रियत्वेनोक्तस्य तमस - आवरकस्य सम्भवेदिति सुसूक्ष्ममालोच्यतां सुचोमि । तदित्यमत्पुत्कटक्रियारूपं तम, तच्चोवनरोत्थकदिग्गमनरूपं चलनमपि रजोरूपमावृणोति, अत्युत्कटक्रियाया प्रकाशोऽप्युत्तरोत्था न भासते—तरंगमालाकुलिने समुद्रे चन्द्रतारादिप्रतिबिम्बमिवेति सत्त्वस्यावरकमिदमुभयोविरोधितया गण्यते । एव चारम्भदशावच्छिन्नाक्रिया, कुर्वद्रूपतामालम्बमानैव प्रथम-शणावच्छिन्ना शक्तिर्वागम्यम् । मध्या दशमनुप्राप्ते अनुभवविषयतां गता सा रज अत्युत्कटतया परस्पररोपघातेन विलीनेवानुभवपथादतिक्राता आवृतेतिव्यवहियमाणा तु तम इति एवस्या एव क्रियायास्तस्मूलभूताया शक्तेर्विविस्थाविशेषा इमे सत्त्वादिगुणा—नस्वेकान्तत पुष्पभूता इति सुनिपुण भाग्यताम् ।

प्रकृतिपुरुषसंयोगे पुरुषप्रतिबिम्बभूतस्य प्रकाशस्य क्रमिक ह्रास-मभ्युत्थगत्पद व्याख्यातम् । क्रमिकविकासरूपता त्वभित्तयेत्यपि व्याख्यातुं शक्यते—यत् प्रलयकाले तमसा आवृते सत्त्वरजसो, सृष्ट्यारम्भे प्रकृति-क्षोभरूप आवरणभगो भवति, सोऽयं क्षोभ क्रुतो जायते इत्यत्र बहूनि-मतानि प्रकरणस्यास्व्यारम्भे सवेतितानि । स्वभाव एवायं प्रकृतेर्गुणत्रय-रूपाया, स्वरूपपरिणामारूप, विरूपपरिणामारूप जागरणं च, तदतदुभय गुणस्वभावमाग्रादेव प्रवर्तते, न तत्र कारणोपेक्षेति शास्त्रा-नामभ्युपगमः ।

परमपुरुषस्य भगवतः स्थानान्नेयणोद्भूतातिमुदा पारिणतिं जाय-तोनि आगमिषा मन्यन्ते सम्प्रदायाचार्यादयः । इयं तिगुता न

प्रकृतिपरिणतिरूपायाबुद्धेर्वृत्ति । बुद्धे प्रकृतिकोभात्परमुत्पत्स्य मानत्वात्,
अपितु भगवत्पस्ति स्वातन्त्र्यरूपाशक्ति, तस्यैव सा वृत्तिरिति । अतएव
सिद्धिरूपं भगवत् इच्छा मूलशक्तेरुच्छायारूपतयैव निरूपिता आग-
मेय, ननु सा महामायाया मायाया प्रकृतेर्वा परिणति, तामा सर्वातामप्र-
उत्पत्त्यमानत्वात् । अपितु भगवति परमशिवे यत्स्वातन्त्र्यम् सैव
मुख्याशक्ति, तस्या विकास इति तच्छायारूपैव इच्छाशक्ति, तस्या य-
परमशिवस्य प्रतिबिम्बरूपेण प्रवेश सैवाज्ञानशक्ति । नित्य ज्ञान साक्षा-
द्भूतम्—यथास्माभीरस प्रवरणेभ्यस्स्यात् । तस्यैवेच्छाया प्रति-
बिम्बनम्, अर्थात् स्रष्टव्यपदार्थपर्यालोचनमिह प्रतिबिम्बरूप ज्ञानम् ।
तज्ज्ञानशक्तिरूपेण व्याख्यायते ज्ञाने इदमेतत् किमित्यादि विदोषेणरूपेण
प्रवेश । अर्थात् तस्य ज्ञानस्य तत्तद्रूपेण स्फुरणानु क्रियाशक्तिरिति
तिस्रोप्येता इच्छाज्ञानक्रियाशक्तयो मूलशक्तेरेव परिणतय आगमशास्त्रे
व्याख्यायते । महामायामायाद्यास्तु परत उत्पद्यन्ते-अतस्त्वातमता ।

इयमेव प्रक्रियाशीलरूपमाचार्यपादै स्वीयसुखादितदर्थनेऽनुमृता ।
प्रकृतिकोभकारणेऽप्ययमेव बुद्धौ सम्यगुपारोहति ।

प्रकृतौ क्षोभइति तु सर्वेषामप्यभिमतम् । जागरणरूपप्रकृतिक्षोभे तमसोऽपसारणे आवरणभगे क्रिया प्रसरति इति तमसोऽनन्तर रज, सा च क्रिया स्वभावादेव उत्कटता शान्तता चालम्बते, सर्वास्वपि क्रियास्तु तथा दर्शनात् । यदा हि सा उपशान्तेव भवति तदा पूर्वोक्तरोत्या पुरुषविम्बेन प्रकाशो भवतीति रजसोऽनन्तर सत्यमिति उभययापि सम्भवति, नैषा पूर्वपिरोभावो नियतः । विकासह्लासावपि दृष्टिभेदमात्रमित्यपि स्थाने स्थाने व्याख्यायते ।

तदित्य वैज्ञानिकप्रक्रियया क्रियाशक्तिरूपता गुणानां व्याख्याता । तत एव कारिकोक्तं योज्याभिभवाश्रयजननमिधुनवृत्तिस्त्वमुपपद्यते, तत्र सत्त्वकौमुद्यामुद्धृतानि—

अन्योऽन्य मिथुना सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिनः ।

रजसो मिथुन सत्त्व सत्त्वस्य मिथुनं रजः ।

तमसश्चापि मिथुने त सत्त्वरजसो उभे ।

उभयो सत्त्वरजसोर्मिथुन तम उच्यते ।

नैषामादि सप्रयोगो विद्योगोवोपलम्ब्यते ।

इति पुराणवचनानि, तद्दीक्षाया श्रीबलरामोदासीनैरुद्धृतानि देवीभागवते कल्पमानानि—“अन्योन्याभिभवाञ्चैते विरुध्यन्ति परस्परम्, तथा योन्याश्रया सर्वे न तिष्ठन्ति निराश्रयाः ।” “यथा स्त्री पुरुषसर्वे मिथुन च परस्परम् । तथा गुणा समायाति गुण्यभाव परस्परम् ।” इत्यादीनि वचनानि सगच्छन्ते । न ह्येकान्ततो भिन्नात्मकेन विद्या परस्मानवस्थानम्, विरोधेऽपि सतत परस्परार्थयत्न चेत्यादि घटेत् । कदापि पुणस्त्वा-नुपलब्ध्या एतत्त्वमेव पदार्थानां साधयन्ति दार्शनिका, तद्दीक्षाऽत्रा-

प्येकत्वमेव सिध्यति सत्त्वादीनाम् । एकस्या एव प्रकृतिरूपाया शक्तेर-
वस्थाभेदा इमे इत्यभ्युपगमे हि अवस्थाना सूक्ष्मरूपेण शक्तौ सत्कार्यवादे
सततमवस्थायित्वादुद्भवे परस्परविरोधित्वाच्चान्योन्यमियुनत्वमन्योन्याभि-
भवश्चेत्युभयमप्युपपन्नं भवति । अवस्थाया अवस्थावता सह भेदाभेद-
दृष्टिभेदे न च “सत्त्वादिगुणवती प्रकृतिः, सत्त्वादिगुणाएव प्रकृतिः”
इत्युभयमप्युपपद्यते ततः तत्र निरूप्यमाणम्, भेददृष्ट्या सर्वेषां प्रकृत्याधित-
त्वम्, अभेददृष्ट्या तु अन्योन्याधितत्वमित्युपपन्नम् । क्रियावस्थाया
पूर्वमारब्धा लघ्वोक्तियैव क्रमेण वेगरूपतामप्रेक्रियान्तरेण प्रतिबद्धोपलब्धता
गच्छतीत्यन्योन्यजननमपि कारिकायामाख्यातम् । यत्तु “अन्योन्य
जननम्”, अन्यापेक्षयान्यस्य जनकत्वम्, सत्त्वं हि रजस्तमसो अपेक्षय
प्रकाश जनयति, रजोऽपि सत्त्वतमसो अपेक्षयैव प्रवृत्तमित्यादि रूपेण
महद्भिन्न्याख्यायते—सत्त्वेदमेव वक्तव्यम्—यद् अन्योन्य मियुनवृत्तित्व-
व्यवस्थेनैवेदं सिद्धमित्यन्योन्यजननकथनं पुनरुक्तं स्यात् । “अन्योन्य
मियुनवृत्तयः” इत्यविनाभाववासिन इत्यर्थकतया यदा सत्त्वकौमुद्या
व्याख्यातम्, तदापरस्परमविनाभूतानां स्वकार्यजनने परापेक्षेति नैव वक्ष्य-
मपेक्षते । यत्तु स्त्रीपुंसयोरिवान्योन्यमियुनवृत्तिता व्याख्यायते—तत्रोक्तानि
पुराणवचनानि नोपपद्यन्ते—तत्र हि द्वयोर्द्वयोरपि तृतीयेन मियुनत्व-
मुक्तम्—“नेषामादि सप्तयोगो वियोगोवोपलभ्यते” इत्यपि श्रुतम् तदेत-
द्भिन्नयोर्नैवोपपद्यते—भिन्नयोः सयोगस्यानादित्वासम्भवात् वियोगाभाव-
स्याप्यसम्भवाच्च । तस्मादविनाभावरूपेणैव व्याख्यानं युक्ततरम् । देवो-
भाषवतोक्तं स्त्रीपुंसदृष्टान्तस्तु यथा पुत्रसन्तरे स्त्रीपुंसयोरवयवानां
परस्परमविनाभूतत्वेन मिथुनीभावः, तथैव गुणानामविनाभावः इत्येव-

व्याख्येयः । पद्यस्यान्ते 'युग्मभावम्' इति स्वारस्यात्, अग्रे पठितानां पद्यानां स्वारस्याच्चेति । अन्योन्याश्रया इत्यपि च "यदपेक्षा यस्य क्रिया स तस्याप्ययः" इत्येव तत्त्व-कौमुद्या व्याख्यातम् । ततश्चान्योन्याश्रया, अन्योन्यजनना, अन्योन्यमिच्छनाः, इति त्रीण्यपि विशेषणानि एकस्मै-वार्थस्य बोधकानीति पुनरुक्तानि स्युः । "त्रिगुणमविवेकिविषयः" इति साधर्म्यकथनेन अविवेकित्वमपीत्यमेव व्याख्यायते, अन्योन्याश्रयद्वयस्य इति विसदृशपरिणामे परस्परापेक्षोक्ता । अन्योन्यजननवृत्तयः इति तु सदृशपरिणामेऽपि परस्परापेक्षेत्यादि" व्याख्यानमपि "स्थितस्य गति-दिशन्तनीया" इति न्यायमेवानुसरति, न तु मनस्तोषकरम्, एकेनैव विशेषणेन सर्वथापेक्षाया बोधिताया पीनरुत्यस्य दुष्परिहरत्वात्, कारिका-क्षरैस्तादृशार्थस्य सर्वथाऽऽसिद्धत्वाच्चेत्यस्मदुक्तप्रक्रियैव कारिकाया पुराणवचनानां च व्याख्यानम् न्याय्यमिति विवेचयन्तु सुधियः । तत्त्वकौमुद्या-मपि च 'अन्यतमोऽन्यतमं जनयति' इतिपाठं क्वचिदुपलभ्यत इति टीका-कृद्भिः श्रीबालरामस्वामिभिरुक्तम् । सैः स पाठो मनादुक्त इत्यन्यदेतत् । एवं परस्परजनने गुणानां नित्यत्वं भज्येत, गुणरूपेयं च साख्यमते प्रकृति-रिति तस्या अप्यनित्यत्वं प्रसज्येतेति तु न शङ्कनोयम् । प्रवाहनित्यताया एव प्रकृतौ गुणेऽपेक्ष्यत्वात् । उद्भवतिरोभावशालिन्या. कूटस्थनित्यत्वा-संभवात् । अन्योन्यमुत्पादकत्वेऽपि प्रवाहनित्यताया न क्षतिः सततमेकोऽ-परमुत्पादयन्नेवास्त इत्येव हि प्रवाहनित्यता । यथाचास्माभिः क्रियायाः शक्तेर्वा अवस्थाविशेषा गुणा आख्याता. तथा प्रवाहनित्यतास्फुटं चेत्यालोच्यं सुसूक्ष्मम् । क्रियावस्थायामपि च सर्वमेतदुपपद्यते । यद्यपि 'कर्म-जर्म साध्यं न विद्यते' इत्यादिना भगवता कणादेन वैशेषिकसूत्रेषु क्रियायाः

क्रियातर जनकत्व क्रियातराश्रयत्व च निराकृतम्, तदेतत्पूयक् पृथग्-
वस्तिप्तस्य कमण एव स्वामान्य तेन विदृतम्, आश्रये स्थिता धारावाहित्व
प्राप्ता तु क्रिया क्रियातर जनयत्यपि आश्रयाश्रयिभ्याम् परस्परविरोधित्वेन
परस्पराभिभावकतामपि च प्रयातोति स्फुट पूर्वोपदर्शिते समबलपुष्पाकृष्ट
रज्जुदृष्टान्तेऽनुभूयते । क्रियया वेग उत्पाद्यते, वेगस्तु पुन क्रियान्तर जनयति
इति तेनापि भगवता तत्रैवोदरीकृतम् । वेगश्चाय क्रियाया न पूयभूत,
अपि तु क्रियाया एव धारावाहित्वेत्यनुपद विज्ञदीकरिष्याम । ततश्च
धारावाहित्वता यथाया क्रियायामन्योन्यजनकता क्रियया वेग, वेगेन
क्रियेत्यादिरूपा, समबलाकृष्टरज्जुदृष्टान्ते पूर्वोक्तेऽन्योन्याभिभव ।
वस्तुत एकैव धारावाहित्वेन स्थितत्वाच्चान्योन्यमिधुनत्वमिति सर्वं
बुद्धावुपारोहति ।

ज्ञानसुखादीनां क्रियारूपता

‘श्रीत्यप्रोतिविषादात्मका’ इति च साख्यकारिकायामध्यात्म रूप
पुणाना सर्वसंशयमुपशमम् । ज्ञानेच्छामुसदु छाया सर्वा अपि मनोवृत्तयो
मनोव्यापाररूपा मानस्य क्रिया एव । यतनम्—तत्तद्रूपेणाविर्भवनमेव
वृत्तिरिति न क्रियात्वमतिश्रामति । मनसो व्यापार एव मन परिणाम,
सैव ॥ मनोवृत्तिरूप ज्ञानम् इच्छायाश्च सर्वा अपि मानस्य क्रिया ।
यद्यपि समन्वयाधिकरणे श्रोतृकरमगवत्वादे ननु ज्ञान नाम मानसो क्रिया,
न, बलगणयान् । क्रिया नाम सा, यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते, पुर-
व्यापारापीना च । यथा—“यस्य देवतायै हविर्भूहीत स्यात्, सा मनसा
ध्यायेद् वषट् करिष्यन्” इति सध्या मनसा ध्यायेद् । इति धैवमादिपु ।
ध्यान चिन्तन यद्यपि मानसम्, तथापि पुराणेन कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तु

शक्यम् । पुरुषतन्त्रत्वात् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् । प्रमाणं च यदाभूत-
वस्तुविषयम्, अतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यम् । केवल-
वस्तुतन्त्रमेव तत्, न चोदनातन्त्रम् । नापि पुरुषतन्त्रम्, तस्मान्मानसत्वेऽपि
ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यम् । यथा च “पुरुषोवाव गौतमाग्निः योपावाव-
गौतमाग्निः । इत्य योऽपि पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसो भवति, केवलं चोदना
जन्यत्वात् क्रियैव सा, पुरुषतन्त्रा । तद्विप्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवति
ज्ञानमेव तत्, न क्रिया । एव सर्वप्रमाणवस्तुषु वेदितव्यम्, इति
ज्ञानस्य क्रियारूपता समुक्तिः सुस्पष्ट निराकृता, तथापि वस्तुयाथात्म्य-
ज्ञानस्य पुरुषाद्योनत्वाभावेन न विधेयता सम्भवतीति ज्ञानस्य विधेयता ये
वदन्ति पूर्वमीमांसका, तच्छेषतया च ग्रहणं क्रियाशेषत्वमेवानिच्छते,
तेषां निराकरणं एवाचार्याणामाशयः, न तु ज्ञानस्य क्रियारूपताल्लङ्घने ।
चित्तवृत्तिरूपस्यैवोपासनस्य क्रियात्वं तु तैरप्यभ्युपगतमेव । तथा च
मनोवृत्तिरूपत्वाविशेषेऽपि ध्यानमुपासनम् वा क्रिया, वस्तुयाथात्म्यज्ञानं
तु न क्रियेति वक्तुमशक्यमेवति । तस्मात्पुरुषतन्त्रत्वाभावबोधन एव
तात्पर्यमवसेयम् । तावदेव विधिविषयत्वं निराकृतमिति । व्याख्यातं च
तत्रैव भाष्यतमैः सर्वैर्ग्राह्याकृद्भिः । “ऊतोवस्तुविषयस्य ज्ञानस्य
क्रियात्वेऽपि न चोदना जन्यत्वम्, न वा पुरुषतन्त्रत्वम्, अपितु प्रमाण-
वस्तुपरतन्त्रत्वम्” इति पञ्चपादिकायां श्रौतपादा मानसक्रियात्वेनादि-
शेषेऽपि ज्ञानध्यानयोगोर्वलीवदन्मायेन भेद इत्यभिप्रायः इति भाष्यभावः
प्रकाशितः श्रीचित्मुखमुनयः । सत्यं ज्ञानं मानसो क्रिया, न त्वियं
ग्रहणं फलजनयितुमर्हति, तस्य स्वप्रकाशतया विदिक्रियाकर्मत्वानुपपत्ते-
रित्युक्तम् । तस्माद् ग्रहणज्ञानं मानसोक्रियापि न विधिगोचरं इति

भामत्या श्रीवाचस्पतिमित्रा । यदि चावत् प्रमाणजन्यज्ञानस्य कामादेरिव
 मन परिणाममाश्रत्वात् मानसक्रियात्वमधीयते, तदिष्टमेव, अस्माकमपि
 ब्रह्माकारान्त-करणवृत्तेस्तत् परिणामत्वाभ्युपगमात् । न त्वेतावता भवदभोष्ट
 सिद्धिः, तस्या कामादिवदपुरुषतन्त्रत्वेनाविधेयत्वात्, अन्यथा कामादेरपि
 तत्प्रसगाच्च इति वार्तिकम् । एतदग्रे वार्तिककृता य उपसनादेर्ज्ञानत्वमेव
 नेच्छन्ति, तेषां सपरिकर खण्डनं कृतम् । अन्ते च उभयोरपि 'मन परि-
 णामत्वेन क्रियात्वात्' इत्युपसंहृतम् । तस्माद् ज्ञानमेव तत्, न क्रिया इति
 भाष्याश्रयाणां न विधेया क्रिया इत्येव तात्पर्यं सर्वैरान्यैर्व्याख्याकृद्भिर्नि-
 रूपितम् । "ज्ञानजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या कृतिर्भवेत्, कृति जन्य भवेद्
 कर्म" इति नैयायिकनिरूपितस्यानुभवसिद्धस्य ज्ञानेच्छाप्रयत्नक्रियाणां
 कार्यकारणभावक्रमस्य वस्तुयाथाव्यंशाने नास्ति सम्भवः, क्रियाजनक
 प्रयत्नजनिकाया इच्छाया अपि जनके ज्ञाने कृतिजन्यक्रियारूपता न स्वप्नेऽपि
 सम्भावयितुं शक्येति । कृतिजन्यत्वमेव यथार्थज्ञानस्य भाष्यकृद्भिर्निराकृतम् ।
 कृतिविषय एव च विधि सम्भवतीति न विधेस्तत्रप्रवेश इत्येतावदेव
 भाष्यतात्पर्यम् । न तु ज्ञानस्य क्रियात्वमेव नास्तीति । स्वयमेव भाष्य-
 कृद्भिर् ईक्षत्यधिकरणावतरणे नहि सर्वदा सर्वविषयज्ञान कुर्वेदेव ब्रह्मवर्तते
 तथा ज्ञानस्य नित्यत्वे ज्ञानक्रिया प्रतिस्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो हीयेत । अथानित्य
 तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमेतापि ब्रह्म, तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञ-
 त्वमापतति इति साध्यपूर्वपक्षोपपादनेन सात्विकवृत्तिरूपस्य ज्ञानस्य
 क्रियात्व दानितत्वं च ग्राह्यतम् । न च सत्सिद्धान्तोपपादने खण्डितम्, प्रत्युत
 नासाधिका सत्ववृत्तिर्जानातिनाभिधीयते, न चाचेतनस्य प्रधानस्य
 साक्षित्वमस्ति । असत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशते इति कर्तृत्वव्यपदेश-

दर्शनात् । एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणस्तदैक्येति कर्तृत्व व्यपदेशोप-
पत्तेर्न वैषम्यम् इत्यादिना ज्ञाननिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वाद्याचक्षणा-
वृत्तिरूपज्ञानस्य क्रियात्वमुरोक्तमेव, नहि क्रियात्वाभावे तन्निरूपित-
कर्तृत्वकर्मत्वाद्युच्येत । मत्सम्बन्धाच्च ब्रह्मण्यपि वृत्तिसम्भवः, सा मायाग्रिमे
समुपन्यस्तेति । यद्वा प्रमाणेन ज्ञातिता मनोवृत्तिः सत्येति तत्र मुख्यं ज्ञानं
ब्रह्मरूपं ज्ञातिता प्रतिबिम्बति-सत्यस्वरूपत्वाद् ब्रह्मणः । तथा च इयं मनः
परिणतिरूपावृत्तिः, अयं चेदानीं तत्प्रकाश इति भेदग्रहस्य न तत्र सम्भवः,
सूक्ष्मत्वात् कालस्य, सत्यपक्षपातित्वाच्च धियाम् । तेन ज्ञानरूपेणात्मना
भेदाग्रहात् इदं ज्ञानमेव, न वृत्तिरूपा क्रिया तत्र पुनश्च भासते इत्यपि भाष्य-
तत्पर्यमुन्नेतुं शक्यम् । उपासनादौ तु पूर्वं विधिजन्यमयार्थज्ञानम्, तदनु
एवं कुर्यामितिच्छा, ततः प्रयत्नेन तथाविधवृत्तिसम्पादनम्, ततस्तत्र मुख्यज्ञान-
प्रतिबिम्बनमिति, तत्र क्रियात्वमग्राह्यमेव । मुख्यं हि ज्ञानमात्मस्वरूप-
मेवेति मूलतत्त्वस्य ज्ञानरूपनिरूपणे प्राक्प्रत्ययोपदाम । तदेव यद्यर्थज्ञाने,
ज्ञातिता भासते इति मनोवृत्तेरपि तत्पार्थक्यग्रहणान्न क्रियात्वमवधीयते ।
इदमपि ईश्वर्यधिकरणे “नासादिना सत्त्वृत्तिर्ज्ञातिताभिधीयते, नचाचे-
तनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्तीति” भाष्यकारैरभिधायितमेव । साक्षि-
चेतन्यं तत्र ज्ञातिता प्रतिबिम्बतीति तात्पर्यात् । इदमेवाभिलष्यामसास्त्रीये
शरित्स्थारहस्ये ‘इच्छामि, जानामि’, इत्यादावृत्तमपूरुषान्तर्गतमानं,
स्फुरणान्वयि ज्ञानमेव श्रवासाविधं ब्रह्म इति श्रीभास्कररायः “स जपति
माहान् प्रकाशः” इति प्रथम पद्यारूपान् एवोपन्यस्तम् । वैष्णवरण-
नीयामिकोक्तदिशा ज्ञानेच्छानुूलो व्यापारः, तदनुब्रूतावृत्तिर्वा आप्तातापे
ज्ञापाताविपुषातो वा न सम्भवति, ज्ञानेच्छयोः कृतिजननत्वेन कृतेर्या-

पारस्य वा सज्जनकत्वासम्भवान् । विज्ञेयतश्चोत्तमपुरुषे, नहि पचा-
मीत्यादौ पाकानुकूल व्यापारमनुतिष्ठामीत्यादिवज्ञानायेच्छायं वा
व्यापारभारमे—इति कस्याप्यनुभवोऽस्ति, ज्ञानस्येच्छाया वा आविर्भावा-
नन्तरमेव 'जानामि' 'इच्छामि' इत्याद्यनुभवो जायते । नचाकर्तृके एव
ज्ञानेच्छे प्रतीयते इत्यपि वक्तुं शक्यते, आख्यातान्तशब्दप्रयोगस्यानुपपत्ति
प्रसंगाद्, अनुभवविरोधाच्च । अनुभवेऽपि हि ज्ञानस्येच्छाया वा कश्चिद-
बलम् प्रतीयत एव । तस्मात्प्रकाशरूपो मुख्य आत्मवाग्राध्ययरूपेण
भासते, तत्रैव च शब्देन भासमाना व्यापारकृत्यादय उपचारेण कथंचिदु-
पपाद्या इत्यपि स्वीकरणीय स्यात् । अलमति प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।
मुख्य ज्ञानमात्मस्वरूपं नित्यम्, मनोवृत्त्यात्मकन्तु ज्ञान मनस-
परिणतिरिति क्रियात्व नातिक्रामति, मुख्यामुख्यशक्तिरूपमनोवृत्तिरूपा
तु क्रियैवति स्फुटमुपपादितम्, मान्यानां धन्यकृता सम्प्रतिश्चापि तत्र
प्रदर्शितेति ।

ननु कृतिजन्यत्वनिराकरणेन क्रियात्वमपि निराहृतप्रायमिति चेन्न
शरीरक्रियाणामपि निश्वासादीनामनन्तर परिपाकादीनां कृतिजन्यत्वा-
भावेऽपि क्रियात्व न केनापि निराकर्तुं शक्यमिति तद्वदेव मानसानामपि
ज्ञानेच्छादीनां वृत्तिरूपाणां क्रियासामान्ये प्रवेशो न निवारयितुं शक्यः ।
नैयायिका हि देशत्यागमेव क्रियालक्षणमुपगच्छन्तीति ते ज्ञानादीनां क्रियात्व
नाशयन्ते, तथापि क्रियापर्यायान् शक्तित्वादींस्तत्राप्युपपत्त्येव । ये त्वन्ये
दार्शनिका परिणतिमपि क्रियामेव मन्यन्ते—तन्मते मनोवृत्तीनां हर्षमुत्सा-
दीनामपि च मनपरिणतिरूपाणां क्रियात्वमभ्याहृतमेव । तद्वच्च
हर्षदुःखविपादादीनामपि मानसक्रियात्वम्, स एव च कारिकाया सत्त्वा-

दिगुणरूपतया व्याख्याता इति तेनापि सत्त्वादीना क्रियात्वम्, क्रिया प्रागवस्थारूपसंवितत्वमेव वा सिध्यति, प्रीतिपदवाच्य सुख यद्यपि वेदान्ते-
 प्वात्मस्वरूपतया ग्राह्यते, आनन्दस्य तत्र ब्रह्मरूपतया विवरणात्, तत्सर्वं
 च सुखपदवाच्यत्वात्, तथापि ज्ञानेच्छादाविवाद्यापि अनुभूतप्राप्त्या
 सुखाकारान्त करणवृत्ति पूर्वमुदेति, तत्र आनन्द आत्मा प्रतिबिम्बत इत्येव
 क्रम उदरोक्तियते दार्शनिकैः । रजसा चाञ्चल्यमाप्ते मनसि आत्मानन्दो
 न प्रतिबिम्बतीति आनन्दप्रतिरोधत्वाद् रजसो दुःखरूपताख्यायते ।
 संस्कटायां च क्रियायां पूर्वोक्तप्रकारेण रजोरूपं दुःखमपि न भासते,
 आनन्दप्रतिबिम्बस्य तु नश्येव वेति तत्रावसादो गुह्यं मनसा भवति ।
 तत्तमोविषादरूपम् । सत्त्वे तु प्रारम्भिकी अत्यल्पा क्रियेति तन्नाशरूप
 आनन्द प्रतिबिम्बति, ततः सत्त्वस्य सुखरूपताख्यायते, वृत्तिरूपगुण
 येष भवति, स्वरूपभूत आत्मानन्दस्तु न वेद्य, न वेदक गुणरूपवृत्ति-
 प्रकाशक इत्याद्या दार्शनिकी प्रक्रियाऽनुसंधेया । एतां गुणानु विषया-
 रूपा वृत्तयो माहुराणां येषां विषयाणां सम्प्रत्येनाविर्भवन्ति, तेषु विषयस्यपि
 सुखदुःखमोहादिप्रयमनुत्पूत शास्त्रा मग्यन्ते ।

सर्वेऽपि विषया सुखदुःखमोहेति त्रैगुण्येन मग्यनुविद्धाः । तत्र कश्चित्
 पुण्य प्रति कस्यचित् विषयस्य कदाचित् सुखरूपेण मग्यद्वय । अथ प्रति
 तत्सर्वं दुःखरूपेण, कश्चित् प्रति च मोहकण मग्यद्वय इति । यथा
 कश्चित् सुन्दरो स्त्रीं स्वर्जति सुखयति, तपस्वी दुःखयति, पुरुषाऽपि ताम-
 विन्दमानं च मोहयति इति श्रीवाचस्पतिमिथं “आमादिभिर्यं गये भासा
 व्याख्याता” इति तत्त्वबोमुच्यते । अथ तामविन्दमानं पुरुषाऽपि वा
 मोहयतीति दुःखं मोहयति दुःखं अनिवाक्यमद्वयं नृणां गतिमग्यन्ता, तया

चोत्कटरूपता तैरभिव्यञ्जिता, तेनास्मदुक्ता प्रक्रिया प्रमाणीभवति । एव
 सुखाद्यन्तरवृत्तिजनकत्वाज्जन्यजनकयोश्चामेदाध्यवसायेन विषयाणामपि
 सुखादिरूपता साध्यग्रन्थेषु व्याख्यायते । पुराणेषु तु प्रायेणान्तरवृत्तितयैव
 सुखादीना व्याख्यानं दृश्यते, योमद्भगवद्गीतायामपि च । वेदान्तिनश्च
 विषयाणां सुखादिरूपता निराकृत्य सुखादीनामान्तरत्वेन मनोवृत्तितामेवा-
 चक्षते । लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिवर्मेस्तु बाह्येषु वस्तुषु सत्त्वादिगुणा-
 नुत्प्लूतता तद्वीत्या व्याख्येया । अहंकार एव साध्यमते मनस इन्द्रियाणां
 बाह्यानां विषयाणां च मूलमिति मनसो बाह्यविषयैरेकमूलत्वात्तु सिद्धघट्येव,
 ततश्चात करणवृत्तिरूपा सुखाद्या यथा अहंकारस्यैव परम्परया जन्या
 इति मूलेऽहंकारे तन्मूले महत्यपि च तेषां स्वीकार साध्यै कृत
 कार्यकारणयोरभेदात्, ततश्च तत्कार्येषु बाह्येषु भूतादिष्वपि सुखाद्यनु-
 विद्धता तद्वीत्या सिद्ध्यत्येवेत्यास्ता तावत् । साध्यप्रवचनभाष्योद्धृते
 (१ अध्या०, १२७ सू० भाष्ये) श्रीपञ्चशिखाचार्यवचने अन्या अपि
 मनोवृत्तयः सत्त्वादिरूपतयुक्ता, “सत्त्व नाम प्रसादलाघवाभिज्वगप्रीति-
 तितिक्षासन्तोषादिरूपानन्तभेदम् समासतो सुखात्मक, एव रजोऽपि
 घोकादिनानाभेद समासतो दुःखात्मकम्, एव तमोऽपि निद्रादिनानाभेद
 समासतो मोहात्मकमिति” । एव च मनोवृत्तिरूपतया क्रियारूपत्व
 सत्त्वादीना स्फुटं भवतीति ।

यत्तु विद्वत्प्रवरै र्योवालरामस्वामिभिस्तत्त्वकीमुदीभ्याख्यायाम् “प्रीत्य-
 प्रीतिविषादात्मका’ इति कारिकापदम्—आत्मशब्दस्य स्वभावमर्थ-
 मगोक्त्य प्रीत्यप्रीतिविषादस्वभावा तद्वर्त्मका सत्त्वादिगुणा, अर्थात्
 सुखादिम तो धर्मरूपा इति प्रसाधितम्, तदेतदनवधानात् । आत्मशब्दो हि

मुख्यतयास्वरूपबोधक एव, तत एव ईक्षत्यधिकरणे 'गौणश्चेन्नात्मशब्दान्'
इति वादरामभोयसूत्रं भगवत्पादकृतं तद्भाष्यं च संगच्छते "तदेक्षत
एकोऽहं बहुस्याम" इत्यादौ श्रुतमोक्षितृत्व गौणम्—श्रोतृचारिकम्, अतः
प्रधानमेव जगत्कारणमिति साख्यानां पूर्वपक्षं निराकृतुमिदं सूत्रं प्रवर्तते ।
“अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य” इति युतौ पूर्वोक्तेनेक्षणकर्ता जीवस्य
स्वात्मकत्वमुक्तम्, तदेतन्नोपपद्यते, ईक्षणस्य गौणत्वमगोचरस्य प्रधानस्य
जगन्मूलत्वसाधने सूत्राशयः । “आत्मा हि नाम स्वरूपम्, न
चाधेततस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हति”, इति तत्र
भाष्यम् । उक्तरीत्या तु “आत्मनासत्त्वगुणपरिणामरूपतया स्वभावेन-
स्वधर्मेण चैतन्यरूपेण जीवेनानुप्रविश्य” इति साख्यमनेऽपि धृति-
व्याख्यानसम्भवेन सूत्रं तद्भाष्यं च सर्वथा व्याकुप्येवं । तस्मान्मुख्यतया-
स्वरूपबोधक एवात्मशब्दः । श्रीवालारामोदृते विश्वकोषे तु क्रमेण लोके
प्रसिद्धिं गता लाक्षणिका आप्यर्थाः संगृहीताः । देहस्यापि हि तन्नाम्न-
शब्दार्थत्वमुक्तम्-तच्चैकान्तत्वात् आस्तिकदर्शनदासशिविरुद्धमिति न स कोऽपि
दासनिकनिर्वाण उपयोगमावहति । तेन सुखादिरूपतया धर्मत्वमेव
सत्त्वादौना गुणानां सम्भवति, नतु धर्मित्वम् । व्याख्याता च धर्मरूपतैव
तेषां पुराणेषु आगमेषु आप्तैर्ग्रन्थकृद्भिश्च । यथा हि—

पावकस्थोऽप्यनेवेवमुष्मांशोः पूर्वदोषितः ।

चन्द्रस्य चन्द्रिकेवेत्थं मायेयं सहसा भूत्वा ॥

इति शक्तिप्रवरण उदाहृतपूर्वम् । देवोभागवने च मायाधर्मरूपतया
उष्णतादिदुष्प्रान्तेन स्फुटैरसरेखत मायाप्रकृत्योस्तत्रैवदमेवेति ॥
तस्मिन्नेव प्रकरणे साधितम् । एव पुराणान्तरेष्वपि तत्रोदाहृतेषु धाने-

दाह्नतेवेत्यादि शक्तिदृष्टान्त उक्तो धर्मरूपतामेव शक्ते साधयति, सैव च शक्तिरग्रे प्रकृतिरूपेण पुराणेषु विवृतेति तस्या अपि धर्मस्वरूपमेव पुराणाभिमत सिद्धमिति । आगमशास्त्रेऽपि शक्तिरूपैव प्रकृति सर्वना-
स्यायते । यथोक्त प्रपञ्चसारे—

प्रधानमिति याद्वद्भुवः शक्तिरिति कथ्यते ।

(१ पटले, २६ श्लो०) ।

शक्तिश्च धर्मरूपैव भवतीति न कस्याप्यत्र विवाद स्यात् । योगदर्शनऽपि—“दृग् दशनशक्तयोरेकारमतेपास्मिता” (योग सू० पा० २ सू० ६) । “स्वस्वामिशक्तयो स्वरूपोपलब्धिहेतु सयोग” (यो० पा० २, २३ सू०) इति सूत्रयो शक्तिपदेनैव प्रकृतिस्तत्परिणतिभूता बुद्धिश्चोक्ता । पुरुषो दृक्शक्ति, बुद्धिर्दर्शनशक्ति, अनयोरेकाकारता-
पक्षिरेवास्मिताकलेश उच्यते” इति प्रथमसूत्रभाष्यम् । “पुरुष, स्वामी दृश्यते, स्येन दर्शनार्थं सयुक्त, तस्मात्, सयोगाद् दृश्यस्योपलब्धिर्था स भोग ” इति च द्वितीयसूत्रे । अत्र प्रथमसूत्रे बुद्धे, द्वितीयसूत्रे प्रकृते शक्तिपदेन ग्रहण स्पष्टयव । पुरुषोऽपि स्वयं निर्धर्मक, प्रकृत्योत्पादितेषु धर्मितया भासमानेषु सासारिकेषु तत्त्वेषु जीवादेषु “चैतन्य धर्मरूपेणैव भासते” इति तस्यापि शक्तिपदेनैव योगसूत्रेषु व्यवहार कृत । पुरुषो ज्ञान शक्ति, स एव मुख्यज्ञानमिति बहुशो निरूपित प्राक् । प्रकृतिस्तु क्रिया-
शक्तिरित्युभयो समेलनमेव जगद्रूपेण विजृम्भत इति साख्ययोगयोमतम् । तेन धर्मा एव धर्मिता गच्छन्तीति तन्मतसार । शक्तिभूताय प्रकृतौ तु न धर्मान्तरकल्पनावकाश इति प्रकृत्यशभूताना सत्त्वादीना कथं धर्मित्व स्यात् अथ “विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वणि, इति (यो०

सू० २।१९) गुणानामेव स्वरूपमाख्यातु प्रवृत्ते सूत्रे चत्वारि पक्षाणि सत्तादीना गुणाना व्याख्यातानि । अत्र स्थूलाज्जगत सूक्ष्मदशायां प्रवेश-
यितु कार्यरूप प्रथममुदाहृतम्, अन्तिम तु रूपमत्रमुख्यम् । तत्रान्तिमतया
ख्यातमलिङ्ग गुणाना स्वरूपम्, नि सत्तासत्तमिति भाष्यवृत्ता व्याख्यातम् ।
तद्धि सत्त्वेन, असत्त्वेन वा वक्तुमशक्यम्, अग्राह्यत्वात् । बुद्धिरूपेण
परिणतमेव तद् ग्राह्य भवति, न तु प्रकृति स्वस्वरूपेण ग्राह्या भवति,
केवल बुद्धिजनकत्वेनानुमेया सेति तदभिप्राय । तदेव गुणाना मुख्य
रूपम् । तद्यदि धर्मस्यात, कथमग्राह्य नि सत्तासत्त बोधयेत्, धर्मिणो धर्म
सदैव ग्राह्यत्वसम्भवात् । द्वितीय रूप यस्मिन्ने तृतीयपर्वतया लिङ्गपदे-
नोक्तम् तृतीय च रूप द्वितीयपर्वतया अग्निोपपदेन सूत्रोक्त तदेतत् सन्द-
स्पर्शादितन्मात्रा, अहकारश्चेति भाष्ये व्याख्यातम् । ते एते द्वे अपि रूपे
स्वय धर्मरूपे निर्धर्मके इत्यपि स्फुटम् । प्रथमपर्वतया अग्निोपपदेनोक्तम्
स्थूल रूपमेव धर्मितया लोके प्रतीयते । तेन प्रकृतेरसा सत्तादिगुणा
मुख्यैस्त्रिभोवर्धर्मरूपा एव भवति ।

त एव स्थूलताया धर्मितया व्यग्रहियते इति सुस्पष्टीभरतीति ।
तत्प्रकृतिरूपताया धर्मित्वेन निरूपण न कथमपि सगच्छते । एतमेव
स्थूलभूताना पञ्चवर्णतया व्याख्यायते, "स्थूलरूपमूर्ध्वमान्धार्यरसमयमाद्
भूतजय (यो० सू० ३।४४) इति सूत्रेऽपि भूताना प्रथममेव स्थूलरूपं
धर्मिताया व्याख्यात भाष्यवृत्ता । द्वितीयाद्यानिरूप्याणि तु धर्मा एव, धनुषं
रथमन्तर्यामदेनोक्तम् ज्यानि त्रियास्त्रिउत्तरोत्तमगुणा धार्यरसमायापुषादिनो-
न्ययगन्धेनोक्ता, इति भाष्यवृत्ता व्याख्यातम् । तेनापि धर्मरूपतैव गुणानां
स्फुटीभवति । वि च प्रकृते प्रथम परिणामो बुद्धिरिति साक्ष्ये दृश्यते ।

तस्यादच स्वरूपम् धर्मोक्तानं विराग ऐश्वर्यमिति सात्त्विकम्, अधर्मः, अज्ञानम्, अवैराग्यम्, अनैश्वर्यम्, इति च तामसमुक्तं साख्यकारिवायाम् । त एते सर्वेऽपि धर्मरूपा एव, तमसोरूपचतुष्टयं यदुक्तम्-तदेव अवैराग्यं रागद्वेष-पदाम्या द्विधाम्याख्याय, अनैश्वर्यमस्मितापदेनोक्त्वा, अधर्मं चाभिनिवेश-पदेनपरिचर्य - अविद्या - अस्मिता - राग - द्वेषाभिनिवेश इति पञ्च-क्लेशतया योगदर्शने निरूप्यते । तेषां चेवा पञ्चाना क्लेशाना प्रसुप्त-तनुविच्छिन्नोदाराख्यायचतस्रो वृत्तय आख्याता योगसूत्रे, ता एव वृत्तयो-विचार्यमाणा न केवलं धर्मस्वमेव, प्रत्युत क्रियात्वमपि क्लेशाना व्यञ्जयन्ति क्रियाया एव प्रसुप्ततनुविच्छिन्नतादिवृत्तिसम्भवादिति वुद्धिरूपाण क्लेशाना सिद्धेक्रियात्वे तत्प्रकृते क्रियात्व केन वार्यताम् ? एव तेः व्यवसमूहमा गुणात्मान (यो०सू० ४।१३) इति सूत्रमाप्ये "ते सत्त्वमीश-ध्यानो धर्मा वर्तमाना व्यक्तात्मान — सर्वमिदं गुणाना सन्निवेशविशेष इ-परमार्थतो गुणात्मान." इति गुणाना धर्मरूपता कण्ठत एव भाष्यकृतोक्त साख्यकारिवास्वपि प्रधानानुमानकथने "भेदाना परिमाणात् समन्वा-च्छित्तित- प्रवृत्तेश्च, 'कारणमस्त्यव्यक्तम्' (सा० का० १५-१६) । कारिकाया शक्तित प्रवृत्ते इति योऽप्य हेतुरूपात्, स इत्यमेव व्याहृ-युक्तः यत्सर्वाणि कार्याणि शक्या प्रवर्तन्ते, स्वकार्यजननममघ-भवन्ति इति सर्वैरेवाभ्युपगन्तव्यम् । अशक्तस्य कार्योत्पादनानुत्पत्ते-सा च शक्तितर्न साख्यमतेर्जतिरिक्त तत्त्वम्, अपितु कारण यत्कार्येणु-तदेव कार्ये शक्तिरूप भवति तदाश्रित्यैव च कार्ये प्रवर्तते । नह्युपा-कारण परित्यज्य कार्यस्य किमपि स्वरूपमवतिष्ठते, यत्स्वकार्ये जन-नहि तन्तुन् परित्यज्य पट- प्रवृणुयात् । कार्यस्यानागतावस्था च व

शक्तिः, तैलमनागतावस्थं तिलेषु वर्तन इत्येवं तिलेषु तैलोत्पादनशक्तिः,
न सिक्तासु अनागतावस्थं तैलं विद्यते, इति न तत्र तैलोत्पादनशक्तिः ।

तदित्यं कार्यकारणयोरेव मित्य शक्तित्वे स्थिते वृद्धिरूपं महत्तत्त्वं
यस्यैककार्यमहंकारं जयनितु प्रवर्तते, तत्र का नाम भवेत् बारणरूपा शक्तिः,
यया तद्वर्तते, तच्च शक्तिरूपेणानुस्यूतम् । यदि प्रधानं न स्यात्, तर्हि
महत्तत्त्वस्य शक्तित्वमपि न स्यात्, कारणस्य कस्यापि तत्रानुप्रवेशाभावा-
च्छून्यत्वमपि न स्यादिति तत्प्रवृत्तेरनुपपत्तिः प्रसज्येत् । ततश्च तत्कारण-
त्वेन प्रधानमवश्यं धर्त्यनीयम् । तदेवशक्तिरूपेण महत्तत्त्वेऽनुप्रविष्टमिति-
तत्प्रवृत्तिरुपपद्यते । नन्वेवं प्रकृतेरपि बारणान्तरं सिद्ध्येत्, अग्न्या तस्या
महत्तत्त्वजनकता न सिद्ध्येदिति चेन्मैवम्—प्रकृते स्वयं शक्तिरूपत्वेन तत्र
शक्त्यन्तरान्वेषणं न प्रसज्यत इति । अथ महत् एव शक्तित्वं कुतो न
स्वीक्रियते-येन प्रधानकल्पनापि न कर्तव्या भवेदिति शकापरिहाराय
तत्र 'परिमाणात्', 'समन्वयात्' इत्यादिहेत्वन्तरोपादनमित्यास्तामप्रकृतम् ।
प्रकृते, शक्तिरूपत्वमत्र स्वीकृतम्-येन धर्मित्वं नोपपद्यते-इत्येवास्माकम-
भिप्रायः । साक्ष्यप्रवचनभाष्येऽपि च 'प्रकृतिवास्तवे च पुरुषाध्यास
सिद्धिः' इति (अ० २, सू० ५) ।

शक्तिशक्तिमतोर्भेदं पश्यन्ति परमार्थतः ।

अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ॥

इति कूर्मपुराणवाक्यं विवृण्वता भाष्यकृता विज्ञानभिक्षुणा स्वशक्तौ प्रकृतौ
वर्तमानं स्रष्टृत्वादिकं शक्तिमत्सु पुरुषेषूपचर्यते' इति प्रकृते शक्तित्वमुप-
पन्नम् । आवाचस्यतिमिथेरपि तत्त्वकोमुत्रा 'प्रोत्यप्रोतिविषादात्मका'
इति पूर्वोक्तकारिकाद्व्याख्याने प्रोति-सुखम्, प्रोत्यात्मकं सत्त्वगुण इत्यादिना

सुखादिरूपतैव सत्त्वादीनामनुवता, न तु सुखादिमत्ता । अग्रेषु च तैरेव
विषयेषु सुखादिरूपाणा व्यावर्तुमुपात्ते पूर्वोक्ताहृते स्त्रीदृष्टाते एवं च स्त्री
रूपयोवनकुलसम्पन्ना स्वामिन सुखीकरोति, तत्त्वस्य हतो, स्वामिन
प्रति तस्या सुखरूपसमुद्भवात् । सैव स्त्री सपत्नीर्दुं खाकरोति, तत्त्वस्य
हेतो, ता प्रति तस्या दुःखरूपसमुद्भवादित्यादिना त्रिगुणात्मिकाया
स्त्रिया सुपदुःखरूपेण समुदभवो नाम परिणाम उक्त इति सुखादि
रूपतैव सत्त्वादीना व्याख्याता । अथ च श्रीबालरामम्बामिभिरपि
व्याचक्षणे, काताचेतोद्भूतधर्मरूपनिमित्तवशात् कात प्रति माताया
सुखात्मकसत्त्वगुणात्मकत्वेन प्रादुर्भावादित्यथ, एवमग्रेऽपि, इति सत्त्वादि
गुणस्य सुखात्मकावयवम्, त्रिगुणाया स्त्रियाश्चापि सुखरूपेण प्रादुर्भावो
व्याख्यात, न तु सुखवाच्य सत्त्वस्य व्यावृत्तम् । एवम्—‘सत्त्व रजस्तमसी
धमिभूय सातामात्मनो वृत्ति प्रतिरभते’ इति द्वादशकारिकाव्याख्यान-
रूपा तत्त्वकीमुदी व्याचक्षार्णरपि स्वामिभि ‘सुखादिरूपा साता वृत्ति
प्रतिरभते प्राप्नोति, सुखादिरूपेण परिणमते इति यावद्, इति सुखरूपेण
परिणाम सत्त्वस्योक्त । तस्मान् ‘प्रीत्यप्रीतिविपादात्मका’, इत्यस्य
व्याख्याने सुखादिधर्मकत्वकथनं तेषा धर्मधर्म्यभेदाभिप्रायेणैव नैयम्
वस्तुतो धर्मरूपतैव गुणानामनुसंधेया ।

अथ सांख्यसूत्रभाष्यवृद्धिभ श्रीविज्ञानभट्टमहामांस्तु ‘सत्त्वरजस्त-
मसां साध्यावस्था प्रवृत्ति’ इत्यादिसूत्रभाष्ये (१ अ० १६ सू०) तदग्रे
च सत्त्वादीना स्पष्टतया द्रव्यत्व व्यवस्थापितम् । सत्त्वादीनि द्रव्याणि,
न वैद्योपेक्षा गुणा, सम्योगविभागवचनात्, संप्रत्यक्षलक्षणादित्वादिधर्म-
नत्वाच्चेत्यादिना । अग्रे च सत्त्वादियमं साधर्म्यं गुणानामिति

(१ अ० १२८ सूत्रभाष्य) सत्त्वादौना प्रत्येक व्यक्तिरूपेण परिच्छिन्नत्व-
 मुक्त्वा, वैशेषिकोक्तपरमाणुवादादत्रको भेद इत्याशयः मूलकारणस्य
 शब्दस्पर्शादिमत्त्वमस्मान्नोपेयते । वैशेषिकैस्तु परमाणुध्वनि मूलकारण-
 भूतेषु स्पर्शादिमत्त्वमभ्युपगम्यते-इत्येव भेदो व्यवस्थापितः । नन्वेव मूल-
 कारणस्य परिच्छिन्नासत्त्वव्यवहितकत्वे वैशेषिकमतादत्रको विशेष इति
 चेत्, कारणद्रव्यस्य शब्दस्पर्शादिरहित्यमेव—इति तदेतत्सर्वमविचार-
 मूलकमेव । वैशेषिकाणामारम्भवादः, ते हि लघोर्महत आरम्भ प्रथम-
 भूमिकामा शिष्यमिति, सात्त्विकान्तु परिणामवादः, ते शक्तेरेव मूलतत्त्वता
 विकासरूपा तत्परिणतिमेव च द्रव्यादिसर्वं जगद् वैज्ञानिकप्रक्रियया
 प्रतिजानते । अतएव शब्दस्पर्शादिगुणविरहिताया एव शक्तेर्विकासरूपेण
 शब्दस्पर्शाद्युत्पत्तिमाचक्षते । यदि तु शक्तेर्विकासो नाभ्युपगम्यते, तर्हि
 स्पर्शादिरहितात्कारणात् स्पर्शादीनामुत्पत्तिः कथं सम्भवेत् । कथं च
 मूलकारणस्य शब्दस्पर्शादिरहित्य भाष्योक्तमुपपादयितुं शक्येत, आरम्भ-
 वादे हि “कारणगुणा कार्यगुणानारम्भन्ते” इति प्रक्रियया कार्यद्रव्येषु
 गुणान् दृष्ट्वा कारणेऽपि तेषामनुमानं स्यादिति वैशेषिका एव विजयेरन् ।
 तस्मात् परिणामवादरूपे साध्यदर्शने प्रक्रियैव भिन्ना, आरम्भवादेन तुल्य-
 पितुमर्हा, इत्यत्र, भाष्यकृद्भिरपि विज्ञानमिश्रभिराचार्यैरात्मपरिणाम
 वादयो भेदेऽपि नावधानं कृतमित्याश्चर्यम् । भवतु नाम, नास्माकं परदोष-
 निरीक्षणे प्रवृत्तिः, महतामुक्तिमालोच्य सत्त्वादिषु द्रव्यरूपतासदेहो जिज्ञा-
 सूना मोदिषादिति तन्मतचर्चात्र कृता । शक्तिरूपेण प्रवृत्तिरिति तु प्रागेवो-
 पपादितं दुर्लभं प्रमाणम् । साधर्म्यं वैधर्म्यं च सत्त्वादिगुणानां महदादिभिः
 पुरुषैश्च यथासाध्यकारिकासु व्याख्याते, ते अपि द्रव्यत्वोपगमे न
 सगच्छन्ते ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं छिद्नाम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥ (सां. का. १०)

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च शुमान् ॥ (११)

इति कारिकाभ्या व्यक्तमहदादिवैपरीत्येन अहेतुमत्वम्, नित्यत्वम्, अप्रकृत्यम्, अक्रियत्वम्, एवत्वम्, अनाश्रित्यत्वम्, अलिङ्ग्यत्वम्, निरव्यव-
स्त्वम्, स्वातन्त्र्यं चाव्यक्तभूतायाः प्रकृतेस्तदात्मभूतानां सत्त्वादीनां च
सिद्ध्यति । द्वितीयवारिकया च व्यक्तेषु महदादियु प्रकृत्यात्मसु गुणेषु
च त्रेगुण्यम्, अविवेकिता (पुष्पगुणपलभ्यमानता) विषयत्वम्, सर्वान्
पुरुषान् प्रति साधरणत्वापरस्पर्यायं सामान्यम्, अचेतनत्वम्, प्रसवधर्मिता
च सिद्ध्यति ।

अत्रेवंविचार्यम्, एकरवं त्रिगुणत्व बोधय कथमुपपत्तताम् । त्रयोगुणा
एव प्रकृतिरिति साध्यानामभ्युपगमः । यदि त्रयोगुणा, तर्हि त्रिगुणरूपे
अव्यक्तने एवत्व कथं स्यात् । त्रित्वमेकत्व विरोधि, संख्याकृतव्यवहारस्य
परस्परपरिहारेणैव प्रकृतिरित्यभिव्यक्ता आह । यद्यपि त्रित्वसाध्यायामप्यं-
वत्त्वमनुप्रविष्टम्, चतुष्ट्वादिव्यपि त्रित्वाद्यनुप्रविष्टम्, पर त्रयं
दृष्ट्वा एकोऽयमिति न केनापि व्यर्थहियते, न वा चतुष्टुं त्रय इमे इति
कश्चिदपि व्यवहारो दृष्टः । तस्माद्विज्ञाता परा सत्या पूर्वा वापते-इति
यक्तत्रयमेव भवेत् । इत्थं च त्रित्वं दृष्ट्वा एवत्वं न व्यवहर्तुं शक्येत ।
प्रत्येवं गुणानामेकत्वमिति धेद्व्याख्यायेत, तदा महदहंकारादि पदबोध्यासु
व्यवित्त्वपि प्रत्येकं त्वेकत्वमेवेति व्यक्तम्, अनेकम्-अव्यक्तं त्वेकमिति
वैषम्यं प्रपन्नानुपपत्तिः । एतत्समाधानाय श्रीबालरामस्वामिमिस्तत्वश्रीमुदी-

व्याख्याया सजातीयभेदशून्यत्वमेकत्वं प्रकृतौ व्याख्यातम् । द्वितीया
काचन प्रकृतिर्नास्ति, यामाधारीकृत्य सजातीयभेदः प्रकृतौ व्यपदिश्येत् ।
सत्त्वाद्या गुणा अपि प्रत्येकमेकव्यक्तिरूपा एवेति परस्परभिन्नत्वेन
विजातीयभेदसत्त्वेऽपि सजातीयभेदस्तत्रापि नास्तीति सादृशमेकत्वमेक-
त्राव्याहृतम् । महदादिषु तु व्यक्तोनामान्त्यमिति एक सजातीयभेदोऽ-
स्त्येवेति वैधर्म्यमुपपादितं तं । विज्ञानभिसुमहाभागस्तु सत्त्वादिगुणेष्वपि
अशक्तेर्भेदमिच्छति, अनन्तानि सत्त्वानि, अनन्तानि रजसि, तमासि च,
तत्र धर्मैकत्वादेकत्वव्यपदेशः । अत्र सर्गभेदेन भिन्नत्वाभाव एकत्वमिति
तेन सूत्रभाष्ये एकत्वमुपपादितम् । सर्वमिदमाचार्यैरुपदिष्टस्यैकत्वस्यैव
कल्पनया कथयितमेव, न तु वास्तविकमेकत्वमनया दिशोपपादितं भवति ।
किं च त्रिगुणसमुदायरूपाया प्रकृतौ निरवयवत्व कथमित्यपि विचारयितु-
मापतति, ययो गुणास्तदवयवा इति कथं निरवयवत्वं स्यात्—प्रत्येक
गुणा निरवयवा इति चेद्—न प्रत्येक गुणस्याव्यक्तपदेन प्रकृतिपदेनवाभिधानं
साहच्ये, अपि तु त्रिगुणसमुदायस्यैव । इह चाव्यक्तस्यैव, वैधर्म्यमुक्तम् ।
न तु प्रत्येक गुणानामिति नानुगुण्यं वैधर्म्यस्य । यदि च प्रत्येक गुणेषु
साधर्म्यं वैधर्म्यं सम्बन्धोपेयाताम्—तर्हि त्रिगुणमिति साधर्म्यं कथमुपपद्येत् ।
न हि प्रत्येकं गुणानां त्रैगुण्यमस्ति भवदभिमतं पार्ष्वक्यानुपपत्तेः । तदर्थ-
मवयवानां संयोगः, स गुणानां नास्ति—अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः
संयोग उच्यते गुणास्तु न कदापि परस्परमप्राप्ता-अर्षादिसंयुक्ता, तेषां
नित्यमुच्यतत्वादिति संयोगाभावस्तत्रोपपद्यत इति श्रोवाचस्पतिभिर्निरतव-
यवत्वं व्याख्यातम् । परमग्रे “परस्परं गुणानां न संयोगः—अप्राप्तेरमावाप्त्य-
पूरणेन तु संयोगोभवत्येवेति श्रोवाचस्पतिभिरेवोक्तम्, ‘युरूपस्य दर्शनार्थम्’

इति (सा० वा० २१) इति भारिवाव्याख्यानेऽपि च “अनादित्वाच्च
सयोगपरम्पराया ” इति मिथ्यैरेव व्याख्यातम् । यद्यपि प्रकृतिपुरुषयो
सयोगोऽनादिरिति न वक्तुं शक्यते, प्रत्ये संयोगान्म्युपगमान्, पुरुषतयो
एव प्रकृते सृष्टिर्भवमिति साख्यानामभ्युपगम, अन्येषामीश्वरकालादीनां
तत्रान्म्युपगमात् । ततश्च प्रलयकालेऽपि यदि सयोग स्यात् तदा
सृष्टिरपि प्रवर्तते, भोगश्चापि भवेदिति । तथापि प्रलयान् पूर्वमपि सयोग
आसीदिति सयोगपरम्परानादिभूतेति-श्रीवाचस्पतेराद्यय । तददवाप्राप्तिपूर्वक-
रूपोऽपि सयोगस्तैरभ्युपगत इति तदुक्तार्थानुसारेणापि अनवययत्वं प्रधानस्य
न सिद्ध्यति । असयोगित्वमेवानवययत्वं तैरुक्तम्, पुरुषसयोगेऽपि असयोगित्व
नास्तीति । “चल च गुणदृष्टिर्मिति धर्मादिनिमित्तापेक्ष चित्तेरभिसम्बध्यते”
इत्यादिना बहुत्र योगभाष्ये, “स्वस्वामिदावयो स्वरूपोपलब्धिहेतु सयोग ”
(योग सू० २।२३) इति बहुत्रयोगसूत्रेष्वपि च सयोग उपपादित । “न
शुद्धं शुद्धमुपतस्वभावस्य सयोगस्तद्योगादते” (सा सू० १।१६) इति
सूत्रभाष्ये श्रौविज्ञानभिद्युभिस्तु “प्रकृते परिच्छिन्नापरिच्छिन्नविद्यगुण-
समुदायरूपतया परिच्छिन्नगुणावच्छेदेन पुरुषसयोगोत्पत्तेः सम्भवात्,
इति क्रियापूर्वकोऽपि सयोगोऽभ्युपगत । परिच्छिन्नानामुत्पन्नमित्यु-
च्यते । अन्यतरत्रियाजग्यो नित्यः संयोगोऽपि सम्भवतीत्येव तदाद्यवर्गनसम्भवात् ।
“वाग्मात्रं न तु तत्त्वं चित्तस्थिते ” । (ता० सू० १।५८) इति सूत्रभाष्येऽपि
“अस्मै पुरपाय प्रकृतिरविवेकेनात्मानं दक्षितवतो, तदगमनावत्वात् तमेव
मंदोगद्वारा बध्नाति नायम् । तथा अस्मै विवेकेनात्मानं दक्षितवतो, तमेव
स्ववियोगद्वारा मोक्षयति नायम्” इति भाष्यद्विद्विः सयोगविभागे सृष्टि-
भ्युपगम्यत । ततश्च परस्परं गुणानां संयोगाभावे एवानवययत्वं

इति वा, अवयवसंयोगजन्यत्वाभावादनवयवत्वमिति वा व्याख्यायेत । तदिदं सर्वमनवयववशब्दस्य वदर्थनमेव, परस्परसंयोगाभावात् कथमप्यप्रवेशात्, साक्ये नारम्भप्रक्रिया, अपितु परिणामप्रक्रियेति पूर्वमुक्तम्, ततश्च बहुदहवारावपि गुणानां क्रमिको परिणामाविति तत्राप्रवयवसंयोग-जन्यत्वं नास्तीति सावयवत्वव्यवसायस्यं वारिकायामुक्तमनपादिषा न निर्वहेत् । अथैव द्रव्यत्वस्वोकारे त्रिगुणसमुदायरूपाया प्रकृतव्यापकत्वमपि कथं स्यात् । द्रव्येष्वेव स्य स्थाने परो न निविद्यते-इति हि स्फुटं दृश्यते, ततश्च सत्त्वस्थाने न रज, रजस्तम स्थाने च न सत्त्वमिति चालनोपपत्ते-नैकस्यापि व्यापकत्वं न सिद्धयेत् । परिच्छिन्नानां समुदायोऽपि न व्यापको भवितुमर्हति, समुदायस्यावयवानतिरिक्तत्वादिति कथं प्रकृतव्यापकतोप-पाद्येत । अग्न्यदपि दृश्यताम्, प्रत्येकं गुणा एवंकव्यवितरूपा, न तत्र व्यक्त-भेद इति श्रीवाचस्पतिमिश्राणामाशयः प्रतीयते, विज्ञानभिधुभिस्तु प्रत्येकं गुणानामनन्तव्यवितरूपाश्च भुक्तत एवानेकत्र स्पष्टमुद्घुष्टम् । अनन्तासु व्यक्तित्वं एकजातीयत्वात् सत्त्वादिवदव्यवहार इति तेऽभिप्रायः । तत्राध-पक्षे गुणानां परस्परमविवेकित्वापरपर्यायमपार्थक्यं नोपपद्यते, परस्पर-तादात्म्याद् विवेको नास्तीति हि मिश्रव्याख्यातम् । एकस्मिन् द्रव्ये अन्ययो-स्तादात्म्यमस्ति, तथापि च तानिद्रव्याणि पृथग् भूतानि । किमेव विधमिन्द्रजातं वचिद् दृष्टव्यम् ? तथैकव्यवितरूपात्वे सत्त्वमिन्द्रा-प्रवृद्धम्, रजस्तु ह्रितम्, इति वृद्धिहासावपि कथमुपपाद्यो द्रव्यत्वोपगमे, न हि वृद्धिर्नाम परिपापस्तेषु रूपस्पर्शादिरहितेषूपपद्येत, हासो वा कृशता, “एकश्च यदि परिपुष्टः परस्यापि स्थानमाक्रामेत् तर्हि पर-श्च गच्छेत्” परेणसकोचमायाच वद्यते स्थानं दत्तम्, तर्हि तादात्म्य-

स वद गच्छतु ? सर्वत्रापि विभवो गुणा व्याप्ता इति कुत्राप्यवकाशस्या-
भावात् ? तेन त्यक्ते च स्थाने आगच्छतु-अतिरिक्त शक्तीनामुत्पत्तेरभावात् ।
उत्पत्त्यभ्युपगमे वा नित्यत्वायोगात् । अभिभावक एव तद्देशमाक्रम्य
तिष्ठतीति चेद, प्रदेशवृद्धिहासयोगिनस्तस्याप्यनित्यस्य प्रसज्येत ।
अभिभवति नाम कार्यजननासमर्थं न करोति इति चेत् ? पायजनन-
शक्तिरस्तस्य परेण नाशितेत्यायातम् । ततश्च पूर्वोपपादितरीत्या शक्तिरूपत्वेन
शक्त्यैककारत्वेन च सर्वैर्ग्रह्यात्मना गुणानां शक्तिनारी स्वरूपनाथ
एव प्रसज्यत ।

सास्याभ्युपगते सत्कार्यवादसिद्धान्ते च नाशो न सम्भवीति कुत्र
शक्तिर्गता ? कुतो वा पुनरागमिष्यति ? स्वसंबन्धेऽयस्मिन् गुणे तादृश-
शक्तेरभावात् । न शक्तिर्नाशिता, अपित्वभिभूता शक्त्यभिभव एव गुणानां
परस्परमभिभव उच्यते इति चेदायातोऽसि मार्गे, शक्तिरूपा एव सहिगुणा
इति शब्दात्तरेण भवता स्वोद्युतम्, गुणेषु द्वयरूपेषु शक्तिरतिरिक्ता,
साभिभूतिरिति पक्षे तु शक्तेरतिरिक्तपदार्थताभ्युपगमप्रसङ्गः । न हि साक्ष्ये
शक्तिर्नाम कश्चिदतिरिक्त पदार्थं पञ्चविंशतीपठयते । काश्यानागत-
वस्यैव शक्तिर, सैवाभिभूतेति चेदुच्येत, तदपि न सम्भवति, अनागतस्याभि-
भवाममवात । वर्तमानमेव हि अभिभूयते-नानागतम्, तस्य स्वयमेवाभि-
भूतत्वेन अभिभूतैर्ग्रहभवासमन्वान्, विरावरम्या तस्या शक्तिरतिरिक्तपि
नोचितम् विरावरम्यास्याभिभवपदार्थतायां शक्त्यप्युद्विग्नचक्षुःशात् ।
परिच्छिन्नशक्तीनां समुदायस्य विभुत्व न सम्भवतीतिरत्राति प्रसङ्ग-
वशिष्यत एव । एतन् समाधानम्-ईशित्वाभावप्रतियोगिनास्पृष्टेश्वरान्निप्रत्य-
परिच्छिन्नत्वम्, तदभावश्च श्चाशक्त्यमिति विज्ञानभिन्नि परिच्छिन्न न

इत्येवं विद्ये साधर्म्यवैधर्म्यं उच्यमाने स्वोपपादनार्थं क्रियारूपता क्रियाशक्तिरूपतामेव वा गुणानामभिव्यञ्जयन्ति । किं च श्वक्तं तत्क्रियाम्-
 अतद्वैधर्म्येणाश्वयन्तु निष्क्रियमित्यपि पूर्वोक्तकारिकायामुक्तम् । तत्राप्य-
 क्रियस्य प्रसवधर्मित्वम्, पुरुषेण संयोगविभागी च कथमुपपद्येयाताम् ।
 संयोगविभागी च सर्वव्यवस्थातावित्युक्तमेवाधस्तात् । तत्र श्रीवाचस्पति-
 मिथैरेवं समाहितम्-अद्वय स्पन्दरूपैव क्रिया गृह्यते-सा च विभुषु गुणेषु
 नास्ति, परिणामरूपा तु क्रिया तत्राम्युपगम्यत एवेति प्रसवधर्मित्वं न
 विद्व्यते, परिणाम एव हि गुणानां प्रसवः, सत्सत्वेऽपि स्पन्दो नास्त्येति
 प्रयुक्तेरक्रियत्वमुक्तमिति । संयोगविभागी चापि सत्पुरुषसंबन्धित्वाभिमान-
 रूपावेवेति न तत्रापि स्पन्दापेक्षेत्यपि नैषत्तं समादधते । परं “प्रकाश-
 प्रदृष्टिनियमार्थाः” (सां० त० बौ० १२ वा०) इति कारिकाश-
 व्याख्यानान्तरे यन्मिश्रमहाभागेरेव “रजःप्रवर्तकत्वात् सर्वत्र लघु सत्यं
 प्रवर्तयेत्, यदि तमसा गुरुणा न नियम्येत, तमो नियतं तु बरविदेव
 प्रवर्तयतीति भवति तमो निरमार्थम्” इति व्याख्यातम्, तत्तु सत्प्रदमप्य-
 भिव्यक्तमप्येव । कथं स्पन्दं विना प्रवर्तकत्वं निरामयत्वं शोपपद्येतेति ।
 चतुर्षु च गुणद्वयम्, चतुर्षु च रजः, इत्यादिषु दृष्टतपूर्वेषु संयोगसाधना-
 योद्धृतेषु च दधनेषु बहून् स्पन्दः स्फुटं प्रतिभासत एव । परिच्छिन्नानुगुणैः
 संयोगविभागावुपपद्येते इति पूर्वोदाहृतवचने प्रतिपादितवता श्रुतिमान-
 भिरुणा तु स्पष्टमेव स्पन्दरूपाविक्रियानुपगता । एतन्महाभागादम्
 नियतवार्थकारित्वं मन्त्रित्वम्, प्रधानस्य तु सर्ववार्थसाधारण्यं गतिरसम्,
 इति तेन महाभागेन मन्त्रित्वं परिष्कृतम् । परमेत्वार्थमाचार्योक्तमिति प्रस-
 वदधनमेव । नियतरागेकाग्रे मन्त्रित्वं, सर्ववार्थसाधने तु निष्क्रिय इति

क्रियदुपहासस्पदमिदमिति विद्वांस एव विदामुर्वन्तु । सत्त्वादीनां क्रियाशक्तित्वाभ्युपगमे तु निष्क्रियत्व सम्यगुपपन्नमेव । न हि क्रिया क्रियावती भवति, तत्रापरस्या क्रियाया अभावात् “गुणादिनिर्गुणक्रिय” इति तार्किका अपि गुणकर्मादीनां निष्क्रियत्वमाशङ्कते । अलमिति विस्तरेण । साख्याचार्यणामेव सत्त्वादिगुणनिरूपणं तेषां द्रव्यरूपत्वे अस्मिन्पक्षे वा नोपपद्यते । तस्मात् क्रियाशक्तिरूपैव प्रकृतिः, क्रियाशक्तिरूपा एव च सत्त्वाद्या गुणास्तदशा इति स्वीकारेणैव सर्वा प्रक्रिया निवहति । तत्र पृथक् पृथक् शक्तिरूपा सत्त्वादिगुणा, तत्समष्टिरूपा तु त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरिति समष्टिव्यष्ट्यो कश्चिद व्यावहारिक भेदमुरोक्तस्य गुणत्रयवती प्रकृतिरिति अभेददृष्ट्या तु त्रयो गुणा एव प्रकृतिरित्युभय-मप्युपपद्यते । ध्योगवद्गोतास्वपि यत्—

सर्वे रजस्तम इति गुणा प्रकृतिमभवा

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमन्यम् । (अ० १४।५)

इत्युपदिष्टम् । तत्र समष्टिरूपाया सुप्तदशाया भेदविरहेण वर्तमाना प्रकृतिः, जागरणे तु तत्र कार्यानुगुणतया पृथक् पृथक् शक्तिरूपेणाविभवन्त सत्त्वाद्या गुणास्तदप्रभवा उक्ता । समष्टिशक्तेर्व्यष्टिरूपेण कार्यकरणाय पृथक् पृथक् भवनमेव संभव । स च प्रसुप्तावस्थाया प्रवृत्तेरवेति तज्जन्यत्वा-परपर्यायं तत्संभवत्वं व्यवहारदशाया स्पष्टीकरणायोपात्तम् । तदनुशक्ते क्रियारूपेण परिणतिस्तु “निबध्नन्ति” इति आत्मनो बन्धकतयोक्ता । पृथक् पृथक् शक्तिभिः केन केनरूपेण बन्धनमिति चाग्रे विवृतम् ।

तत्र सर्वे निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।

सुखं सगेन बध्नाति ज्ञानसगेन चानघ ॥ १४।६ ।

शक्तिरूपत्वान्मुपगमे वा त्रियाया शक्तेर्वा निराश्रयावस्थानां सम्भवेन
तस्या आश्रय कश्चन कल्पनीयो भवेत्, पुरुषस्याश्रयस्त्व तु संस्थित्या
नेच्छत्यवैश्वतिरिव तत्तत्त्वकल्पनाप्रसङ्ग आपत्ततीति चेत्, सत्यम् । शक्ति-
स्त्वतन्त्रा निगाधारा च जगदुत्पादयतीत्येव साक्ष्याना प्रक्रिया । तत एव ते
तदाश्रयमन्यं न प्रकल्पयन्ति, पुरुष चौदासीन्यमङ्गमिया तदाश्रयं न मन्यन्त
इति तन्मते शक्तेः स्वातन्त्र्योपगम इव निराश्रयत्वोपगमोऽपि न विरुद्ध्यते ।
श्रिया च तत्परिणतिभूता स्वरचित्तानेव द्रव्यादीनाश्रित्य तिष्ठतीति तन्त्र-
क्रियामनुसृत्य न कश्चिद्विरोधः । ततः परभूमिकाया तु वेदान्तिन
पुरुषवद्भूतव शक्तिस्वातन्त्र्यं च निराकृत्यैकं ब्रह्मैव शक्त्यपरपर्यायमाश्रय
मन्यन्त एव । "आश्रयस्त्वविषयस्त्वभागिनी निर्विदोषवित्तिरेव केवला"
इति तत्तमिद्वान्तात, तस्मिन्वान्ते शक्त्याश्रयत्वे तत्परिणतिभूतक्रियाश्र-
यत्वेऽपि च ब्रह्मणो नौदासीन्यहानि, विवर्तवादस्याविकृतपरिणामवादस्य
वाभ्युपगमादिति न तथापि कोऽपि विरोधः ।

श्रीशंकरमनवत्पादैविवर्तवाद आश्रितः, भाग्येषु श्रीभगवद्भवस्तभो-
चार्याणां मतै चाविकृतपरिणामवाद एवाभ्युपगमः । मन्थोरपि बादमोः
केवले दृष्टिभेद एव, न तु वास्तविकः कोऽपि विरोधः । "ब्रह्म सत्यम्,
जगन्मिथ्या" इत्युक्ती विकाररूपेण जगन्मिथ्या, ब्रह्मरूपेण तु सत्यम्,
'इत्युक्ती च केवल वचनमात्रभेदः, न तु वास्तविको भेदः, श्रीशंकराचार्यैरपि
'विकारस्यैव मिथ्यात्व प्रतिपाद्यते, ब्रह्मणि जगद्रूपा विकृतिः केवल प्रतीयेते
न तु कापि विकृतिरस्तीत्येव तेषामुद्घोषः, "सर्वं सत्त्विद ब्रह्म" इति
श्रुत्युक्तब्रह्मरूपेण तु मिथ्यात्व कथं तन्म्युपगम्यताम्, श्रीवत्सभाचार्या
भासमिकाश्चापि ब्रह्मणस्तदपरपर्यायस्य परमविवक्ष्य वा निविकारतामुप-

त्येवेति न कोऽपि भेदो विरोधो वा, अविकृतपरिणाम, विवर्तनमेवेति ममात्रमेव भिन्नम् । तदिदं पुरस्तादभ्युक्तम् । दशनेष्वपि च विकृतिभावोक्त्या तास्ता भूमिका उपादोयन्ते, न तु वास्तविकः कोऽपि विराधस्तत्रापीति स्थाने स्थाने सकेत्यने । "चेतनस्य पुरुषस्य तन्निष्ठ प्रकृतिरपेक्षते जगद्रूपेण तु सैव परिणमति, पुरुषो निर्विकार" इति साख्यानं प्रक्रिया । चेतनस्य ब्रह्मण परमशिवस्य वेच्छामात्रेण तच्छक्तिजगद्रूपेण विकासमाप्नोति, ब्रह्म परशिवो वा निर्विकार इति अविकृतपरिणामवादप्रक्रिया । सा च मूलतत्त्वस्येच्छापि जीवेच्छावन्नान्त-करणपरिणतिभूता, परिणतिभूतात्वित्वा उपाधिभूताया मायायोमेव स्यात् । इयं प्रकृतिप्रेरिका त्वित्वा तस्य स्वातन्त्र्यरूपा तद्रूपेव वेति स नि यानेनैव प्रेरकत्वमत्रापि फलितम् ।

यत्र तत्त्वं न विहग्यते, निर्विकारत्वेव मूलतत्त्वे मदा तिष्ठति, स न परिणाम, अपि तु वाचारम्भण नाममात्र विकार इति विवर्तनादप्राक्रिया । लौकिकानामस्माकं दृष्टी परिणाम स एव मन्यते, यत्र तत्त्वं परिवर्तितं स्यात् । यथा दुग्धस्य दधिभावः, बीजस्य बाङ्कुरभावः । स्वयमविकृतस्य परिणामस्तु न लोके दृष्ट इति न लौकिकानां बुद्धावुपारोहति, तस्मात्ता-मान्यदृष्टो विवर्तस्याविकृतपरिणामस्य च न कोऽपि भेदः । ततश्च शब्द-भेदातिरिक्त कोऽत्र भेद इति विचारकरेण विचार्यताम् । आश्रयतायामपि नास्ति भेदो विरोधो वा । पुरुषबहुत्व तु लौकिकानुभवमनुसृत्य साध्यैरुपगतम्, तदप्रिमभूमिकायां निराकृत्यैक एव पुरुषो वेदान्तिभिरङ्गी-त्रियते । अस्तु नाम । नात्र दार्शनिकीं गर्वामपि प्रश्रियामनुवदितुमस्त्यवकाशो न वा तदवमर इति यावदुपपुक्तं तावदेवात्र प्रसङ्गप्राप्तं वदाम ।

पुराणेष्वपि प्रकृतिस्वातन्त्र्यं न क्वापि निरूप्यत इति प्रागेवावोचाम । तस्माद् वेदान्तिप्रक्रियैव तेषामभिमतता प्रतीयते । न्यायशास्त्रन्तु प्रथमभूमि-
कायामारम्भवाद् शिक्षासौकर्यायोपादत्त इत्यसकृदुक्तमेव ।

द्रव्यगुणक्रियायां वास्तविकामेदप्रतिपादनम् । यस्तुतो द्रव्यगुणकर्म-
परिभाषापीय वैशेषिकदर्शने पूर्वभूमिकायां शिक्षणार्थमेवोपादीयते, गुण-
क्रिये परस्परं भिन्ने, द्रव्यं च तदाश्रयीभूतं तत्, पृथगेवेत्यादि । अप्रिम-
भूमिकामाश्रयत्सु दर्शनान्तरेषु तु नेयं परिभाषोपयुज्यते । तत्र हि क्रियैव
धाराबाहिकता गता गुणपदवाच्या भवति, गुणसमष्टिरेव च द्रव्यमिति
पौराणिक्यां सृष्टावप्यस्ति विचारस्यास्योपयोग इत्येतदपि मनाम्
विविच्यते । बुद्धिः, सुखम्, दुःखम्, इच्छा, द्वेषः, यत्नः, इति यद् ते
मनःपरिणतिरूपा इति त्रियामामेव तदन्तर्भावः प्रागेव विस्तरेण व्या-
ख्यातः । मनस क्रियैव मनःपरिणतिर्नाम । क्रियापदेन च क्षणिकत्व-
मेवा नैयायिकैरप्युच्यते-इति क्रियासमानधर्मतया क्रियात्व तैरपि स्वी-
कृतप्राप्तम् । अहं जानामि, इच्छामि, इत्यादिलौकिकानुभवमनुसृत्या-
त्मधर्मत्वमेवा नैयायिकैरुपात्तम् । आत्मनि च विधी क्रिया नोपपद्यत
इत्येव हेतुर्गुणत्वस्वीकार एषा तैः कृतः ।

अन्तःकरणवृत्तिस्त्वमेवामम्बुपङ्क्तता साह्यादीनां क्रियात्वाभ्युपगमे
न काप्यापत्तिः । एकमेव इतिहासलोकक्रीडायां या वृत्तयः स्यायिभाव-
नाम्ना व्यभिचारिभावनाम्ना च साहित्यशास्त्रेऽभ्युपगताः, या नैयायिकैः
कृच्छ्रेण स्वाभिमतेषु यद्स्वात्मगुणैर्व्यवर्तयन्ते, ता अपि मनोवृत्ति-
विशेषा धाराबाहिकता गता इति स्थापितया प्रतीयमाना क्रिया एव ।
भवन्तु वा शक्तिरूपाः, न तैरपि क्रियापूर्वावस्थाकृतया क्रियानति-

रेकात् । साह्येर्बुद्धिरेका स्थिरा मन्यते, ज्ञानेच्छास्तदवृत्तये
 सा बुद्धिरपि धारावाहिकी क्रिया क्रियाशक्तिर्वा नातिरिच्यते क्रियात्वात् ।
 भावनास्य सस्कारोऽपि धारावाहिकता गता ज्ञानस्य सूक्ष्मावस्थैवेति
 ज्ञानवत् सोऽपि क्रियारूपः । एव धर्मधर्मो, कृतस्य शुभानुभक्त्येण
 सूक्ष्मावस्थारूपी धारावाहिनाविति नथं क्रियात्वमतिवर्थाताम् । क्रिया-
 या पूर्वावस्था उत्तरावस्था च क्रियारूपेव विचारेण पर्यवस्यतीति ।

तदित्यम्-आत्मनो नवापि गुणा स्फुट क्रियारूपता नातिक्रामन्ति ।
 तस्कारस्य यो द्वावयो प्रभेदो भूतगतौ व्यापेऽभ्युपेयेते वेग स्थितिस्थाप
 कश्च, तत्र वेग क्रियाया धारावाहिन्यवस्थेति स्फुटमेव । क्रिया हि
 धारावाहिनी क्रमेण तीव्रतामुपगच्छतीति सत्त्वादिनिरूपेण प्रागुक्तम् ।
 सैव तीव्रता वेग इत्युच्यते । स्थितिस्थापकोऽपि प्रतिबन्धकपनयने धारा
 वाहिना क्रियाया पुन प्रादुर्भावः । पार्श्वस्थितसजातीयवस्तुन
 आकर्षणस्य प्रतिकलन वेति स्फुट क्रियैव । गुरुत्वमाकर्षणग्रहणयोग्यतेति
 प्राक् प्रणिपादितमेव । आकर्षण क्रिया, तदग्रहणमपि क्रिया, तर्हि तदयो-
 ग्यतापि तस्या पूर्वावस्था क्रियैव । वस्तु स्वरूपमेव वा भवतु सा
 योग्यता न त्वतिरिक्त कोऽपि पुन स सिध्यति ।

इत्थ गुणानां क्रियारूपता द्रव्यस्य च गुण-समूहरूपत्वं व्याख्यातम् ।